

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ**

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

КОВАЛЬ ОЛЕКСАНДР ДМИТРОВИЧ

УДК 338.48:332.1(477:23)

ДИСЕРТАЦІЯ
РОЗВИТОК ТУРИЗМУ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ
ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

Спеціальність 051 – Економіка

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело:

_____ О.Д. Коваль

Науковий керівник: Штулер Ірина Юріївна, доктор економічних наук, професор

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Коваль О.Д. Розвиток туризму в соціально-економічній системі гірських територій України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD) за спеціальністю 051 – Економіка. – ВНЗ «Національна академія управління», Київ, 2026.

Дисертаційна робота присвячена розробці та науковому обґрунтуванню теоретичних засад, методичного підґрунтя, концептуальних підходів, моделей і тактичних дій щодо розвитку туризму як інтегрованої складової соціально-економічної системи гірських територій України задля забезпечення її стійкості та ефективності. За змістовим наповненням загальний обсяг дисертаційної роботи складають три розділи, об'єднані спільною метою дослідження.

У роботі здійснено узагальнення та конкретизацію теоретико-методологічних засад розвитку туризму в соціально-економічній системі гірських територій; проведено методичне обґрунтування системи показників та здійснено емпіричний аналіз стану туризму на прикладі Закарпатської області; удосконалено концептуальні підходи до розвитку туризму через розробку авторської моделі, стратегічного інструментарію та тактичних рішень.

У першому розділі здійснено детальний аналіз наукових підходів до визначення поняття «система» та її властивостей. Опрацьовано праці українських і зарубіжних дослідників (Л. фон Берталанфі, В. Бех, І. Дудник, Л. Завідна, В. Левицький та інші) щодо основних ознак і властивостей систем – цілісності, ієрархічності, взаємодії з середовищем, динамічності, керованості. На цій основі розкрито сутність і значення категорії «соціально-економічна система», підкреслено її відкритість, взаємозалежність елементів і складність, зумовлену багатоманітністю економічних, соціальних, культурних, політичних та екологічних компонентів. Доведено, що туристичний сектор є відкритою й водночас складною системою, яка активно взаємодіє з глобальними економічними, політичними та соціокультурними процесами.

Здійснено чітке розмежування понять «економічний розвиток» і «економічне зростання», що не мають ототожнюватися, оскільки перше відображає якісні, здебільшого інноваційні зміни (впровадження «розумних» туристичних технологій, цифрових платформ бронювання), тоді як друге є кількісним показником динаміки валової доданої вартості, який може зумовлюватися кон'юнктурними чи спекулятивними чинниками. Проведено осмислення

категорії «сталий розвиток», запропоновано трикомпонентну модель «Суспільство – Економіка – Природа» як основу для аналізу впливу туризму на сталість соціально-економічної системи.

Розкрито роль і місце туристичної складової в розвитку соціально-економічної системи гірських територій. Проведено компаративний аналіз понятійного поля туристичної системи (туризм, туристична діяльність, продукт, індустрія, сфера, галузь, сектор, комплекс, бізнес, ринок, кластер, система), що дало змогу виокремити ключові елементи туристичного процесу на гірських територіях. Систематизовано можливості, які туризм гірських територій надає різним категоріям учасників – туристам і візитерам, місцевому населенню, територіальним громадам та державі, а також запропоновано авторську матрицю взаємодії компонентів соціально-економічної системи гірських територій з туристичною складовою (туризм, сільське господарство, промисловість, екологія, культура, населення, інфраструктура).

Проведено комплексний аналіз існуючих методів оцінювання розвитку туризму – експертного, економіко-статистичного та економіко-математичного моделювання, зокрема моделі загальної рівноваги. Здійснено порівняльний аналіз провідних міжнародних методик оцінювання туризму (TSA, SF-MST, ETIS, OECD Indicators), визначено їхні переваги й обмеження. Окремо розглянуто екологічну й безпекову складові оцінювання розвитку туризму в контексті деструктивних наслідків зміни клімату для туристичного сектору.

У другому розділі здійснено наукове обґрунтування вибору сукупності показників для оцінювання розвитку туризму гірських територій. Доведено, що децентралізація влади, поєднана з викликами воєнного стану, суттєво трансформувала умови функціонування туристичної галузі в гірських громадах, змістивши фокус туризму на внутрішні подорожі, волонтерську участь, оздоровчі та етнокультурні форми. На основі синтезу міжнародних і вітчизняних методик запропоновано авторську систему показників, що охоплює шість підходів – глобально-системний (макроекономічний), мікроекономічний, поведінково-антропологічний, цифровий, екологічний та безпековий, – з наведенням розрахункових формул і розшифровкою складових.

Розкрито науково-методичний підхід до оцінювання туристичного потенціалу соціально-економічної системи гірських регіонів на основі структурованого анкетного опитування представників органів місцевого самоврядування, туристичного бізнесу, культурних установ та інших стейкхолдерів (52 валідні відповіді). Сформовано п'ять міждисциплінарних груп показників – економічні, соціокультурні, інфраструктурні, природно-екологічні та інноваційні – по п'ять релевантних змінних у кожній. Результати опитування виявили нерівномірний і фрагментарний розвиток туризму в гірських громадах:

наявність культурної активності та природоохоронних територій поєднується з інфраструктурною відсталістю (середня оцінка інфраструктури – 2,4 бала з 5), низьким рівнем офіційної зайнятості та слабкою інноваційною динамікою (лише 25% громад реалізували туристичні стартапи). Аналіз відкритих питань анкети дав змогу виокремити шість ключових акцентів респондентів: ключові ресурси з найбільшим потенціалом, недовикористані ресурси, очікування туристів, партнерства та інвестиції, стратегічні дії, грантові можливості.

Проведено аналіз розвитку туризму в соціально-економічній системі гірських територій на прикладі Закарпатської області. Здійснено аналіз абсолютної та відносної зміни податкових надходжень від туристичного сектору в розрізі областей України за 2021–2023 рр. із визначенням середньої інтенсивності зміни, що засвідчило стійке зростання надходжень у Закарпатській та Івано-Франківській областях на тлі падіння у прифронтових регіонах. Проведено диференціацію внеску територіальних громад Закарпаття у формування туристичного збору за 2021–2024 рр., виявлено територіальні хаби-лідери (Полянська, Баранинська, Ужгородська територіальні громади) та обґрунтовано чинники їхнього лідерства – бальнеологічну спеціалізацію, ефект просторової синергії та мультифункціональність відповідно.

У третьому розділі запропоновано концептуальну модель розвитку туризму в соціально-економічній системі України, що трансформує традиційну рекреаційну галузь у системний інструмент забезпечення економічної стійкості та відновлення людського капіталу. Аргументовано введення авторського поняття «гуманітарно-економічний коридор туризму» – територіально-просторової системи взаємопов'язаних регіонів (депресивних, транзитних і приймаючих), у межах якої туристична діяльність забезпечує перерозподіл фінансових, людських і соціальних ресурсів. Розроблено функціонально-системну характеристику коридору за сімома блоками – економічним, інституційним, гуманітарним, реабілітаційним, екологічним, культурно-антропологічним та безпековим, – кожен з яких супроводжується конкретним механізмом реалізації. Концепцію підтверджено емпірично: аналізом динаміки та структури туристичного збору в Україні за 2021–2025 рр. (зростання на 31,5% у 2025 р.) та оцінкою просторової концентрації туристичного збору, яка засвідчила формування Карпатського туристичного кластера (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська області) як стійкого «приймаючого» сегмента гуманітарно-економічного коридору.

Розроблено підхід до визначення стратегічних пріоритетів розвитку туризму на гірських територіях, що інтегрує три авторські управлінські інструменти. «Фільтр пріоритетності» – багатокритеріальна методика поетапного відбору напрямів розвитку (екотуризм, гастрономічний туризм, рекреаційна інфраструктура) за економічними,

екологічними та соціальними критеріями. Економічна модель «Квадрант стратегічної селекції» класифікує гірські громади за рівнем природного потенціалу та готовністю стейкхолдерів (чотири квадранти з диференційованими управлінськими стратегіями). Концепція «Преміального обмеження» трансформує природоохоронний статус території з обмеження на конкурентну перевагу через створення ексклюзивних високовартісних туристичних продуктів. Додатково запропоновано показник «інноваційної резистентності», що комплексно оцінює здатність території до адаптації, впровадження нових технологій та цифровізації.

Розкрито організаційні засади формування та реалізації тактичних дій щодо розвитку туризму. Запропоновано модель «тактичного розвитку туризму гірських територій» на засадах концепції Tactical Ruralism (адаптованої версії тактичного урбанізму), яка трансформує підхід від капіталомістких довгострокових проєктів до системи гнучких інтервенцій швидкого реагування («quick wins»). Обґрунтовано доцільність інтеграції цифрових інструментів, зокрема QR-паспортів туристичних атракцій і маршрутів, для систематизації недооцінених ресурсів громад. Узагальнено структурні компоненти моделі (інфраструктурний дисбаланс, кадровий вакуум, «стратегічна стагнація», цифровий розрив) та запропоновано механізми їх подолання через мікроінфраструктурні рішення, гнучкий територіальний брендинг та міжмуніципальну кластерну співпрацю.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання розроблених теоретичних узагальнень, методичного інструментарію та науково-практичних рекомендацій органами місцевого самоврядування, туристичними адміністраціями та суб'єктами туристичного бізнесу гірських територій України для стратегічного планування, обґрунтування інвестиційної привабливості туристичних проєктів та формування адресної державної й регіональної політики.

Ключові слова: туризм; гірські території; соціально-економічна система; туристичний потенціал; територіальна громада; туристичний менеджмент; безпека туризму; конкурентоспроможність; туристичні території; цифровізація; маркетинг територій; туристична дестинація; сільський та зелений туризм; туристичний ринок; індустрія гостинності; державне регулювання; інноваційний розвиток; економічне зростання; сталий розвиток.

ABSTRACT

Koval O.D. Tourism development in the socio-economic system of mountainous regions of Ukraine. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for scientific degree of Doctor of Philosophy (PhD) on specialty 051 – Economy. – National Academy of Management, Kyiv, 2026.

The study is devoted to the development and scientific substantiation of theoretical principles, methodological foundations, conceptual approaches, models, and tactical measures for tourism development as an integrated component of the socio-economic system of Ukraine's mountainous territories, aimed at ensuring their resilience and efficiency. The dissertation consists of three chapters united by a common research objective.

The study systematizes and further develops the theoretical and methodological foundations of tourism development within the socio-economic system of mountainous territories; substantiates a methodological framework for a system of indicators and provides an empirical analysis of tourism development using the Zakarpattia region as a case study; and improves conceptual approaches to tourism development through the author's model, strategic tools, and tactical solutions.

The first chapter provides a comprehensive analysis of scientific approaches to defining the concept of a "system" and its essential characteristics. The works of Ukrainian and international scholars (L. von Bertalanffy, V. Bekh, I. Dudnyk, L. Zavidna, V. Levytskyi, among others) are examined with regard to the key properties of systems, including integrity, hierarchy, interaction with the environment, dynamism, and controllability. On this basis, the essence and significance of the socio-economic system are revealed, emphasizing its openness, interdependence of elements, and complexity determined by the interaction of economic, social, cultural, political, and environmental components. It is demonstrated that the tourism sector constitutes an open and complex system actively interacting with global economic, political, and socio-cultural processes.

The study clearly distinguishes between the concepts of economic development and economic growth, arguing that they should not be regarded as synonymous. Economic development reflects qualitative, primarily innovation-driven transformations (such as smart tourism technologies and digital booking platforms), whereas economic growth represents a quantitative increase in gross value added that may result from cyclical or speculative factors. Furthermore, the concept of sustainable development is examined, and a three-component model "Society – Economy – Environment" is proposed as a conceptual framework for analysing tourism's influence on the sustainability of socio-economic systems.

The role and significance of tourism within the socio-economic development of mountainous territories are further explored. A comparative analysis of the conceptual framework of the tourism system (tourism, tourism activity, tourism product, industry, sector, business, market, cluster, and system) enabled the identification of the key elements of tourism development in mountainous areas. The study also systematizes the benefits generated by mountain tourism for tourists and visitors, local residents, territorial communities, and the state, and proposes an original matrix illustrating the interaction between tourism and the major components of the socio-economic system, including agriculture, industry, ecology, culture, population, and infrastructure.

A comprehensive review of tourism assessment methodologies is conducted, covering expert evaluation, economic-statistical analysis, and economic-mathematical modelling, including computable general equilibrium models. Leading international tourism assessment methodologies (Tourism Satellite Account (TSA), Statistical Framework for Measuring the Sustainability of Tourism (SF-MST), European Tourism Indicator System (ETIS), and OECD Tourism Indicators) are comparatively analysed, highlighting their advantages and limitations. Particular attention is devoted to environmental and security dimensions of tourism assessment, especially in the context of climate change impacts on tourism development.

The second chapter substantiates the selection of indicators for assessing tourism development in mountainous territories. It is demonstrated that decentralisation

combined with wartime challenges has significantly transformed tourism development in mountain communities by shifting emphasis towards domestic tourism, volunteer activities, health tourism, and ethnocultural tourism. Based on the synthesis of international and national approaches, the author develops a comprehensive system of indicators encompassing six analytical approaches: global-systemic (macroeconomic), microeconomic, behavioural-anthropological, digital, environmental, and security approaches, each supported by calculation formulas and methodological explanations.

A scientific and methodological approach to assessing the tourism potential of mountainous socio-economic systems is proposed based on a structured survey of representatives of local governments, tourism businesses, cultural institutions, and other stakeholders (52 responses). Five interdisciplinary groups of indicators are developed: economic, socio-cultural, infrastructural, environmental, and innovation indicators, each comprising five relevant variables. The survey findings reveal uneven and fragmented tourism development across mountain communities, where significant cultural activity and valuable protected natural areas coexist with inadequate infrastructure (average infrastructure score of 2.4 out of 5), low formal employment levels, and weak innovation dynamics (only 25% of communities implemented tourism start-ups). Analysis of open-ended responses identified six major thematic priorities: high-potential tourism resources, underutilised assets, tourists' expectations, partnerships and investments, strategic priorities, and grant opportunities.

The study further examines tourism development in the socio-economic system of mountainous territories using the Zakarpattia region as a case study. Absolute and relative changes in tourism tax revenues across Ukrainian regions during 2021–2023 are analysed together with average growth intensity, demonstrating stable growth in Zakarpattia and Ivano-Frankivsk regions despite significant declines in frontline regions. Additionally, the contribution of territorial communities in Zakarpattia to tourism tax revenues during 2021–2024 is differentiated, identifying leading tourism hubs (Polyana, Baranyntsi, and Uzhhorod territorial communities) and substantiating

the factors underlying their leadership, including balneological specialization, spatial synergy effects, and multifunctionality.

The third chapter proposes a conceptual model for tourism development within Ukraine's socio-economic system, transforming tourism from a traditional recreational activity into a systemic instrument for strengthening economic resilience and restoring human capital. The study introduces the original concept of a "Humanitarian and Economic Tourism Corridor," defined as a spatially integrated system of interconnected regions (depressed, transit, and destination regions) through which tourism facilitates the redistribution of financial, human, and social resources. A functional-systemic framework of the corridor is developed based on seven interrelated dimensions: economic, institutional, humanitarian, rehabilitation, environmental, cultural-anthropological, and security, each accompanied by specific implementation mechanisms. The concept is empirically validated through an analysis of tourism tax dynamics and structure in Ukraine during 2021–2025 (showing 31.5% growth in 2025) and an assessment of the spatial concentration of tourism revenues, confirming the emergence of the Carpathian tourism cluster (Lviv, Ivano-Frankivsk, and Zakarpattia regions) as a stable destination segment of the humanitarian and economic tourism corridor.

The dissertation further develops an approach to determining strategic priorities for tourism development in mountainous territories by integrating three original management tools. The Priority Filter is proposed as a multicriteria methodology for selecting development priorities (ecotourism, gastronomic tourism, recreational infrastructure) based on economic, environmental, and social criteria. The Strategic Selection Quadrant classifies mountain communities according to their natural resource potential and stakeholder readiness, identifying four strategic categories with differentiated management approaches. The Premium Constraint Concept transforms environmental protection restrictions into competitive advantages through the creation of exclusive high-value tourism products. Additionally, an Innovation Resilience

Indicator is developed to comprehensively assess a territory's capacity for adaptation, technological innovation, and digital transformation.

The organisational foundations for implementing tactical tourism development measures are also elaborated. The author proposes the Tactical Development Model for Mountain Tourism, based on the concept of Tactical Ruralism (an adaptation of tactical urbanism), which replaces capital-intensive long-term projects with flexible, rapid-response interventions ("quick wins"). The study substantiates the integration of digital tools, including QR passports for tourist attractions and routes, to systematize underutilised tourism resources. Furthermore, the structural barriers to tourism development—namely infrastructure imbalance, human resource shortages, strategic stagnation, and the digital divide—are identified, and corresponding mechanisms are proposed, including micro-infrastructure solutions, flexible territorial branding, and intermunicipal cluster cooperation.

The practical significance of the research lies in the possibility of applying the developed theoretical concepts, methodological tools, and scientific recommendations by local self-government authorities, tourism administrations, and tourism enterprises operating in Ukraine's mountainous territories for strategic planning, investment justification of tourism projects, and the development of targeted national and regional tourism policies.

Keywords: tourism; mountainous territories; socio-economic system; tourism potential; territorial community; tourism management; tourism safety; competitiveness; tourism territories; digitalisation; place marketing; tourist destination; rural and green tourism; tourism market; hospitality industry; state regulation; innovative development; economic growth; sustainable development.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у виданнях, індексованих міжнародними наукометричними базами Web of Science Core Collection та/або Scopus

1. K.Tomej, I. Bilynets, O.Koval. Tourism business resilience in the time of war: The first three months following Russia's invasion of Ukraine: The first three months following Russia's invasion of Ukraine // Journal Annals of Tourism Research.- 2023. - Volume 99. (Scopus)

<https://numl.org/1hTI>

DOI: <https://doi.org/10.1016/j.annals.2023.103547>

(Особистий внесок: розроблено методологічний зміст анкети, який узгоджено з міжнародною командою співавторів та забезпечено безпосередню реалізацію польового етапу збору даних серед суб'єктів туристичного бізнесу Закарпаття, проведено аналіз даних, які стали основою формування змісту публікації).

Статті у наукових фахових виданнях України та виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз

2. Коваль О.Д. Інформаційно-аналітичне забезпечення розвитку туризму в соціально-економічній системі гірських територій // Актуальні проблеми економіки. - 2025.- № 12 (294). – с.141-150

https://eco-science.net/wp-content/uploads/2025/12/12.25._topic_Oleksandr-Koval-141-150.pdf

DOI: <https://doi.org/10.32752/1993-6788-2025-1-294-141-150>

3. Коваль О.Д. Наукове обґрунтування вибору сукупності показників для оцінювання розвитку туризму в Україні та на її гірських територіях // Актуальні проблеми економіки. - 2025.- № 8 (290). – с.292-304

https://eco-science.net/wp-content/uploads/2025/08/8.25._topic_Oleksandr-Koval-292-304.pdf

DOI: <https://doi.org/10.32752/1993-6788-2025-1-290-292-304>

4. Коваль О.Д. Науково-методичний підхід до оцінювання соціально-економічної системи України та регіонів, їх туристичного потенціалу /Актуальні проблеми економіки. - 2025.- № 5 (287). – с.525-534

https://eco-science.net/wp-content/uploads/2025/05/5.25._topic_Oleksandr-Koval-525-534.pdf

DOI: <https://doi.org/10.32752/1993-6788-2025-1-287-525-534>

5. Коваль О.Д., Середа Н.М. Розвиток інформаційних систем і технологій у готельному та туристичному бізнесі // Соціальний розвиток: економіко-правові проблеми. – 2025. - №2. – с. 70-77.

<https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fced532f-cc7b-4eb0-a917-689fa00d87df/content>

DOI: <https://doi.org/10.70651/3083-6018/2025.2.08>

(Особистий внесок: здійснено концептуалізацію ролі ІТ-інструментарію як механізму підвищення операційної ефективності та адаптивності суб'єктів

підприємництва в умовах туристичної дестинації, що дало змогу оптимізувати управління бізнес-процесами в межах регіональних соціально-економічних систем).

6. Коваль О.Д., Катюха Д.А. Стратегії адаптації готельно-ресторанного бізнесу в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення в Україні // Соціальний розвиток: економіко-правові проблеми. – 2025. - № 1. – с. 72-78.

<https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6c925b80-ec54-4f60-8c9c-e338cc8d46a1/content>

DOI: <https://doi.org/10.70651/3083-6018/2025.1.09>

(Особистий внесок: здійснено комплексний аналіз стратегій адаптації готельно-ресторанного бізнесу в умовах війни, розроблено прикладну систему заходів для забезпечення стійкості та енергонезалежності підприємств галузі у процесі післявоєнного відновлення).

7. Коваль О.Д. Організаційні та правові засади розвитку туризму в Україні, зокрема туризму гірських територій, в умовах воєнного стану // Ефективна економіка. – 2024. - №7.

<https://www.nayka.com.ua/index.php/ee/article/view/4260/4295>

DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.7.84>

8. Коваль О.Д. Концептуальні засади розвитку туристичної індустрії в умовах трансформації соціально-економічної системи України // Актуальні проблеми економіки. – 2024. - №6. С. 45-52

https://eco-science.net/wp-content/uploads/2024/06/6.24._topic_Oleksandr-D.-Koval-45-52.pdf

DOI: <https://doi.org/10.32752/1993-6788-2024-1-276-45-52>

9. Коваль О.Д. Методологічні підходи до визначення стратегічних пріоритетів розвитку туризму на гірських територіях // Академічні візії. – 2024. - №33.

<https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1296/1198>

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13269306>

10. Коваль О.Д. Стратегії розвитку та управління економікою туристичного підприємства // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Економіка». – 2024. - № 1(63) с. 149-155

<https://visnyk-ekon.uzhnu.edu.ua/article/view/303403>

DOI: [https://doi.org/10.24144/2409-6857.2024.1\(63\).149-155](https://doi.org/10.24144/2409-6857.2024.1(63).149-155)

11. Коваль О.Д. Впровадження тренінгових технологій в готельно-ресторанному бізнесі // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Економіка». – 2024. - № 1(63). – с.156-163

<https://visnyk-ekon.uzhnu.edu.ua/article/view/303406>

DOI: [https://doi.org/10.24144/2409-6857.2024.1\(63\).156-163](https://doi.org/10.24144/2409-6857.2024.1(63).156-163)

12. Банева О.І., Сіра Е.О., Коваль О.Д. Використання інформаційно-комунікаційних технологій в ресторанному бізнесі // Інвестиції: практика та досвід. - 2023. - №4. – с. 5-10.

<https://www.nayka.com.ua/index.php/investplan/article/view/1083/1280>

DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2023.4.5>

(Особистий внесок: здійснено науково-аналітичний супровід оцінки використання інформаційно-комунікаційних технологій у ресторанному господарстві, поєднуючи академічну методологію з практичним аналізом адаптаційних механізмів підприємств галузі в умовах воєнного стану).

13. Кушнірук, В., Величко, О., Коваль, О. (2023). Управління бізнес-процесами в готельно-ресторанному бізнесі // *Економіка та суспільство*. – 2023. – №47.

<https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-47-65>

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-47-65>

(Особистий внесок: розроблено підходи до управління бізнес-процесами в готельно-ресторанному бізнесі, інтегруючи академічні знання з практичним розумінням процесів, що відбуваються в секторі HoReCa на регіональному та національному рівнях).

Публікації у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій та семінарів

14. Коваль О. Культурні коди Карпат у дизайні гастрономічного та досвідного туризму: етнографія як джерело конкурентної переваги регіону. *Актуальні проблеми розвитку сфери гостинності: перспективи та виклики: матеріали IV Міжнародної наукової конференції* (м. Ужгород, 22-23 квітня 2026 р.). Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2026. С. 300–306.

<https://dspace.uzhnu.edu.ua/handle/lib/88825>

15. Коваль О. Пасіка як туристичний хаб: потенціал інтеграції бджільництва в економіку вражень. *Актуальні питання екології, бджільництва та економіки збалансованого природокористування: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 70-річчю від дня народження д.б.н., проф. В.А. Соломахи* (м. Київ, 9–10.09.2025 р.). – Київ, 2025. С. 121–126.

https://www.botany.kiev.ua/doc/solomakh%D0%B0_2025.pdf

ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ	25
1.1. Соціально-економічна система: сутність і значення в сталому розвитку України та її гірських територій.....	25
1.2. Роль і місце туристичної складової в розвитку соціально-економічної системи гірських територій.....	44
1.3. Методики оцінювання розвитку туризму в Україні та на її гірських територіях.....	59
Висновки до розділу 1.....	74
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНЕ ПІДґРУНТЯ ДЛЯ ОЦІНЮВАННЯ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ	77
2.1. Наукове обґрунтування вибору сукупності показників для оцінювання розвитку туризму гірських територій України	77
2.2. Науково-методичний підхід до оцінювання туристичного потенціалу соціально-економічної системи України та її гірських регіонів	103
2.3. Аналіз розвитку туризму в соціально-економічній системі гірських територій (на прикладі Закарпатської області).....	111
Висновки до розділу 2.....	125
РОЗДІЛ 3. УДОСКОНАЛЕННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ ДО РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ	129
3.1. Концептуальна модель розвитку туризму в соціально-економічній системі України.....	129
3.2. Підхід до визначення стратегічних пріоритетів розвитку туризму на гірських територіях.....	142
3.3. Організаційні засади формування та реалізації тактичних дій щодо розвитку туризму в соціально-економічній системі України та її гірських територій.....	150
Висновки до розділу 3.....	161
ВИСНОВКИ.....	166
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	171
ДОДАТКИ.....	186

ВСТУП

Актуальність теми. Туристичний сектор виступає ключовим інструментом для економічної диверсифікації гірських територій України, проте потребує науково обґрунтованих підходів до визначення стратегічних пріоритетів. Специфіка гірських територій, які володіють унікальним природним і культурним потенціалом, вимагає переходу від екстенсивних моделей розвитку до моделей, що базуються на принципах сталості, екологічної безпеки та соціальної справедливості. Запровадження принципів сталого розвитку, які гармонійно поєднують туристичний потенціал гірських територій України із суворими об'єктивними обмеженнями (низька транспортна доступність, наявність нормативних вимог, зумовлених їхнім особливим природоохоронним статусом тощо) потребують удосконалення концептуальних підходів до розвитку туризму в соціально-економічній системі гірських територій України.

За цих підстав необхідність дослідження питань розвитку туризму в соціально-економічній системі гірських територій України в умовах глобальної конкуренції, структурної трансформації, обмежень викликів повоєнного відновлення та цифровізації зумовили актуальність теми дисертаційної роботи, її цінність, наукову новизну та прикладне значення.

Вагомий внесок у дослідження соціально-економічних систем, визначення сутності, змісту та складових, етапів трансформації та розвитку здійснили В. Бех, Л. Завідна, В. Левицький, Л. Потравка та інші. Проблематику функціонування туризму в умовах екзогенних шоків, оцінювання стану та перспектив розвитку ґрунтовно висвітлено у працях М. Босовської, Л. Івченко, Н. Погуда, К. Вовк, О. Мельниченко, Л. Величко, О. Підвальна, С. Богуславська, Ю. Андрейчук, М. Мальська, Р. Дмитрук, Т. Божидарник, В. Джинджоян, Т. Тесленко, К. Горб, М. Максимюк, Л. Марценюк, Г. Скляр, Л. Дробиш, Л. Вишневецька, Т. Шелеметьєва, В. Зайцева, М. Семків, Ю. Тютюнник, О. Лега, О. Безкровний, Р. Ліпський, Д. Ромаш, О. Роїк та інші.

Питання розвитку туризму гірських територій України стали предметом наукових пошуків В. Маховка, О. Худоба, О. Богославець, І. Ілляшенко, К. Юрченко, Н. Мандюк та інші.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Здійснені у дисертаційній роботі дослідження та отримані результати, представлені положення і рекомендації за змістом і тематичним спрямуванням є складовими науково-дослідних робіт ВНЗ «Національна академія управління», а саме:

- «Зелене» зростання та циркулярна економіка: українські перспективи післявоєнного відновлення (державний реєстраційний номер 0122U202055, термін 12.2022-11.2024), де автором запропоновано розробку функціонально-системної характеристики «гуманітарно-економічного коридору туризму», яка інтегрує економічний, інституційний, гуманітарний, реабілітаційний, екологічний, культурно-антропологічний та безпековий блоки в єдину стратегію розвитку туризму в соціально-економічній системі України.

- Моделі цифровізації та інноваційного зростання економіки України в умовах глобальної конкуренції (державний реєстраційний номер 0126U002558, термін 03.2026-03.2030), де автором обґрунтовано доцільність інтеграції в модель «тактичного розвитку туризму гірських територій» цифрових інструментів (зокрема, QR-паспортів туристичних атракцій, маршрутів) для систематизації недооцінених ресурсів громад та створення доказової бази для прийняття управлінських рішень.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є розробка та наукове обґрунтування теоретичних засад, методичного підґрунтя, концептуальних підходів, моделей і тактичних дій щодо розвитку туризму як інтегрованої складової соціально-економічної системи гірських територій України задля забезпечення її стійкості та ефективності.

З урахуванням окресленої мети та логіки дослідження у дисертаційній роботі сформовано та вирішено наступні **завдання**:

- визначити сутність і значення соціально-економічної система в сталому розвитку України та її гірських територій;
- ідентифікувати роль і місце туристичної складової в розвитку соціально-економічної системи гірських територій;
- дослідити методики оцінювання розвитку туризму в Україні та на її гірських територіях;
- здійснити наукове обґрунтування вибору сукупності показників для оцінювання розвитку туризму в Україні та на її гірських територіях;
- розкрити науково-методичний підхід до оцінювання туристичного потенціалу соціально-економічної системи України та її гірських регіонів;
- проаналізувати розвиток туризму в соціально-економічній системі гірських територій (на прикладі Закарпатської області);
- розробити концептуальну модель розвитку туризму в соціально-економічній системі України
- запропонувати підхід до визначення стратегічних пріоритетів розвитку туризму на гірських територіях;
- визначити організаційні засади формування та реалізації тактичних дій щодо розвитку туризму в соціально-економічній системі України та її гірських територій.

Об'єкт дослідження є процеси розвитку соціально-економічної системи гірських територій України, з акцентом на туристичному секторі.

Предметом дослідження є розвиток туризму в соціально-економічній системі гірських територій України.

Методи дослідження. У дисертаційній роботі використано комплекс взаємодоповнюючих методів для забезпечення об'єктивності отриманих результатів, зокрема: *метод системного аналізу* застосований для визначення туризму як відкритої, багаторівневої соціально-економічної системи та виявлення внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків між її компонентами; *порівняльний метод* використаний для зіставлення вітчизняних та зарубіжних

методик оцінювання туристичного розвитку, а також для систематизації понятійного апарату, що застосовується в туристичному секторі; *методи індукції та дедукції* використані для побудови концептуальної моделі розвитку туризму та матриці взаємодії компонентів соціально-економічної системи гірських територій; *метод статистичного аналізу* застосований для оцінювання реальних показників туристичної діяльності та аналізу веб-аналітики регіональних туристичних платформ; *метод логічного узагальнення* використаний для наукового обґрунтування вибору системи показників оцінювання та визначення стратегічних пріоритетів розвитку туристичного сектору.

Інформаційну базу дослідження склали офіційні дані Державної служби статистики України, Державного агентства розвитку туризму України; статистичні бази міжнародних інституцій, зокрема матеріали Food and Agriculture Organization of the United Nations, World Tourism Organization, European Commission; публікації у вітчизняних фахових наукових виданнях та виданнях, що індексуються у міжнародних наукометричних базах даних; дані аналітичних веб-платформ, а також результати власних опитувань та розрахунків автора.

Наукова новизна одержаних результатів. Найбільш суттєвими положеннями, що визначають наукову новизну дисертаційної роботи, є наступні:

вперше:

- обґрунтовано введення поняття «гуманітарно-економічний коридор туризму» як територіально-просторової системи взаємопов'язаних регіонів (депресивних, транзитних і приймаючих), у межах якої туристична діяльність передбачає перерозподіл фінансових, людських і соціальних ресурсів, сприяє відновленню територій, підтримці місцевих громад та поліпшенню економічної стійкості в умовах воєнних і посткризових трансформацій. Розробка функціонально-системної характеристики зазначеного коридору інтегрує економічний, інституційний, гуманітарний, реабілітаційний, екологічний,

культурно-антропологічний та безпековий блоки в єдину стратегію управління.

удосконалено:

- систему оцінювання розвитку туризму для територіальних громад гірських регіонів, яка інтегрує п'ять міждисциплінарних груп показників: економічні, соціокультурні, інфраструктурні, природно-екологічні та інноваційні. На відміну від існуючих дана система оцінювання враховує специфічні географічні, транспортні та демографічні обмеження гірських регіонів, а також виклики воєнного часу, що дозволяє здійснювати ефективний моніторинг навіть в умовах фрагментарності або обмеженості офіційної державної статистики. Прикладне значення результатів полягає у створенні практичного інструментарію, що надає змогу територіальним громадам обґрунтовувати інвестиційну привабливість туристичних проєктів та формувати стратегічні рішення на основі поєднання офіційних даних, анкетування та локальної аналітики;

- комплексну методологію стратегічного планування розвитку туризму на гірських територіях, що інтегрує економічні, екологічні та інституційні інструменти управління в єдину систему прийняття рішень. На відміну від існуючих методологій науково обґрунтовано використання 1) «фільтра пріоритетності» - багатокритеріальної методики оцінювання, яка дозволяє об'єктивно відбирати найефективніші стратегічні напрями розвитку, мінімізуючи ризики прийняття рішень, орієнтованих виключно на короткострокову вигоду; 2) економічної моделі «Квадрант стратегічної селекції» - яка класифікує гірські громади за рівнем їхнього природного потенціалу та готовністю стейкхолдерів, що дозволяє диференціювати управлінські стратегії та пріоритети інвестування для кожного типу території; 3) концепцію «Преміального обмеження» - що трансформує екологічні заборони (статус об'єктів природно-заповідного фонду) на конкурентну перевагу через створення ексклюзивних високовартісних туристичних продуктів. Запропонована методологія, на відміну від існуючих дозволяє комплексно оцінює здатність туристичних дестинацій до адаптації та впровадження нових

технологій.

- модель «тактичного розвитку туризму гірських територій» (на засадах концепції «тактичний урбанізм» (Tactical Ruralism)), яка на відміну від існуючих моделей трансформує підхід до управління галуззю від капіталомістких довгострокових проєктів до системи гнучких, інклюзивних інтервенцій швидкого реагування («quick wins»). Автором обґрунтовано доцільність інтеграції в цю модель цифрових інструментів (зокрема, QR-паспортів туристичних атракцій, маршрутів тощо) для подальшої систематизації недооцінених ресурсів територіальних громад гірських територій та створення доказової бази для прийняття управлінських рішень.

набуло подальшого розвитку:

- теоретичне узагальнення побудови матриці взаємодії компонентів соціально-економічної системи гірських територій з туристичною складовою. Цей інструмент систематизує багатофакторні зв'язки між економічними суб'єктами, соціокультурними елементами, інфраструктурою та екологічними показниками, дозволяючи ідентифікувати точки перетину та наслідки управлінських рішень для сталого розвитку гірських територій. Прикладне значення отриманого результату полягає у можливості використання запропонованої матриці як методологічного підґрунтя для розробки комплексних регіональних стратегій розвитку з урахуванням мінімізації ризиків та ефективнішого управління туристичними потоками в умовах обмежених ресурсів гірських територій;

- комплексний підхід до оцінювання розвитку туризму, систематизованого у вигляді матриці показників, яка інтегрує вісім ключових підходів: глобально-системний, мікроекономічний, соціально-економічний, поведінково-антропологічний, екологічно-стійкий, цифровий, регуляторно-інституційний та безпековий. Особливістю підходу є забезпечення багатовимірної діагностики туристичного сектору, що дозволяє враховувати не лише традиційні економічні показники, а й такі специфічні, зокрема: рівень автентичності, вплив штучного

інтелекту та рівень безпекових ризиків. Прикладне значення отриманого результату полягає у створенні універсального методологічного інструментарію, який дозволяє органам управління та суб'єктам господарювання здійснювати обґрунтований моніторинг туристичних дестинацій, зокрема гірських територій. Розроблена методика надає змогу не лише оцінювати поточний стан розвитку туризму, а й прогнозувати тенденції його розвитку та формувати стратегічні рішення щодо підвищення конкурентоспроможності регіону в умовах динамічних зовнішніх викликів.

- науково-методичний підхід до оцінювання туристичного потенціалу гірських територіальних громад в умовах обмеженості офіційної статистичної інформації. На відміну від існуючих інтегрована система моніторингу базується на поєднанні кількісних та якісних даних, отриманих через структуроване анкетування представників місцевих стейкхолдерів. Цей підхід дозволяє ідентифікувати приховані дисбаланси розвитку, зокрема розрив між високим природно-ресурсним потенціалом громад та низьким рівнем інституційної, інфраструктурної та інноваційної спроможності. Запропонований підхід надає територіальним громадам практичний інструментарій для стратегічного планування, що дозволяє обґрунтовувати інвестиційні рішення та залучати грантові ресурси на основі реальних потреб і специфіки гірських територій.

- класифікація територіальних громад гірських регіонів на просторові хаби-лідери та аутсайтери, на основі диференціації їх внеску у формування туристичного збору за 2021–2024 роки, що дало змогу виявити нерівномірність інституційної та фінансової спроможності територій у межах одного регіону. Прикладне значення отриманих результатів полягає в обґрунтуванні стратегічних пріоритетів повоєнного розвитку, які базуються на конкурентних перевагах (бальнеологічний потенціал, логістична доступність; ефект агломерації тощо). Це дозволяє органам місцевого самоврядування формувати адресні стратегії управління, спрямовані на посилення економічної стійкості гірських територій та їх успішну реінтеграцію в оновлені туристичні мережі.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці комплексу науково-прикладних рекомендацій, щодо визначення стратегічних пріоритетів розвитку туризму на гірських територіях.

Ключові положення, пропозиції та рекомендації дисертаційної роботи мають прикладну значущість, пройшли апробацію та впроваджені у практичну діяльність:

- Управління туризму та курортів, Закарпатська обласна військова адміністрація (довідка №01-05/179 від 21.04.2026 р.) - використано пропозиції щодо переходу від оцінки туризму виключно за кількісними показниками потоків до аналізу реального економічного ефекту стали основою для перегляду регіональних підходів до стратегічного планування.

- Колочавська сільська рада (довідка №05-01/135-26 від 23.03.2026 р.) - результати дисертаційної роботи використано при розробці стратегічних засад управління туристичним сектором Колочавської територіальної громади. Науково-методичні рекомендації автора щодо побудови моделі партнерського управління в умовах природоохоронних обмежень, накладених діяльністю НПП «Синевир», стали основою для переформатування взаємодії між місцевим самоврядуванням, бізнесом та громадським сектором.

- Богданська сільська рада Рахівського району Закарпатської області (довідка №682/01 від 16.04.2026 р.) - наукові розробки щодо створення систем управління туристично-економічним розвитком були використані Богданською територіальною громадою для формування стратегічних планів. Запропонована автором методика переходу до системної моделі розвитку дозволила оптимізувати використання наявного природно-ресурсного потенціалу, зокрема територій, суміжних із Карпатським біосферним заповідником.

- Місцева асоціація органів місцевого самоврядування «ТеРА» - (довідка №1/2026 від 30.04.2026 р.) – впроваджено запропоновані моделі міжмуніципальної кооперації, що дозволило об'єднати зусилля Буштинської,

Драгівської, Колочавської, Синевирської громад для подолання обмеженості ресурсів та формування спільного економічного простору.

Окремі положення дисертаційної роботи, зокрема щодо механізмів капіталізації культурних ресурсів у туристичній галузі отримали міжнародну апробацію у межах викладацької діяльності. Зокрема, у межах навчального курсу Grassroots Institute (Канада, 2024 р.) автором було розроблено та представлено лекцію на тему "Традиції та маркетинг: як культурні практики формують бренд пасторальних спільнот", де обґрунтовано методологію перетворення локальних культурних практик на інструмент формування доданої вартості туристичного продукту гірських територій. <https://grassrootsinstitute.ca/courses/p-001.php>

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є завершеним самостійним дослідженням. Сформульовані наукові положення, узагальнення, висновки, рекомендації та пропозиції є особистим дослідженням автора. З наукових праць, що опубліковані в співавторстві, у дисертації використано тільки ідеї і результати, котрі становлять особистий внесок здобувача. У наукових працях опублікованих у співавторстві зазначено особистий науковий внесок.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дослідження доповідались, обговорювались та отримали схвалення на міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання екології, бджільництва та економіки збалансованого природокористування», присвяченої 70-річчю від дня народження д.б.н., проф. В.А. Соломахи (м. Київ, 9–10.09.2025 р.). та міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми розвитку сфери гостинності: перспективи та виклики» (м. Ужгород, 22-23 квітня 2026 р.).

Публікації. За результатами дисертаційної роботи опубліковано 15 наукових праць: зокрема, 1 стаття у виданні індексованому міжнародною наукометричною базою Scopus, 12 статей у наукових фахових виданнях України; 2 праці апробаційного характеру – у збірниках матеріалів доповідей наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (налічує 127 позицій) та додатків (3 одиниці). Дисертаційна робота містить 12 рисунків та 37 таблиць. Загальний обсяг дисертаційної роботи викладено на 204 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

1.1. Соціально-економічна система: сутність і значення в сталому розвитку України та її гірських територій

Протягом останнього століття туризм трансформувався у впливовий й високоприбутковий сектор, який охоплює господарський комплекс, сферу економічної діяльності й галузь знань, що об'єднує економічні й соціальні інтереси світової економіки, бізнесу та споживачів [26]. Завдяки динамічному розвитку наприкінці XX і на початку XXI століття туризм став одним із лідерів світової економіки [48, с. 132].

У найбільш розвинених країнах світу туристичний сектор займає провідні позиції за рівнем доходів, кількістю створених робочих місць і бюджетними надходженнями, конкуруючи з високотехнологічними секторами економіки, а подекуди і створюючи «левову частку» валового внутрішнього продукту.

З огляду на значущість та роль туризму на економічні та соціальні процеси особливої актуальності набуває його розгляд як складної багаторівневої системи. Саме, розуміння системного підходу дає змогу більш глибоко усвідомити роль туризму в розвитку соціально-економічних систем, оскільки він є їх невід'ємною складовою, займаючи важливе місце у їх розбудові.

Для розкриття глибинної сутності розвитку соціально-економічних систем важливо спершу чітко окреслити поняття «система». Вивчення наукових праць українських і зарубіжних дослідників у галузі системного аналізу дало змогу виокремити існуючі підходи до її трактування й провести огляд змістовних аспектів цього поняття.

В «Словнику української мови» надається наступне визначення системи – «порядок, зумовлений правильним, рівномірним розташуванням та взаємним зв'язком частин чого-небудь» [19].

Категорія «система», на думку І. М. Дудника позначає єдину сукупність взаємопов'язаних елементів. У широкому сенсі будь-яку групу взаємодіючих об'єктів можна визначити як систему. Прикладами таких систем можуть бути: атом, молекула, жива клітина, біоценоз, ландшафт, верстат, автомобіль, фабрика, сім'я, трудовий колектив, академічна група, факультет, університет, місто, регіон, держава, суспільство, планета [31, с. 9].

На думку В. О. Костюка, системний підхід, як методологічна основа передбачає визначення наявності взаємозв'язку між внутрішніми та зовнішніми чинниками, які визначають поведінку системи [40, с. 103]

Науковець L. Bertalanffy, який є засновником загальної теорії систем, що аналізує системи як інтегровані цілісності, у своїй науковій роботі розглядає систему як комплекс взаємопов'язаних елементів, які утворюють єдине ціле [2,? с. 36-38]. Основні ознаки системи, запропоновані L. Bertalanffy, включають:

1. Цілісність – тобто система - це не просто сукупність елементів, а організоване ціле, в якому елементи взаємодіють таким чином, що виникають нові властивості, які не притаманні окремим компонентам. Це явище відоме в науці як емерджентність.

2. Ієрархічна структура – тобто системи можуть бути частиною більших систем (суперсистем) або складатися з менших систем (підсистем). Наприклад, клітина є підсистемою організму, а організм - частиною екосистеми.

3. Взаємодія з оточенням – тобто система функціонує не ізольовано, а в постійній взаємодії з навколишнім середовищем. Це означає, що системи є відкритими і підпорядковуються законам обміну енергією, інформацією та матерією.

4. Динамічність і розвиток – тобто система змінюється з часом, адаптуючись до впливів зовнішнього середовища. Її розвиток є складним процесом, який включає стабілізацію, ріст, саморегуляцію та інколи деградацію.

5. Управління й регуляція – тобто для функціонування системи важливе управління, яке забезпечує підтримку рівноваги та адаптацію, яке досягається через зворотний зв'язок.

6. Міждисциплінарність – тобто системи існують у різних галузях знання: від біології до соціології, і тому їх вивчення потребує міждисциплінарного підходу.

Таким чином, на думку L. Bertalanffy, система - це цілісна структура, яка постійно змінюється, взаємодіє з середовищем та регулюється для забезпечення свого існування [2]. Його теорія має універсальний характер і є основою для аналізу систем у багатьох наукових дослідженнях.

На наш погляд слід погодитися цим визначенням, адже запропоноване трактування є універсальним інструментом для аналізу складних взаємозв'язків у різних галузях науки. Концепція відкритих систем запропонована L. Bertalanffy дає змогу зрозуміти, як окремі елементи взаємодіють між собою та із зовнішнім середовищем, що особливо актуально в умовах сучасного динамічного світу [2]. Крім того, ідея ієрархічної структури систем допомагає дослідникам і практикам краще усвідомлювати багаторівневий характер організацій, соціальних процесів та технологічних інновацій.

I. М. Дудник у своєму дослідженні доповнює концепцію L. Bertalanffy, виділяючи додаткові ознаки систем, які розширюють розуміння їх структури і її функціонування як єдиного цілого [31].

Серед цих ознак I. М. Дудник виокремлює такі:

1. Різноманітність - кожен елемент системи має специфічні властивості та поведінку, що відрізняються від властивостей інших елементів, забезпечуючи таким чином багатогранність системи.

2. Ідентифікаційність - кожен елемент можна виділити з системи, що дає змогу як умовно, так і фактично, здійснити його відносну або абсолютну ідентифікацію.

3. Ізольованість - сукупність елементів та їх взаємозв'язки можуть бути обмежені певними контурами, відокремлені від середовища та розглянуті в ізольованому стані.

4. Зростання ентропії - ентропія незалежної системи, яка надана самій собі, зростає до максимуму, що веде систему до стану найбільшого безладу, що є характерною рисою замкнутих систем.

5. Стійкість - здатність системи утримувати свої параметри в заданих межах, забезпечуючи таким чином стабільність її функціонування.

Вищенаведені додаткові ознаки дають змогу більш глибоко і повно розглядати систему як складний і динамічний об'єкт, що реагує на зміни як всередині, так і в оточуючому середовищі.

Схожі висновки можна зустріти і в дослідженні Л. В. Завідної, яка виділяє схожі ознаки системи, а саме:

1. Система є цілісним комплексом взаємопов'язаних елементів;
2. Система утворює специфічну єдність із навколишнім середовищем;
3. Будь-яка досліджувана система зазвичай є частиною більш складної системи вищого порядку;
4. Елементи досліджуваної системи, у свою чергу, можуть бути системами нижчого порядку [33, с. 69].

Отже, будь-які системи мають певні загальні властивості й ознаки, які притаманні усім системам, незалежно від їх внутрішньої природи, типу, розміру, складності чи рівня організації. Однак варто зазначити, що вчені все ще не досягли єдності у питаннях визначення загальних властивостей систем. Це пояснюється як об'єктивними причинами, що виникають через різноманітність та різну якість систем, так і суб'єктивними цілями, які ставлять перед собою дослідники.

В монографії В. П. Беха, вказується, що загальна теорія систем пояснює, що у багатьох випадках система має різні швидкості процесів на рівні її елементів. Вона також зазнає впливу інших соціальних систем, кожна з яких має

свою швидкість функціонування та спонукальну силу. Внаслідок цього в системі активізуються процеси, що стосуються не лише теперішнього (поточного) часу, а й базуються на минулому та формують майбутнє. Ці впливи створюють ситуацію, коли в центрі системи переважають процеси, властиві минулому та сучасному, тоді як на периферії проявляються риси, характерні для сучасного та майбутнього [24].

У соціальному контексті поняття «периферія» зазвичай не має географічного значення і, як правило, є політичним, аксіологічним, ідеологічним чи культурним терміном. Це означає відстань від центру системи, який в певний момент визначає її сутність. Тому, в таких випадках, важливо враховувати сутність системи та її підсистем, а також характер реальних, часто суперечливих, зв'язків між ними [24, с. 7].

Перехід до соціально-економічних систем є логічним продовженням цієї концепції, оскільки вони виступають прикладом складних відкритих систем, у яких тісно переплітаються економічні, соціальні, культурні й політичні складові. Соціально-економічна система, подібно до будь-якої іншої системи, характеризується, в першу чергу, взаємозв'язком елементів, їхньою підпорядкованістю спільній меті, ієрархічністю структури та активною взаємодією із зовнішнім середовищем. Водночас її специфіка полягає в тому, що вона функціонує на перетині соціальних і економічних процесів, що додає складності у визначенні взаємозв'язків між її компонентами.

В. Левицький під терміном «соціально-економічна система» розуміє сукупність ресурсів і економічних суб'єктів, що утворюють єдине ціле (соціально-економічну структуру), взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою в сфері виробництва і споживання, обміну і розподілу [42, с. 22].

Отже, з наведених визначень, стає зрозумілим, що сутність соціально-економічної системи полягає в її здатності інтегрувати економічні, соціальні й екологічні складові для забезпечення комплексного розвитку суспільства, адже вона є багатовимірним утворенням, основою якого є взаємодія людей, інституцій

та ресурсів, спрямована на досягнення спільної мети – підвищення добробуту та якості життя. До того ж соціально-економічна система характеризується ієрархічністю структури, взаємозв'язком її елементів, а також постійною адаптацією до змін у внутрішньому та зовнішньому середовищі.

Варто звернути увагу на те, що соціально-економічні системи мають низку унікальних особливостей, які визначають їхню поведінку, здатність до адаптації та управління (рис. 1.1).

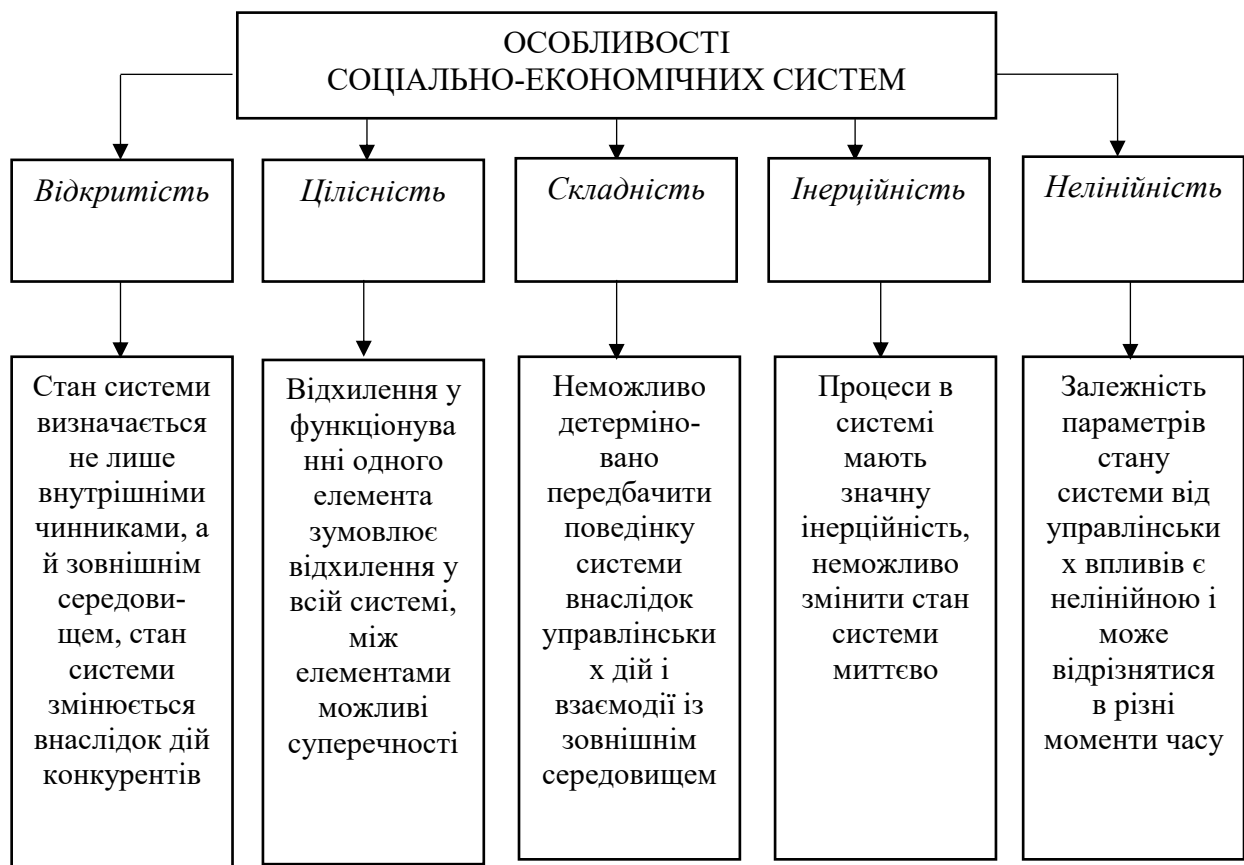

Рис. 1.1. Особливості соціально-економічних систем

Джерело: побудовано за [33, с. 75]

Водночас, їхня цілісність забезпечується взаємозв'язком усіх складових елементів, які працюють задля досягнення спільної мети, створюючи синергетичний ефект: будь-які зміни в одному компоненті неминуче впливають на інші.

Складність соціально-економічних систем обумовлена багатоманітністю компонентів, які мають різну природу – економічну, соціальну, культурну, політичну, екологічну. Їхня багаторівнева ієрархічна структура та непередбачуваність поведінки значно ускладнюють процеси управління та прогнозування.

При цьому інерційність таких систем проявляється в їхній здатності зберігати існуючий стан або динаміку в умовах зовнішніх змін. Ця властивість зумовлюється як стійкістю усталених соціально-економічних процесів, так і тривалим часом, необхідним для адаптації, що може як сприяти стабільності, так і ускладнювати швидке впровадження реформ. Проте саме нелінійність створює можливості для інновацій та виникнення нових системних якостей, що підвищує адаптивність соціально-економічних систем до змін зовнішнього середовища.

З огляду на вищевикладене зазначимо, що сектор є відкритою системою, оскільки взаємодіє з глобальними економічними, політичними та соціокультурними процесами, залучаючи зовнішні ресурси, інвесторів і споживачів.

Очевидно, що сектор також є складною системою, що функціонує включаючи інфраструктурні, економічні, екологічні та соціальні компоненти, які перебувають у постійній взаємодії. У цьому контексті, туризм формує передумови для збалансованого розвитку регіонів, включаючи гірські території, та сприяє економічному зростанню.

Складність сектору характеризується також цілісністю системи, адже всі його компоненти – інфраструктура, послуги, транспорт, природні та культурні ресурси – функціонують у взаємозв'язку, а зміни в одному елементі можуть впливати на всю систему. До того ж туристичній системі притаманна багаторівнева взаємодія економічних, соціальних, екологічних та культурних факторів, а також велика кількість зацікавлених сторін. Інерційність проявляється у стабільності традиційних туристичних напрямів і моделей розвитку, що забезпечує певну стійкість, але може гальмувати впровадження

інновацій. Водночас, через нелінійність навіть незначні зміни у споживчих вподобаннях, економічній ситуації чи екологічних умовах здатні спричинити суттєві трансформації, відкриваючи нові можливості для розвитку туристичного сектору.

На основі цих міркувань слід окреслити основні принципи побудови соціально-економічної системи, які сприяють її сталому розвитку й ефективному функціонуванню (рис. 1.2).

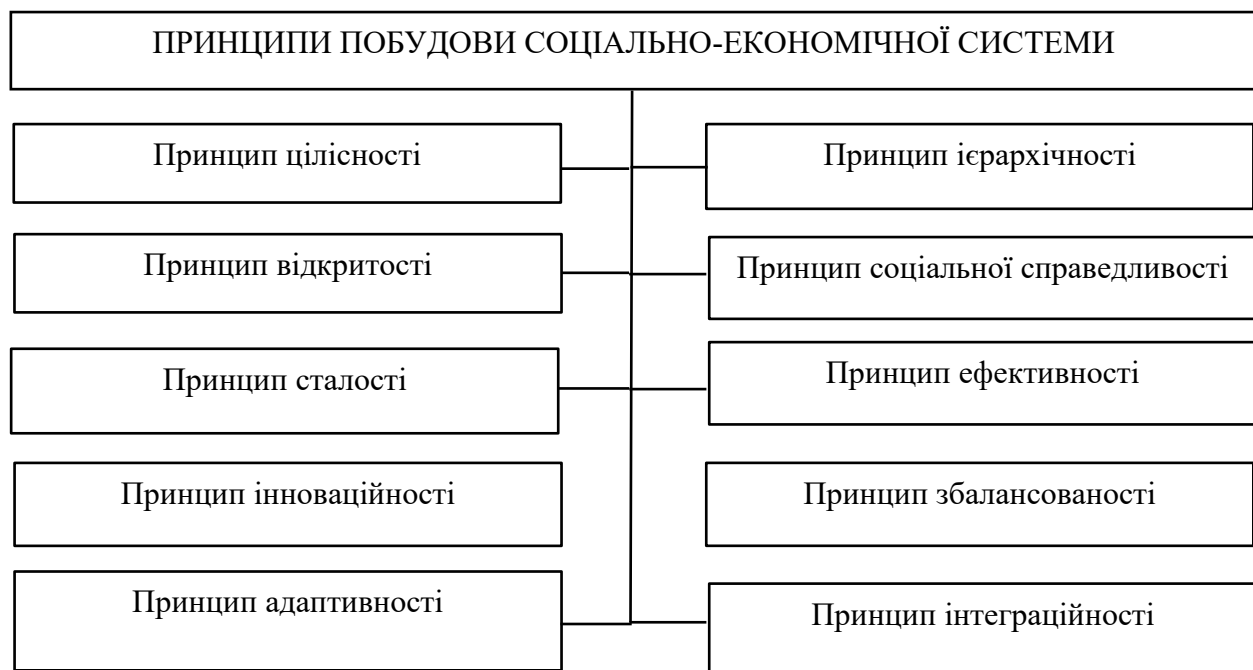

Рис. 1.2. Принципи побудови соціально-економічної системи країни

Джерело: побудовано за [11]

Науковець В. Левицький вважає, що вищевикреслені основні принципи варто розглядати саме в контексті сталого розвитку, адже вони дають змогу забезпечити гармонійний баланс між економічними, соціальними й екологічними аспектами функціонування соціально-економічної системи. Саме в умовах сталого розвитку досягається не тільки економічне зростання, але й забезпечується стабільність й довгострокова ефективність системи, яка зберігає свої ресурси і можливості для майбутніх поколінь.

Крім того, інтеграція інновацій й адаптація до змінних умов світової економіки сприяють зміцненню стійкості системи перед глобальними викликами та забезпечують її конкурентоспроможність у довгостроковій перспективі [42, с.24]. На думку В. Левицького важливим є:

- по-перше, орієнтування системи на сприйнятливість до інновацій та її інноваційний розвиток. Це означає, що соціально-економічна система має бути готовою до впровадження нових ідей, технологій і процесів, що можуть сприяти її прогресивному розвитку;

- по-друге, встановлення чітких і об'єктивних стандартів для максимальних показників розвитку, що дасть змогу визначити якісні критерії та рівні розвитку, до яких система має прагнути, враховуючи її поточні можливості та перспективи.

- по-третє, важливим є запровадження інновацій у діяльність системи, що базуються на поточних і майбутніх ресурсних можливостях. Це дає змогу ефективно використовувати наявні ресурси, а також враховувати потенційні можливості для розвитку в майбутньому.

- по-четверте, здатність системи до кількісного й якісного вимірювання рівнів економічного розвитку.

Аналогічно, туризм (як соціально-економічна система) також базується на тих самих принципах побудови і принципах сталого розвитку, оскільки забезпечує баланс між економічними вигодами, соціальними потребами та збереженням природних і культурних ресурсів. Туризм, як соціально-економічна система, також адаптується до інновацій і змін глобального ринку, що сприяє її стабільності та конкурентоспроможності. До того ж, запровадження інновацій, дають змогу туристичному сектору ефективно використовувати свої ресурси й розвиватися.

Також важливою є чітка взаємодія між підприємництвом і державою щодо сталого розвитку системи, а також її здатності подолати кризові явища. Цей принцип передбачає співпрацю між різними суб'єктами економічної діяльності,

що сприяє стійкості системи до кризових явищ та допомагає впроваджувати ефективні стратегії розвитку. Додатково, необхідно розподіляти функції взаємодії між бізнесом, державою та суспільством адже це допомагає забезпечити рівновагу між інтересами різних сторін і забезпечити ефективне управління розвитком соціально-економічної системи. Нарешті, принцип взаємної узгодженості напрямів та цілей сталого розвитку соціально-економічної системи дає змогу забезпечити цілісність процесу розвитку, де кожен елемент взаємодіє з іншими в контексті загальних стратегічних цілей сталого розвитку.

Наукова спроможність такого підходу підтверджується тим, що імплементація принципів сталого розвитку в систему менеджменту соціально-економічних суб'єктів забезпечує інваріантність їх функціонування та гнучкість до постійних змін. Це дозволяє нівелювати короткострокову монетизацію прибутку, забезпечуючи тріаду ефектів: економічне зростання, соціальну справедливість та екологічну рівновагу.

Проте, перш ніж розглядати сталість соціально-економічної системи, необхідно, на нашу думку, чітко розмежувати поняття «економічний розвиток» і «економічне зростання», адже вони відображають різні явища і не мають використовуватися як синоніми.

Економічний розвиток, перш за все, є процесом, який завжди спрямований у напрямі зі знаком «+» й характеризується покращенням параметрів соціально-економічної системи. Цей процес можна вважати інноваційним, оскільки зміни, що відбуваються в його межах, здебільшого є нововведеннями, які сприяють збереженню або підвищенню конкурентоспроможності суб'єктів економічної діяльності [36, с. 131]. Яскравим прикладом економічного розвитку в туризмі є впровадження «розумних» туристичних технологій, таких як мобільні додатки для індивідуалізації подорожей, цифрові платформи бронювання й інтеграція штучного інтелекту у сфері обслуговування тощо.

Натомість «економічне зростання» є показником, який відображає динаміку валової доданої вартості, створеної в рамках соціально-економічної системи протягом стандартного календарного періоду (зазвичай року). Водночас навіть позитивна динаміка цього показника часто залежить від кон'юнктурних або спекулятивних чинників, що свідчить про те, що економічне зростання не завжди відображає реальний економічний розвиток [36, с. 131]. Інакше кажучи, у соціально-економічній системі може фіксуватися економічне зростання за відсутності економічного розвитку, причому траєкторії їх динаміки можуть суттєво відрізнятися. Прикладом економічного зростання в туризмі є збільшення кількості туристичних потоків або обсягів доходів від туризму в певний період, навіть якщо ці зміни відбуваються за рахунок одноразових або спекулятивних факторів, таких як тимчасове підвищення попиту на певні туристичні напрямки.

У цьому контексті особливої уваги потребує й осмислення категорії «сталий розвиток». У межах існуючих підходів до визначення цього поняття існують різноманітні точки зору. Проте історично склалося так, що «сталий розвиток» розуміють як процес, у межах якого виробнича діяльність людини завдає мінімальної шкоди навколишньому середовищу.

Завдяки значній увазі до поняття сталості, концепція сталого розвитку стала широко застосовуваною в економічних теоріях P. Rieder J. Wyder [15], оскільки вона відображає прагнення людства досягнути балансу між економічними, соціальними й екологічними інтересами в трикомпонентній системі «Суспільство – Економіка – Природа» (рис. 1.3).

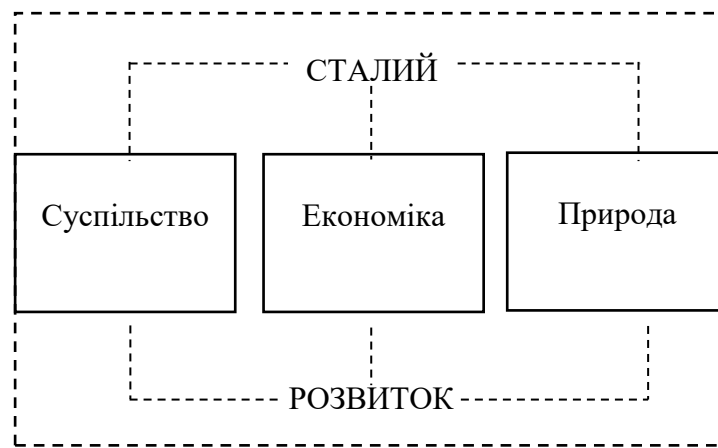

Рис. 1.3. Трикомпонентна соціально-економічна система в контексті сталого розвитку

Джерело: побудовано за [15]

В дослідженні Р. Rieder J. Wyder стійкість досягається тоді, коли всі три компоненти – природа, економіка й суспільство - покращуються одночасно: «якщо намагатися постійно впливати на три компоненти позитивним чином, розвивається поступове покращення загальної стійкості» [15].

Як і у випадку будь-якої рівноваги, збільшення уваги до однієї частини соціально-економічної системи призводить до порушення рівноваги. Наприклад, увага в основному до економічних заходів може призвести до зниження інших показників, таких як екологічні та/або соціальні умови місцевих громад. У традиційних формах розвитку туризму один компонент - як правило, економічний аспект – зазвичай домінує над іншими. Подібним чином ідеї сталого розвитку туризму часто зосереджуються на аспектах збереження навколишнього середовища, залишаючи осторонь питання соціального добробуту. Часто вважається, що якщо навколишнє середовище та економіка території є стійкими, спільнота, пов'язана з цим середовищем та економікою, також процвітатиме. Однак це не завжди так, оскільки розвиток може легко порушити соціальний порядок, і туризм, безперечно, не є винятком. Наприклад, у багатьох туристичних регіонах зростання туризму призвело до підвищення цін на житло та продукти харчування. Це негативно позначилося на добробуті місцевих жителів і працівників (трудових мігрантів), зайнятих у туристичному

секторі. Таким чином, зусилля щодо сталого розвитку мають включати всі компоненти - соціальні, екологічні й економічні [5, с. 12].

В своєму дослідженні науковці P. Godde, F. Price та F. Zimmermann [5, с. 12] наголошують, що, наприклад, розробка туристичних маршрутів може негативно впливати на навколишнє природне середовище, зокрема спричиняти втрату окремих видів біорізноманіття, появу невластивих території видів флори та фауни, а також до ерозії ґрунту, а також накопиченням значної кількості відходів, залишених туристами, що негативно впливає на довкілля. Більш екстремальні форми розвитку гірського туризму, такі як катання на гірських лижах і розширення курортної інфраструктури у високогір'ї, можуть мати значний вплив не тільки на навколишнє середовище гірських територій, але й на водопостачання регіонів, розташованих нижче за течією. Соціально-культурне середовище також може зазнавати значного впливу туризму. Наприклад, культурна спадщина, яка належить до найбільш цінних характеристик місцевого середовища, може руйнуватися шляхом знесення будівель, прийняття простіших, швидших будівельних технологій, прийняття різних структурних форм та/або функцій, зміну традиційних архітектурних форм і функцій споруд тощо. Взагалі, дослідники туризму гірських територій [15; 17; 5] розглядають будь-які зміни в соціально-економічних системах, як негативні та акцентують на несприятливих наслідках туризму. Водночас слід враховувати, що і суспільство і культури є динамічними системами, а тому постійно змінюються та адаптуються до нових умов.

Відзначимо, що деякі науковці [51, 52] виділяють два основних типи сталості соціально-економічних систем: резистентний і пружний. Резистентний тип характеризується здатністю соціально-економічних системи зберігати свою структуру та виконувати ключові функції, тоді як пружний тип передбачає відновлення соціально-економічних системою свого стану після негативного впливу внутрішніх або зовнішніх чинників.

Окрім вказаних типів сталості науковцями [11, 27, 37, 45] також визначаються такі підходи до визначення сталості соціально-економічних систем:

1. Абсолютна сталість - можливість збереження незмінної траєкторії розвитку за відсутності значних змін у середовищі.
2. Нормативна сталість - залежить від накопиченого потенціалу, застосованих методів, форм організації виробництва та праці.
3. Фактична сталість - досягнута у минулому періоді під впливом реальних умов і чинників при рівні використання наявного потенціалу.

Таким чином сталий розвиток соціально-економічних систем означає здатність забезпечувати позитивні результати та ефективний розвиток за будь-яких змін у зовнішньому середовищі, зберігаючи при цьому внутрішню структуру.

Оскільки соціально-економічних систем є динамічною, поняття сталості слід розглядати у взаємозв'язку з умовами внутрішнього та зовнішнього середовища [25, 37]. До прикладу гармонійний розвиток структури виробництва у відповідності із зовнішнім середовищем забезпечує сталість соціально-економічних систем. Це проявляється у здатності соціально-економічної системи функціонувати автономно в умовах ринкової економіки та отримувати прибуток, достатній для розширеного відтворення.

Сталий розвиток соціально-економічної системи, на думку А. А. Пакуліної [36] - це здатність системи мінімізувати негативний вплив чинників зовнішнього та внутрішнього середовища на її функціонування, використовуючи структурні й якісні зміни як можливості для реалізації додаткових конкурентних переваг. При цьому забезпечується поступальний характер розвитку та максимальне використання наявних резервів соціально-економічної системи, виражених у її внутрішньому потенціалі. Відповідно до запропонованого визначення, сталість розвитку соціально-економічної полягає насамперед у стабільності її функціонування в умовах стохастичного впливу зовнішніх чинників.

Проте ми вважаємо, що слід також враховувати фактор адаптивності соціально-економічної системи до змінюваних умов зовнішнього середовища, що дає змогу не лише підтримувати стабільність, а й досягати довгострокової ефективності. Важливим аспектом сталого розвитку - є здатність соціально-економічної системи не просто пристосовуватися до нових викликів, а й проактивно прогнозувати й реагувати на потенційні ризики, що виникають як внаслідок економічних, так і соціальних трансформацій. Таким чином, сталий розвиток можна трактувати не лише як здатність до збереження конкурентоспроможності, а й як активне використання можливостей для розвитку та інновацій у відповідь на зміни навколишнього середовища.

На нашу думку слід звернути увагу, що туризм в соціально-економічній системі гірських територій передбачає взаємодію чотирьох основних компонентів: природно-ресурсного, економічного, соціального і культурного. Перехід до туризму гірських територій потребує особливого підходу, оскільки ці регіони мають унікальні природні й культурні ресурси, що потребують специфічного управління для збереження їх екологічної рівноваги.

Природно-ресурсний компонент забезпечує економічний розвиток гірських територій через створення робочих місць, формування додаткових джерел доходів для місцевого населення, активізацію підприємницької діяльності та залучення інвестицій у туристичну інфраструктуру включаючи використання унікальних ландшафтів, біорізноманіття, мінеральних ресурсів і кліматичних особливостей гірських територій.

Економічний компонент забезпечує розвиток туристичних послуг, таких як організація турів, готельний бізнес, харчування, транспорт та виробництво місцевої сувенірної продукції.

Соціальний компонент охоплює створення робочих місць, підвищення рівня життя населення, збереження культурної спадщини та формування туристичної привабливості регіону.

Культурний компонент посилює локальну ідентичність, популяризацію автентичної культури (народні традиції, звичаї, ремесла, тощо), створює попит на культурні продукти та події (фестивалі, релігійні й календарні свята, місцеві ритуали), стимулюючи подальше збереження і розвиток культурного середовища місцевих громад через культурні події та туристичні активності мешканцями та туристами на конкретній території. (табл. 1.1).

Таблиця 1.1.

Компоненти соціально-економічної системи розвитку туризму гірських територій України

Компоненти	Характеристика	Коментар автора
Природно-ресурсний	Охоплює використання природних ландшафтів із їхньою унікальною екологічною й рекреаційною цінністю. До цього належать гори, полонини, водоспади, печери тощо, які є основою туристичної привабливості регіону. Ці ресурси, за умови їх раціонального використання, формують основу для сталого розвитку туризму й сприяють інтеграції екологічних, економічних і соціальних цілей розвитку гірських територій.	Цей компонент визначає основну привабливість гірських територій для туристів та забезпечує ресурсну базу для розвитку економічної активності.
Економічний	Розвиток туристичних послуг: організація турів (екскурсійних, спортивних, екстремальних, оздоровчих тощо), будівництво і модернізація готельного бізнесу (від еко-садиб до великих туристичних комплексів), створення гастрономічного туризму (традиційна місцева кухня), транспортного обслуговування (організація трансферів і туристичних маршрутів), виробництво сувенірної продукції з місцевих матеріалів тощо.	Туризм на гірських територіях має всі переваги стати одним із ключових напрямів розвитку місцевої економіки, що сприятиме залученню інвестицій, але важливо дотримуватись балансу між економічним зростанням та збереженням природного середовища.

Соціальний	Враховуючи специфіку гірських територій громад, необхідно розглядати соціальні структури пов'язані з місцевими жителями та враховувати вплив туризму. Зокрема демографічна складова та зайнятість, адже розвиток економіки туризму може мати вплив на зниження міграції населення, до більш розвинутих територій.	Потоки візитерів та туристів сприяють утворенню нових соціальних груп, задля проведення подій, проектів, розширення світогляду та обмін досвіду. Візитери та туристи, відвідуючи гірські населені пункти долучаються до формування капіталу територіальних громад, стимулюють утворення нових взаємодій, розвитку соціальної інфраструктури для місцевих жителів.
Культурний	Гірські території мають сильний культурний компонент, який пов'язаний з нематеріальною культурною спадщиною, традиціями, святкуваннями, віруваннями, обрядами, носіями яких є місцеві жителі, що посилює ідентичність і унікальність територій. Візитери та туристи шукають автентичність, поширюють інформацію про неї, це у свою чергу стимулює її збереження та розвиток. Тим самим вони долучаються до місцевої культури, формують запит на події та відтворення, будують систему багаторівневих культурних зв'язків.	Культуру та традиції гірських територій часто обирають митці, культурні діячі, передаючи тим самим зв'язок між територією, архітектурою, побутом, ремеслами, носіями традицій та аудиторією. Розвиток культурних зв'язків та партнерств, стимулює створення осередків культури, музеїв, візит центрів, майстер-класів тощо. Цей компонент є інструментом збереження культурної спадщини та засіб популяризації.

Примітка: Власна розробка автора

Отже, соціально-економічна система туризму на гірських територіях є сукупністю взаємопов'язаних компонентів, яка потребує скоординованих дій для ефективного розвитку. Слід наголосити також, що взаємодія цих компонентів передбачає, що кожний з них посилює вплив іншого: природно-ресурсний потенціал стимулює розвиток економіки, економічна активність підвищує рівень життя місцевих громад, соціальні ініціативи забезпечують збереження та розширення туристичного потенціалу, а гірські території володіючи потужним культурним компонентом, пов'язаним з нематеріальною спадщиною, традиціями і обрядовістю місцевих жителів, визначає його унікальність та ідентичність. Така сукупністю взаємопов'язаних компонентів

створює самопідпримуючу систему, здатну до сталого розвитку навіть в умовах зовнішніх викликів.

Соціально-економічна система туризму на гірських територіях в рамках взаємодії компонентів ілюструє рис.1.4.

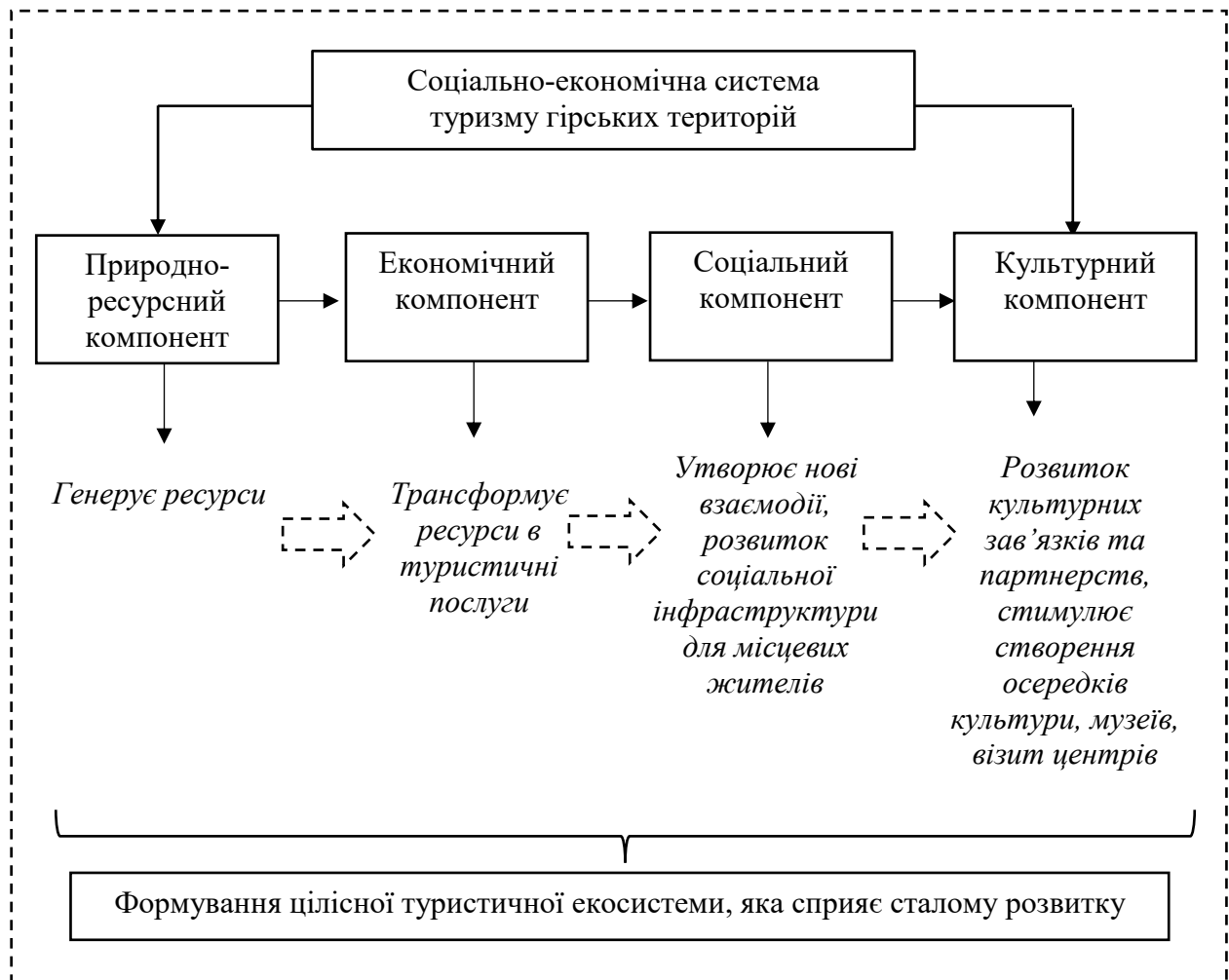

Рис. 1.4. Взаємодія компонентів соціально-економічної системи туризму гірських територій

Примітка: власна розробка автора

Основною метою соціально-економічної системи туризму на гірських територіях є забезпечення її стійкості, що досягається через комплексний підхід до планування й управління. Стійкий розвиток соціально-економічної системи туризму включає раціональне використання природних ресурсів, впровадження екологічно безпечних практик, підтримку місцевих громад і сприяння їх

активній участі в туристичних проектах. Крім того, туризм на гірських територіях виступає драйвером економічної диверсифікації, що особливо актуально для гірських територій, які мають обмежені можливості для розвитку інших секторів економіки. Залучення інвестицій, розвиток малих і середніх підприємств у сфері туризму, створення кластерів туристичної інфраструктури гірських територій сприяють зростанню економічної активності та соціальної згуртованості. У цьому контексті соціально-економічна система туризму гірських територій є платформою для інтеграції інтересів бізнесу, держави та місцевих громад задля досягнення довгострокового сталого розвитку.

Якщо розглядати культурну компоненту, то в цьому контексті варто згадати дослідження Р. Godde та М. Price, проведене у 2000 році, які зазначали, що культурне розмаїття, яке зберігають гори, здатне збагачувати людське розуміння й практики. Проте, на їх думку, гори виконують і значно ширшу культурну роль - вони є духовними осередками, місцями сили, обителями божеств, святинами, раями, місцями поклоніння, домівками божественних предків і померлих. Гори слугують джерелом благословення, натхнення, одкровення й трансформації. Вони уособлюють найвищі цінності та найсвятіші вірування багатьох народів і культур світу, протягом тисячоліть приваблюючи паломників з усіх куточків світу для сходження на їхні вершини. У багатьох регіонах світу гірські народи змогли зберегти важливі місцеві народні знання та спосіб життя, включаючи мову, фольклор, ремесла, релігію, методи лікування тощо та управління природними ресурсами практики [5, с. 5].

Соціально-економічна система відіграє ключову роль у забезпеченні сталого розвитку України та її гірських територій, адже саме через її ефективне функціонування можна досягти збалансованості між економічними, соціальними й екологічними і культурними компонентами. Її значення проявляється у створенні умов для раціонального використання природних ресурсів, підвищення якості життя населення та збереження культурної спадщини.

1.2. Роль і місце туристичної складової в розвитку соціально-економічної системи гірських територій

У межах парадигми системного підходу об'єктивним є також дослідження туристичної складової в розвитку соціально-економічної системи гірських територій. Сучасна наука і практика розглядають туризм як багатофункціональне явище, що охоплює економічні, соціальні, культурні та екологічні аспекти. Він має майже необмежений потенціал для економічного розвитку й тісно пов'язаний із багатьма галузями економіки, що забезпечує йому важливу роль у соціально-економічному житті держав. Поняття «туризм» інтерпретується по-різному залежно від проблематики дослідження та підходів наукового аналізу. Крім того, під впливом економічних, соціальних, екологічних, технологічних, інноваційних та інших чинників, а також різних етапів історичного розвитку змінювалися підходи до розуміння й визначення цієї категорії.

Зокрема, автори S. Page та J. Connell розглядають туризм як «глобальну економічну діяльність і мультидисциплінарний суб'єкт, що охоплює складові, починаючи від географії та екології, економіки, транспортних досліджень і адміністрування готелів і ресторанів до ще більш абстрактних предметів, таких як психологія та антропологія» [13, с. 8].

У найбільш загальному та визнаному на міжнародному рівні визначенні туризм описується як «діяльність осіб, які подорожують і перебувають за межами свого звичного середовища не більше одного року поспіль з метою відпочинку, бізнесу чи інших цілей» [9]. Туризм, передусім розглядається як просторове переміщення людей із оздоровчими, пізнавальними, професійно-діловими, культурними та іншими цілями, тобто як процес або динамічне явище. Проте, на думку О. А. Мельниченка такий підхід не враховує низку важливих характеристик туризму, зокрема: його як окремої сфери діяльності; здатності

задовольняти довгострокові потреби особистості, підвищувати або підтверджувати її соціальний статус і змінювати спосіб життя; потенціалу економічного розвитку бізнесу, населених пунктів, регіонів і країни загалом [44]. До того ж сучасний туристичний ландшафт є надзвичайно різноманітним, а глобалізаційні, інтеграційні, технологічні та соціальні чинники сприяють згладженню рис автентичності.

Науковець А. Г. Охріменко в своїй монографії наголошує, що вагомим ідейним лейтмотивом розуміння соціально-економічної сутності туризму є його міждисциплінарний характер, оскільки туризму притаманні специфічні функціонально-галузеві особливості виробничого ланцюга щодо створення туристичного продукту, які пов'язані з міжгалузевим характером господарської діяльності. Ця обставина виявляється в тому, що у туризмі виробництво й споживання туристичних продуктів є єдиним виробничим процесом і це ускладнює застосування управлінських технологій, які успішно використовуються в інших галузях [25, с. 11].

Для подальшого розуміння туризму гірських територій слід провести компаративний аналіз понятійного поля туристичної системи, який дасть змогу визначити особливості та взаємозв'язки між основними категоріями, що впливають на розвиток цього виду туризму (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Компаративний аналіз понятійного поля туристичної системи

Поняття	Етимологія поняття	Похідні в контексті становлення туристичної системи
Туризм	Від французького <i>tourisme</i> , що походить від <i>tour</i> – подорож, прогулянка.	Просторове переміщення осіб, відпочинок, пізнання, бізнес, розвиток інфраструктури, культурний обмін.
Туристична діяльність	Сукупність дій, пов'язаних із організацією подорожей, відпочинку та наданням туристичних послуг.	Операційна діяльність туристичних агентств, створення туристичних продуктів, обслуговування туристів.
Туристичний продукт	Результат діяльності, спрямованої на задоволення туристичних потреб.	Послуги проживання, харчування, транспорту, екскурсії, туристичні маршрути.

Туристична індустрія	Система підприємств і організацій, що забезпечують надання туристичних послуг.	Готелі, транспортні компанії, ресторани, розважальні заклади, туристичні агентства.
Туристична сфера	Широке поняття, що охоплює всі аспекти туризму, включаючи діяльність, інфраструктуру та регуляторні рамки.	Взаємодія державного, приватного та суспільного секторів у туристичній діяльності.
Туристична галузь	Сегмент економіки, орієнтований на надання туристичних послуг.	Генерація доходів, зайнятість населення, розвиток регіональної економіки.
Туристичний сектор	Чітко окреслений сегмент ринку, орієнтований на певний вид туристичних послуг або категорію туристів.	Нішеві ринки, наприклад, екотуризм, медичний туризм, гастротуризм.
Туристичний комплекс	Сукупність об'єктів та послуг, що формують єдину систему для обслуговування туристів.	Курортні зони, рекреаційні центри, культурні комплекси.
Туристичний бізнес	Діяльність, спрямована на отримання прибутку через задоволення туристичних потреб.	Приватні туристичні компанії, підприємництво в готельній та розважальній сфері.
Туристичний ринок	Сфера пропозиції та попиту на туристичні послуги.	Маркетингові стратегії, регулювання конкуренції, вивчення споживчих переваг.
Туристичний кластер	Група взаємопов'язаних підприємств та організацій у туристичній сфері, що спільно працюють для розвитку.	Співпраця підприємств, розробка регіональних стратегій, інновації у туризмі.
Туристична система	Комплекс взаємозв'язаних елементів, що забезпечують функціонування туризму як явища.	Інфраструктура, суб'єкти туризму, правове регулювання, соціокультурний вплив, екологічний аспект.

Джерело: удосконалено автором на основі [25, с. 20]

Аналіз понятійного поля туристичної системи, наведений у таблиці 1.2, дає змогу визначити ключові елементи, які формують туристичний процес на гірських територіях, зокрема важливість туризму як просторового переміщення осіб і засобу пізнання природи. Особливості туристичної діяльності в таких регіонах включають організацію подорожей, надання специфічних послуг і створення туристичних продуктів, що відповідають потребам відпочинку, екстремальних видів спорту та культурних заходів. Водночас, матеріально-технічним базисом функціонування зазначеної системи та головним драйвером капіталізації ресурсного потенціалу громад виступає туристична індустрія. У цьому контексті, туристична індустрія гірських територій потребує розвитку

інфраструктури, включаючи готелі, транспортні компанії та розважальні заклади, що безпосередньо впливає на економічний розвиток регіонів, де туризм є важливим джерелом доходів.

Створення туристичних кластерів і комплексів дозволяє інтегрувати різноманітні елементи туристичної сфери, а співпраця між державними і приватними структурами сприяє розвитку сталого туризму, який має на меті збереження природних ресурсів і соціокультурних традицій. Таким чином, компаративний аналіз допоміг краще зрозуміти важливі аспекти туризму на гірських територіях, що є необхідними для ефективного управління та розвитку цього виду туризму.

Туризм гірських територій є складовою загальної туристичної системи, яка поєднує в собі природні, рекреаційні та культурні ресурси. Цей вид туризму включає різноманітні активності, такі як піший туризм, альпінізм, катання на лижах, відвідування природних заповідників та знайомство з етнокультурною спадщиною гірських регіонів тощо.

Згідно з UNWTO, туризм гірських територій – це тип туристичної діяльності, яка відбувається в певному та обмеженому географічному просторі, наприклад пагорби або гори, з характерними характеристиками та атрибутами, які притаманні певному ландшафту, топографії, клімату, біорізноманіттю (флора та фауна) та місцевій громаді. Даний вид туризму охоплює широкий спектр заходів, пов'язаних із потребою перебувати на відкритому повітрі та спілкуватися з природою у вільний час [21].

Також експерти UNWTO наголошують, що туризм гірських територій має високий потенціал для стимулювання місцевого економічного зростання й соціальних змін через його взаємодоповнюваність з іншими видами економічної діяльності, його внесок у ВВП і створення робочих місць, а також його здатність сприяти розподілу попиту в часі (боротьба з сезонністю) і в більш широких межах [21].

Натомість туризм на гірських територіях є більш широким поняттям і стосується соціально-економічної системи гірських територій загалом.

Більшість науковців використовують термін "гірський туризм", проте, на нашу думку, його слід чітко відрізняти від дефініції "туризм на гірських територіях". З позицій класифікації видів туризму, гірський туризм є чітко визначеним видом спортивного туризму, який полягає у подоланні маршрутів у високогірній місцевості з використанням спеціальної тактики та техніки подолання природних перешкод (рельєфних, кліматичних тощо) і диференціюється за шістьма категоріями складності. Його локалізація обмежена суто специфічними природно-географічними умовами, а економічний ефект для дестинації є відносно низьким через автономність туристичних груп.

Натомість туризм на гірських територіях (у гірських регіонах) є значно ширшою просторово-економічною категорією. Він охоплює всю сукупність рекреаційно-туристичних практик (екологічний, культурно-пізнавальний, гастрономічний, сільський зелений, гірськолижний, оздоровчий туризм тощо), які реалізуються в межах конкретної соціально-економічної системи гірських територій і виступають каталізатором ендегенного розвитку локальних громад за рахунок формування диверсифікованого ринку послуг та залучення туристів без спеціальної спортивної підготовки.

У зв'язку з цим, у межах нашого дослідження туризм на гірських територіях розглядається не як сукупність видів активного відпочинку, а як самостійний сектор локальної економіки та комплексна економічна категорія, що відображає систему відносин щодо капіталізації місцевих ресурсів і створення доданої вартості.

Туризм гірських територій набуває все більшої популярності, однак оцінити його обсяги кількісно залишається складним завданням через нестачу даних. Станом на 2017 рік в світі у гірських районах проживало близько 1,1 млрд. осіб, що складає приблизно 15% світового населення [17].

Гори є одними з найвразливіших екосистем, які страждають від кліматичних змін і надмірної експлуатації. За умови належного управління туризм стає важливою підтримкою для багатьох громад у цих регіонах, сприяючи збереженню унікальних екосистем.

Під час пандемії багато гірських напрямків виявили стійкість, привертаючи увагу відвідувачів, які прагнули уникнути переповнених місць і насолодитися відпочинком на природі. Водночас DESTINACIЇ з традиційно високим туристичним потоком зазнали збитків через зменшення кількості відвідувачів, що вплинуло на місцеву економіку та добробут населення. У процесі відновлення після наслідків пандемії COVID-19 з'являється нагода переосмислити підходи до гірського туризму, забезпечити краще управління його впливом та спрямувати його розвиток на створення стійкішого, інклюзивного та сталого майбутнього для гірських регіонів і їхніх громад [4 с.7].

Туризм гірських територій вперше згадується як новий вид туризму в Енциклопедії туризму [10] і поступово займає вагоме місце серед різноманіття форм туризму, демонструючи стрімкий розвиток у світі протягом останніх десятиліть. Гірські території наразі стали другим за популярністю туристичним напрямком після прибережних зон і забезпечують 15-20% світового туризму. Туризм гірських територій становить 9-16% міжнародних туристичних потоків у всьому світі, що становить від 195 до 375 млн. туристів лише у 2019 році [22].

Цей вид туризму, існував завжди, оскільки гірські території асоціювалися з релігійними чи предковими значеннями тощо. Тут розташовувалися релігійні об'єкти, які стали першими пунктами паломництва [5, с. 6]. Такі об'єкти зустрічаються в багатьох гірських хребтах по всьому світу.

У наш час розвиток туристичних потоків, популяризація гірських територій, підвищення доступності й вдосконалення інфраструктури перетворили гірські регіони на простори не лише для релігійних практик, але й для відпочинку та спортивних заходів. Зокрема, у XIX столітті гори, а саме Швейцарські Альпи, стали головними осередками відпочинку для заможних

верств європейського суспільства, а згодом цей тренд охопив і Скандинавські Альпи. На початку XX століття ці регіони стали ще привабливішими завдяки появі нових спортивних і рекреаційних можливостей [16, с.130]. Високогір'я Таїланду є одним із прикладів багатства гірських районів. Протягом століть ці гори і високогірні регіони були домівкою для множинних маргіналізованих груп корінних народів, які були витіснені в ці регіони в різні попередні часові періоди. Оселившись тут, ці різноманітні мовні групи, що населяють гірські райони Таїланду, зберігають свої багаті усні та прикладні ремісничі традиції, багато з яких стали ресурсами для туристичної торгівлі [5, с.5]

Розвиток туризму в Європейських Альпах розпочався ще в XVIII столітті, коли художники, письменники, поети та представники аристократії подорожували сюди з освітніми, релігійними або медичними цілями. На початку XIX століття альпіністи почали досліджувати вершини Альп. Масовий туризм у цьому регіоні почався в другій половині XIX століття з будівництвом перших залізничних ліній, які перетинали Альпи. У 1863 році Томас Кук організував перший туристичний тур до Швейцарії. Зі збільшенням кількості туристів були побудовані канатні дороги, перша з яких з'явилася на гору Рігі у 1873 році. Подібні тенденції спостерігалися і в Північній Америці, де розширення залізничних мереж зробило Скелясті гори доступними для туристів і альпіністів наприкінці XIX століття. У 1891 році в Колорадо була побудована зубчаста залізниця, яка доставляла туристів на вершину Пайкс-Пік [5, с.6-7].

Сьогодні виділяють наступні види активностей туризму на гірських територіях (рис. 1.5).

Рис. 1.5. Пріоритетність видів туристичних активностей на гірських територіях, % від загальної кількості опитаних (допускався вибір кількох варіантів відповідей)

Джерело: побудовано на основі [4]

Згідно з результатами дослідження, «Піші прогулянки та пішохідний туризм», за ними «природний туризм» та «аграрний туризм» є основними видами активностей в горах. «Зимові види спорту» також мають певну значущість, але в порівнянні в меншій мірі, оскільки не всі гірські курорти підходять для зимових видів спорту. Діяльність, пов'язана з «культурною спадщиною», «духовним туризмом» та «пригодницьким туризмом», а також «спостереженням за птахами» також становлять інтерес для відвідувачів та туристів.

Кілька національних туристичних агентств, туристичних дослідницьких центрів, спортивних асоціацій і екологічних організацій регулярно проводять спеціальні опитування, спрямовані на виявлення тенденцій попиту та визначення розміру ринку, що допомагає оцінити міжнародний та внутрішній гірський туризм.

Наприклад, у Бразилії 18,6% міжнародних туристів мотивовані природою, екотуризмом і пригодами під час своїх поїздок. Гірський туризм займає від 10% до 20% згідно з результатами опитування. У Перу 78% усіх міжнародних туристів займалися пішими прогулянками або пішохідним туризмом під час

своїї поїздки у 2019 році Регулярне опитування «Т-Мона» серед гостей в Австрії показало, що у 2019 році «пішохідний туризм/скелелазіння» влітку та «зимові види спорту» взимку були найсильнішими мотивами подорожей, досягаючи 43% та 61% відповідно. Влітку 2019 року 42% гостей вказали «гори» як головний мотив для відпочинку, після чого йшли «пейзаж/природа» (30%), пропозиція пішохідних маршрутів (29%) та озера/річки (24%). В Іспанії, на основі опитування витрат туристів EGATUR та мікроданих іспанського статистичного офісу – INE - 3,4 мільйона міжнародних туристів (4,1% від загальної кількості) у 2019 році були мотивовані зимовими видами спорту, пішими прогулянками та туризмом [4].

Сьогодні гори класифікують за різними критеріями, враховуючи їх географічні, екологічні й фізичні характеристики. Загальна класифікація, надана Всесвітнім центром моніторингу охорони природи Програми ООН з охорони навколишнього середовища (UNEP-WCMC), визначає сім основних типів гір, що враховують такі фактори, як: висота, нахил та місцевий діапазон висот. Ця класифікація дає змогу встановити стандартизовані категорії для гір з урахуванням різних природних характеристик. Це важливо для розробки ефективних стратегій охорони природи, управління природними ресурсами й планування сталого розвитку в гірських регіонах. Крім того, класифікація сприяє створенню єдиного підходу до моніторингу екологічного стану гірських систем і полегшує збір і порівняння статистичних даних на міжнародному рівні (табл. 1.3).

Класифікація гір згідно з програмою ООН з охорони довкілля й
світовим центром моніторингу збереження

Клас	Висота над рівнем моря (м)	Особливості нахилу та місцевого діапазону висоти	Приклади
1	> 4500 м	-	1. Анди, 7000 м 2. Скелясті гори, 4830 м 3. Тянь-Шань, 7439 м
2	3500–4500 м	-	1. Великий Вододільний хребет, 3700 м 2 Трансантарктичні гори, 3500 км
3	2500–3500 м	-	1. Гори Куньлунь, 3000 м 2. Уральські гори, 2640 м 3. Карпатські гори, 2665 м 4. Атлаські гори, 2500 м
4	1500–2500 м	Нахил $\geq 2^\circ$	1. Аппалачі, 2400 м 2. Гімалаї, 2300 м 3. Гірський Алтай, 2000 м
5	1000–1500 м	Нахил $\geq 5^\circ$ або місцевий діапазон висоти [радіус 7 км] > 300 м	Гори Аляски, 6871 м
6	300–1000 м	Місцевий діапазон висоти [радіус 7 км] > 300 м	
7	-	Ізольовані внутрішні басейни та плато площею менше 25 км ² , оточені горами, але не відповідають критеріям класів 1–6	Басейн у районі долини Смерчів (США)

Джерело: систематизовано автором на основі [4]

Гірські території, завдяки своїй природній унікальності й ландшафтним особливостям, володіють великим потенціалом для розвитку різноманітних видів активностей. Окрім традиційного гірського туризму, ці регіони також пропонують можливості для культурного, екологічного та спортивного туризму, що значно розширює спектр їх привабливості для відвідувачів. До прикладу Непал вважається світовим лідером серед напрямків для трекінгу, і саме там у 1960-х роках почався комерційний трекінговий туризм, коли полковник Джиммі Робертс організував перший комерційний похід [21]. Непал з вісьмома найвищими горами світу є найулюбленішим місцем для альпіністів. Андорра - маленьке місце площею 468 км², з яких 92% займають гори та ліси. За даними

уряду Андорри, в 2022 році країна прийняла 8,4 млн. міжнародних туристів (з яких 3 млн. були туристами з ночівлею). Андорра пропонує 303 км. лижних трас, захищені природні території та біосферний заповідник в Ордіно. Дві третини території Австрії покриті Альпами. Тому більшість її селищ та міст можна вважати гірськими туристичними напрямками, що пропонують різні форми гірського туризму протягом усього року. З точки зору кількісної важливості, 53% ночівель в Австрії зареєстровано в федеральних провінціях Альпійського регіону (Тіроль 33% та Зальцбург 20%, за даними 2019 року) [21].

Очевидно, що розвиток туризму на гірських територіях має величезний потенціал для соціально-економічного розвитку, створюючи можливості для зростання місцевої економіки та покращення якості життя. Важливо враховувати, як саме туризм може сприяти сталому розвитку цих регіонів, одночасно забезпечуючи екологічне збереження, соціальне зростання та культурну ідентичність.

В таблиці 1.4. систематизовано можливості, які дає туризм гірських територій для окремих категорій (туристів і візитерів, місцевого населення, територіальних громад та держави).

Таблиця 1.4

Можливості, які дає туризм гірських територій, за категоріями туристів

№	Можливості	Опис
<i>Для туристів та візитерів:</i>		
1	Екологічний відпочинок	Можливість насолоджуватися природними ландшафтами, чистим повітрям, віддаленістю від урбанізованих територій.
2	Спортивний туризм	Активний відпочинок: гірські походи, альпінізм, скелелазіння, лижний спорт, катання на сноуборді, параглайдинг.
3	Культурно-історичне пізнання	Вивчення місцевої культури, традицій, ремесел, гастрономії, відвідування історичних пам'яток, релігійних об'єктів.
4	Здоров'я та реабілітація	Лікувальний туризм завдяки гірському клімату, мінеральним джерелам, термальним ваннам, реабілітаційним центрам.
5	Екстремальний і пригодницький туризм	Участь у квестах, пригодах, екстремальних випробуваннях, що поєднують фізичну активність із захоплюючими пейзажами.
<i>Для місцевого населення:</i>		
1	Зайнятість	Створення робочих місць у туристичній сфері: готелі, екскурсії, транспортування, харчування, сувенірне виробництво.
2	Додатковий дохід	Продаж місцевих продуктів, ремісничих виробів, організація екскурсій, надання послуг для туристів.
3	Підвищення якості життя	Інвестиції у місцеву інфраструктуру, освіту, охорону здоров'я завдяки доходам від туризму.

<i>Для територіальних громад:</i>		
1	Розвиток інфраструктури	Будівництво доріг, готелів, рекреаційних зон, громадських об'єктів.
2	Підтримка культурної спадщини	Збереження культурних об'єктів та традицій завдяки популяризації серед туристів і залученню фінансування.
3	Залучення інвестицій	Туризм сприяє припливу інвесторів, які зацікавлені у розвитку рекреаційних послуг і комерційних проєктів.
4	Формування туристичного бренду регіону	Популяризація громади як унікального туристичного напрямку, що підвищує її впізнаваність.
5	Створення сприятливого середовища для розвитку бізнесу	Поява нових можливостей для підприємців: кафе, ресторанів, розважальних центрів, туроператорів.
<i>Для держави:</i>		
1	Поповнення бюджету	Зростання надходжень до державного бюджету через податки від туристичної діяльності.
2	Економічне зростання	Розвиток туризму сприяє загальному зростанню ВВП країни.
3	Підвищення міжнародного іміджу	Гірський туризм приваблює іноземних туристів, що покращує репутацію країни як туристичного напрямку.
4	Екологічна свідомість	Туризм може слугувати платформою для просування ідей сталого розвитку й екологічної відповідальності.
5	Демографічна стабільність	Завдяки створенню робочих місць та підвищенню доходів зменшується міграція населення з гірських регіонів до великих міст або за кордон.
6	Підтримка національної ідентичності	Збереження культурних цінностей та традицій через активну туристичну діяльність.
7	Розвиток міжнародного співробітництва	Організація міжнародних фестивалів, спортивних змагань та культурних подій у горах сприяє зміцненню міжнародних зв'язків.

Джерело: створено автором на основі [17; 4; 5; 16]

Таким чином, туризм гірських територій сприяє економічному розвитку та забезпечує збереження природних і культурних ресурсів гірських територій. Однак для ефективного використання цього потенціалу необхідно мати чітке розуміння взаємодії різних факторів, що впливають на гірські території.

Для цього нами побудовано матрицю, яка дає змогу систематизувати ці взаємозв'язки, допомагаючи оцінити можливості та ризики розвитку туризму гірських територій в контексті конкретних соціально-економічних умов (табл.1.5).

Таблиця 1.5

Матриця взаємодії компонентів соціально-економічної системи гірських територій з туризмом

Складові	Туризм	Сільське господарство та тваринництво	Промисловість	Екологія	Культура	Міське населення	Інфраструктура
Туризм	Взаємодія з іншими складовими через економічний розвиток, зайнятість, збереження природи, покращення інфраструктури.	Туризм сприяє розвитку агротуризму, покращенню попиту на місцеві продукти.	Туризм підтримує харчову промисловість через попит на туристичні послуги та інфраструктуру.	Туризм може стимулювати екологічно чистий туризм і збереження природи.	Туризм використовує культурні традиції, залучаючи туристів до місцевих культурних подій і обрядів.	Туризм стимулює зайнятість місцевого населення через створення нових робочих місць.	Туризм сприяє розвитку транспортної, соціальної, комунікаційної та житлової інфраструктури.
Сільське господарство та тваринництво	Агротуризм, продаж місцевих продуктів туристам.	Взаємодія через розвиток агротуризму, покращення продовольчої безпеки.	Промисловість може використовувати сільськогосподарську продукцію для виробництва товарів.	Агротуризм має позитивний вплив на екологію через органічне землеробство та збереження ресурсів.	Сільське господарство підтримує культурні традиції, наприклад, організацію ферм. свят.	Міське населення може працювати у сільському господарстві, підтримуючи агротуризм.	Розвиток інфраструктури для агротуризму забезпечує підтримку сільського господарства.
Промисловість	Туризм може створювати попит на промислові товари для туристів (товари для подорожей, сувеніри).	Промисловість може забезпечити сільське господарство технікою, інструментами.	Взаємодія через розвиток промисловості та виробництво товарів для туристів.	Промисловість може мати негативний вплив на екологію, але також може сприяти екологічно чистому виробництву.	Промисловість може співпрацювати з культурною сферою, наприклад, через виробництво культурних товарів.	Промисловість може впливати на рівень життя місцевого населення через робочі місця та забезпечення матеріалів.	Промисловість може сприяти розвитку інфраструктури для туристів і покращенню умов життя місцевих мешканців.
Екологія	Туризм може стимулювати	Екологічно чисте сільське	Промисловість може мати негативний	Взаємодія через практики	Культура має важливе	Міське населення	Розвиток екологічно чистої

	збереження природних ресурсів через екологічно чисті практики.	господарство сприяє сталому розвитку територій.	вплив на екологію, якщо не дотримуватися сталих практик.	екологічно чистого туризму та охорону природи.	значення для збереження екології через традиції захисту природи.	повинно підтримувати екологічні ініціативи та бути активним у збереженні навколишнього середовища.	інфраструктури сприяє сталому розвитку і покращенню екологічної ситуації.
Культура	Туризм може відроджувати та популяризувати культурні традиції.	Культура може впливати на спосіб ведення сільського господарства, зокрема через традиційні методи.	Промисловість може використовувати культурні елементи для виробництва товарів (сувенірів, ремесел).	Культурні програми та фестивалі можуть бути частиною екологічного туризму.	Культура є основою для формування ідентичності та залучення туристів через культурні події.	Культура впливає на стиль життя місцевого населення та його ставлення до туризму.	Культурні інфраструктурні об'єкти (музеї, театри) є важливими для розвитку туризму.
Місцеве населення	Місцеві жителі можуть бути залучені до туристичних послуг і культури.	Сільське населення може бути залучене до агротуризму та збереження традицій.	Місцеві жителі працюють у промисловості та можуть бути задіяні у виробництві товарів для туристів.	Місцеві жителі є ключовими для збереження екології через підтримку природоохоронних ініціатив.	Місцеве населення бере участь у культурних заходах та збереженні культурної спадщини.	Місцеве населення є основною робочою силою у всіх сферах СЕС	Місцеве населення активно бере участь у створенні інфраструктури для розвитку туризму.
Інфраструктура	Туризм вимагає розвитку транспортної, комунікаційної, житлової інфраструктури.	Агротуризм потребує розвитку інфраструктури для фермерських господарств та організації подорожей.	Промисловість потребує інфраструктури для виробництва та постачання товарів.	Інфраструктура повинна підтримувати екологічно чисті технології та захист навколишнього середовища.	Культурні об'єкти потребують інфраструктури для організації заходів і зберігання культурної спадщини.	Інфраструктура є важливою для підтримки місцевого населення та створення робочих місць.	Розвиток інфраструктури для туризму позитивно впливає на загальний рівень життя місцевих жителів.

Джерело: розроблено автором

Конкретизовані складові соціально-економічної системи гірських територій є елементами, які визначають функціонування й розвиток цих територій для туризму. Вони тісно взаємодіють між собою, впливаючи на різні аспекти життя місцевих громад, економічні процеси й збереження природних і культурних ресурсів. В матриці конкретизовано компоненти за складовими (сільське господарство, промисловість, екологія, культура, місцеве населення і інфраструктура) становить важливу частину соціально-економічної системи, яка є взаємопов'язаною і взаємозалежною. Їхній розвиток і взаємодія дозволяють забезпечити стабільність, сталий розвиток та гармонійне поєднання економічних, соціальних і екологічних аспектів гірських територій.

Аналіз матриці взаємодії компонентів соціально-економічної системи гірських територій з туризмом є важливим інструментом для розуміння взаємозв'язків і взаємодії різних елементів системи, зокрема в контексті соціально-економічного розвитку гірських територій.

Оскільки матриці взаємодії компонентів соціально-економічної системи гірських територій з туризмом представляє собою структуру, де кожна клітинка відповідає певній точці перетину (вузлу взаємодії), ми можемо розглядати їх як точки взаємодії між різними чинниками або складовими цієї соціально-економічної системи. Це дозволяє детально визначити, як зміни в одному секторі можуть впливати на інші, що є основою для створення комплексних стратегій розвитку.

У випадку перетину «Туризм і Екологія» можна побачити позитивний вплив сталого туризму на збереження природних ресурсів або, навпаки, негативні наслідки, коли туристичний потік призводить до забруднення та деградації ландшафтів.

Перетин «Інфраструктура і Місцеве населення» також має велике значення, оскільки наявність розвиненої інфраструктури безпосередньо впливає на рівень життя місцевих жителів гірських територій, забезпечуючи їх доступ до базових послуг, робочих місць і можливості для розвитку.

Традиції сільського господарства, як показує перетин «Сільське господарство і Культура», теж мають великий потенціал для розвитку культурних свят, подій, фестивалів, що залучають туристів, і зберігають культурну спадщину гірських територій.

Водночас, перетин «Промисловість і Місцеве населення» демонструє, як розвиток промисловості може сприяти покращенню економічного добробуту, але водночас неправильне управління цими галузями може погіршити умови життя місцевого населення через забруднення, викиди тощо.

Аналіз цих перетинів допомагає виявити ключові ланки в соціально-економічній системі гірських територій і сприяє розробці ефективних стратегій розвитку, що враховують усі аспекти цієї складної взаємодії.

Розроблена матриця взаємодії компонентів соціально-економічної системи гірських територій з туризмом допомагає зрозуміти, як зміни в одних секторах можуть впливати на розвиток інших, визначаючи певні чинники, що сприяють або обмежують розвиток туризму гірських територій. Таке розуміння взаємодії відкриває можливості розробляти більш обґрунтовані стратегії, враховуючи всі важливі аспекти, від екологічних до економічних, й оцінювати потенційні ризики і можливості для сталого розвитку гірських територій.

1.3. Методики оцінювання розвитку туризму: вітчизняний та зарубіжний досвід

Розвиток туризму в Україні, зокрема на її гірських територіях, базується на унікальних природних ландшафтах, культурній спадщині та інфраструктурних проєктах, спрямованих на залучення туристів і стимулювання економічного зростання. З метою детального опису існуючих методик оцінювання розвитку туризму, варто розібратися з туристичним потенціалом, адже він визначає привабливість регіону, можливості для інвестицій та перспективи сталого розвитку туризму.

Розвиток туризму безпосередньо залежить від рівня використання туристичного потенціалу, який визначає його привабливість і здатність привертати інвестиції, туристів та забезпечувати сталий економічний розвиток. Туристичний потенціал регіону чи країни включає в себе природні, культурні, соціальні та інфраструктурні ресурси, які можуть бути використані для розвитку туристичних послуг. Оцінювання цього потенціалу дає змогу визначити, наскільки ефективно використовуються наявні можливості для розвитку туризму, а також виявити недоліки та можливі напрямки для покращення [28].

Існують різноманітні методики оцінювання розвитку туризму як на рівні країни в цілому, так і в окремих регіонах. Серед них виділяють експертний метод, який передбачає залучення фахівців у сфері туризму для аналізу тенденцій, оцінювання конкурентоспроможності туристичних дестинацій та прогнозування перспектив розвитку галузі. Наприклад, у межах цього методу використовуються метод Дельфі, SWOT-аналіз, а також анкетування представників туристичного бізнесу та органів управління туризмом.

У 1930-х роках була представлена шкала Likerta (Лайкерта), що дозволяла споживачу визначити своє ставлення до якості товару чи послуги за п'ятьма інтервалами - від «повністю не задоволений» до «повністю задоволений» [49]. Це стало основою для створення порядкових шкал експертної оцінки якості, які впорядковуються за принципом «краще-гірше» або «більше-менше». Такі оцінки називаються рангами, і відповідні шкали отримали назву шкал рангів. У 1960-х роках була розроблена шкала Харрінгтона, яку автор охрестив «функцією бажаності» [6]. За цією шкалою переводяться якісні оцінки споживачів у кількісні показники, використовуючи інтервали «бажаності» - градації переваг попиту. Між ними встановлена статистична відповідність, що надає їй високої валідності. Числові інтервали функції бажаності мають такі значення:

- дуже висока (надвисока) - 1,0–0,81;
- висока - 0,8–0,64;
- середня - 0,63–0,38;

- низька - 0,37–0,21;
- дуже низька - 0,2–0,0.

Шкала бажаності трансформує суб'єктивні оцінки респондентів у кількісні значення, які знаходяться в інтервалі від 0 до 1. Масштаб цих оцінок можна змінювати і переводити їх у бали. Графік функції бажаності має S-подібну форму, і є логістичною кривою, широко використовуваною в математичній статистиці: на нижньому та верхньому інтервалах якість має низькі показники попиту, а на середньому - найвищі. Обидві шкали, Likerta і Харрінгтона, відомі як «психофізичні» або «психометричні», оскільки поєднують градації суб'єктивних оцінок якості з кількісними показниками бажаності. Стандартну шкалу Харрінгтона масово використовують у кваліметричних оцінках якості, адже вона забезпечує відповідність між упорядкованим розподілом якості та статистично визначеними кількісними показниками попиту споживачів на ці варіанти якості. Іншими словами, шкала Харрінгтона поєднує якісні характеристики властивостей із ймовірними кількісними оцінками попиту на них, що підвищує об'єктивність кваліметричних оцінок. В табл. 1.6 систематизовано переваги та недоліки експертного методу оцінювання розвитку туризму.

Таблиця 1.6

Переваги та недоліки експертного методу оцінювання розвитку туризму

№	Елементи експертного методу оцінювання	Переваги	Недоліки
1	Опитування експертів (анкетування, інтерв'ю)	Оперативність збору даних, можливість врахування якісних характеристик розвитку туризму	Суб'єктивність оцінок, можливий вплив особистих інтересів експертів
2	Метод Дельфі	Узгодженість висновків, незалежність суджень експертів, багатоетапність аналізу	Висока трудомісткість, потреба у значному часовому ресурсі
3	SWOT-аналіз туристичного потенціалу	Визначення сильних і слабких сторін, можливостей та загроз для розвитку туризму	Необхідність якісного відбору експертів, ризик упередженості в оцінках
4	Оцінка конкурентоспроможності туристичних регіонів	Можливість порівняння розвитку різних територій, визначення перспективних напрямів туризму	Висока залежність від суб'єктивної думки експертів, відсутність універсальних критеріїв

5	Прогнозування розвитку туризму на основі експертних оцінок	Гнучкість у прогнозах, можливість адаптації під зміни ринку	Низька точність у довгостроковій перспективі, залежність від професіоналізму експертів
6	Аналіз туристичної політики та управлінських рішень	Оцінка ефективності державної політики в сфері туризму, формування рекомендацій для розвитку галузі	Можлива політична заангажованість експертів, вплив зовнішніх факторів на об'єктивність оцінки

Джерело: Систематизована автором на основі [23; 49; 6; 50; 28]

Отже, табл. 1.6. відображає основні аспекти, а також переваги та недоліки експертного методу оцінювання розвитку туризму враховуючи його сильні та слабкі сторони у контексті оцінювання розвитку туризму, зокрема на гірських територіях.

Окрім експертного методу, поширеними є також економіко-статистичний метод, що базується на аналізі офіційних показників туристичного потоку, середньої тривалості перебування туристів, рівня завантаженості готельної інфраструктури тощо.

Ще одним важливим методом є економіко-математичне моделювання, що застосовується для прогнозування змін у туристичній галузі під впливом економічних, соціальних та екологічних факторів [34; 47]. Наприклад, у США та Канаді використовуються моделі загальної рівноваги (CGE models), які дозволяють оцінювати мультиплікативний ефект туризму на економіку країни та окремі її регіони.

Модель CGE застосовується для аналізу туризму наступними способами [47; 39]:

1. Оцінювання економічного впливу туризму – шляхом визначення внеску туристичної галузі у ВВП, зайнятість, податкові надходження тощо.
2. Прогнозування наслідків змін у туристичному попиті – моделювання впливу зростання чи скорочення туристичних потоків на економіку регіону чи країни.
3. Оцінювання впливу державної політики – аналіз ефективності субсидій, податкових змін, інвестиційних програм тощо у сфері туризму.

4. Моделювання екзогенних шоків – прогнозування наслідків глобальних криз, пандемій, природних катастроф або змін клімату тощо для туристичної галузі.

Модель загальної рівноваги є потужним інструментом для оцінювання розвитку туризму, оскільки вона дає змогу комплексно оцінювати його вплив на економіку, прогнозувати наслідки змін у галузі та допомагати в ухваленні стратегічних рішень на національному та регіональному рівнях.

На думку науковців Л. Івченко, Н. Погуди та К. Вовк, аналіз статистичних даних про розвиток туризму дає змогу сформулювати ключові гіпотези для подальшого дослідження, а саме [35]:

1. Оцінювання рівня розвитку туризму доцільно здійснювати не на основі окремих статистичних показників, а з використанням комплексного інтегрованого індикатора, розрахованого за методами кваліметрії.

2. Відбір факторів для розрахунку такого показника має ґрунтуватися на методах кореляційного аналізу, що дасть змогу визначити найбільш значущі параметри.

3. Для проведення порівняльного аналізу рівня розвитку туризму слід сформувати вибірку сукупності європейських країн-сусідів України, які, з одного боку, є популярними напрямками для українських туристів, а з іншого - виступають конкурентами у сфері туристичних послуг.

4. Аналіз динаміки комплексного показника дасть змогу не лише ідентифікувати основні тенденції, а й оцінити швидкість змін та виявити чинники, що впливають на ці процеси.

5. Для отримання комплексного показника доцільно використовувати два підходи: один – на основі абсолютних значень факторів, а другий – із врахуванням їх питомих значень у розрахунку на душу населення.

Оцінювання рівня розвитку туризму може здійснюватися в межах теорії вимірювання та оцінки якості – кваліметрії, яка є важливою складовою науки про якість.

Кваліметричні методи згадують також і інші автори, такі як Артеменко О.І. [23], адже вони широко застосовуються в різних сферах економічної діяльності, забезпечуючи кількісне оцінювання рівня розвитку певного об'єкта чи процесу. В основі підходу кваліметрії лежить концепція узагальненого показника, який характеризує якість досліджуваного явища. Значення окремих індикаторів порівнюються з нормативними або рекомендованими еталонними значеннями, що дозволяє отримати об'єктивну інтегровану оцінку. Використання таких методів у дослідженні розвитку туризму забезпечує можливість ухвалення обґрунтованих управлінських рішень щодо покращення туристичної сфери.

Хоча кваліметрія є міждисциплінарною галуззю, спрямованою на розробку методів кількісного вираження якісних властивостей і характеристик, її основи були закладені ще в середині минулого століття. Проте в таких областях, як рекреаційна географія та туризмологія, використання кваліметричних методів для оцінки рекреаційно-туристичного потенціалу територій тільки набирає обертів [35].

Оцінювання розвитку туризму України може здійснюватися як на загальнодержавному рівні, так і для окремих регіонів, при цьому важливо визначити потенціал рекреаційної привабливості кожної території. Одним із важливих аспектів є методика оцінювання цього потенціалу, запропонована О. І. Артеменко [23].

Потенціал рекреаційної привабливості території $A(t)$, де t - час, залежить від доступних видів відпочинку, а також наявної туристичної інфраструктури. Потенціал рекреаційної привабливості території вимірюється від 0 до 5 за такою шкалою:

- $A(t) \leq 1$ - дуже низький;
- $1 < A(t) \leq 2$ - низький;
- $2 < A(t) \leq 3$ - середній;
- $3 < A(t) \leq 4$ - високий;
- $A(t) > 4$ - дуже високий.

Оцінювання потенціалу рекреаційної привабливості території здійснюється за формулою:

$$A(t) = f(H, F, E, T, P(t)) \quad (1)$$

де: *H* - рівень забезпечення території засобами розміщення;
F - рівень забезпечення території закладами громадського харчування;
E - рівень забезпечення території спортивними та розважальними закладами;
T - рівень транспортної інфраструктури;
P(t) - сезонна атрактивність цієї території.

Рівень забезпеченості території засобами розміщення (*H*) визначається кількістю місць для тимчасового проживання в готелях, а також наявністю місць у санаторно-курортних та оздоровчих установах. Рівень забезпеченості території закладами громадського харчування (*F*) проводиться за шкалою низького, достатнього та високого рівня. Цей показник залежить від кількості місць у ресторанах та інших закладах харчування з обслуговуванням офіціантами, а також від кількості місць у закладах громадського харчування з самообслуговуванням. Рівень забезпеченості території спортивними та розважальними закладами (*E*) також оцінюється за допомогою системи нечіткої логіки, яка враховує дві вхідні лінгвістичні змінні: кількість спортивних об'єктів на 1000 мешканців і кількість розважальних закладів (дискотеки, кінотеатри тощо) на 1000 мешканців. Рівень транспортної інфраструктури (*T*) визначається залежно від забезпеченості території засобами всіх видів сполучення (наземного, повітряного тощо).

Таким чином, вибір методики оцінювання розвитку туризму залежить від поставлених цілей, доступності даних та особливостей конкретного регіону. Комплексне використання різних методів дає змогу отримати всебічну картину стану та перспектив туристичного сектору.

На підставі опрацьованої наукової літератури [23; 47; 39; 35; 28; 32; 50; 41; 29] нами запропоновано комплексний підхід до оцінювання розвитку туризму, що враховує багатофакторний характер цього процесу (табл. 1.7).

Таблиця 1.7

Систематизація основних підходів, методів і показників оцінювання розвитку туризму

№	Підходи	Методи	Можливі основні показники та індикатори
1	Глобально-системний підхід (туризм як детермінанта макроекономічних процесів)	Методи економетричного моделювання, метод міжгалузевого балансу, аналіз мультиплікативного ефекту туризму, прогнозування макроекономічних показників	- частка туризму у ВВП; - індекс платіжного балансу за рахунок туристичного експорту; - еластичність туристичних витрат щодо доходу населення; - потенційна ємність регіонального туристичного ринку
2	Мікроекономічний підхід (економіка туристичного бізнесу)	Аналіз ефективності туристичних підприємств, ROI-аналіз (Return on Investment), оцінка рентабельності готельного та гастрономічного сектору	- середній чек туриста; - рентабельність готельного бізнесу - дохід на одне туристичне підприємство.
3	Соціально-економічний підхід (вплив на суспільство)	SWOT-аналіз розвитку регіону, метод соціологічних опитувань, оцінка добробуту місцевого населення, факторний аналіз туристичної зайнятості	- % працівників, залучених у туризмі; - рівень соціального добробуту в регіоні; - частка населення, залученого у сферу туризму; - відтік/притік населення через туризм.
4	Поведінково-антропологічний підхід (туристичні патерни як відображення когнітивних і культурних архетипів)	Контент-аналіз культурних продуктів, оцінка впливу туризму на ідентичність місцевих громад, методологія «туристичної автентичності»	- кількість об'єктів культурної спадщини; - відвідуваність історичних та етнографічних музеїв; - популярність нематеріальної культурної спадщини; - частка фестивального туризму.
5	Екологічно-стійкий підхід (екотуризм, вплив на довкілля)	Оцінка екологічного навантаження (Ecological Footprint Analysis), GIS-аналіз впливу туризму на екосистеми	- рівень забруднення туристичних територій - оцінка втрат видів біорізноманіття у результаті туристичної діяльності; - кількість відходів, що утворюються під час туристичної діяльності, та рівень їх переробки чи утилізації.

6	Цифровий підхід (вплив цифрових технологій та штучного інтелекту на розвиток туризму)	Аналіз впровадження Smart-туризму, аналіз блокчейн-транзакцій у туристичному секторі, алгоритмічне прогнозування туристичних потоків на основі Big Data, метод глибинного навчання для персоналізації туристичних рекомендацій	- частка онлайн-бронювань; - кількість та якість мобільних додатків для туризму; - використання VR/AR у туристичних продуктах; - віртуальні подорожі по горах, заповідникам, нацпаркам; - автоматизація обслуговування у готелях тощо.
7	Регуляторно-інституційний підхід (політика та управління)	Оцінка державної підтримки туризму, аналіз нормативно-правової бази, оцінка ефективності політики сприяння туризму, метод інституційного аналізу	- наявність державних програм підтримки туризму; - наявність регіональних програм підтримки бізнесу.
8	Безпековий підхід (ризики для туристів)	Аналіз криміногенної ситуації у туристичних регіонах, оцінка терористичних загроз, методологія оцінки безпеки інфраструктури (Safety Index)	- рівень злочинності у туристичних дестинаціях - рівень ризиків для туристів від терористичних актів у конкретних регіонах; - захищеність туристичних об'єктів від техногенних або природних катастроф; - ризики щодо поширення хвороб серед туристів, що можуть бути пов'язані з умовами місць відпочинку; - оцінка потенційної небезпеки від радіації в певних туристичних регіонах.

Джерело: власна розробка автора

Оцінювання розвитку туризму здійснюється через систему підходів, які охоплюють макро- та мікроекономічні аспекти, соціальні та культурні чинники, екологічну стійкість, рівень безпеки, цифрові інновації та державне регулювання. Така структурована методологія дає змогу врахувати вплив туризму на національну економіку, регіональну політику, підприємницьку діяльність та якість життя населення.

Розвиток туризму є багатовимірним процесом, який потребує комплексного підходу до оцінювання його ефективності. Запропонована систематизація демонструє взаємозв'язок між макро- та мікроекономічними, соціальними, екологічними, культурними, безпековими аспектами. Врахування цих підходів дає змогу не лише оцінити поточний стан туризму в країні та її гірських територіях, а й прогнозувати тенденції його розвитку, визначати ризики й формувати ефективні управлінські рішення.

Особливу роль у сучасних умовах відіграє інтеграція цифрових технологій і маркетингових стратегій, що підсилюють конкурентоспроможність туристичних дестинацій. Варто наголосити, що цифровізація охопила всі сфери економіки, трансформувавши традиційну дистрибуцію туристичних послуг. У межах нашого дослідження феномен цифровізації розглядається не через призму "віртуального туризму" (як симуляції подорожі), а як розвиток глобального ринку онлайн-подорожей, тобто цифрових платформ бронювання, електронної комерції, систем онлайн-резервування житла, логістичних та екскурсійних послуг суб'єктів індустрії гостинності.

Динаміка цього процесу є наочним індикатором зміни поведінки сучасного споживача, який формує свій турпродукт дистанційно. Так, за даними міжнародної консалтингової компанії Statista [20], обсяг світового ринку онлайн-подорожей демонструє стрімке відновлення після пандемічної кризи і, за прогнозними розрахунками, до 2029 року досягне 837,95 млрд дол. США. (рис. 1.6).

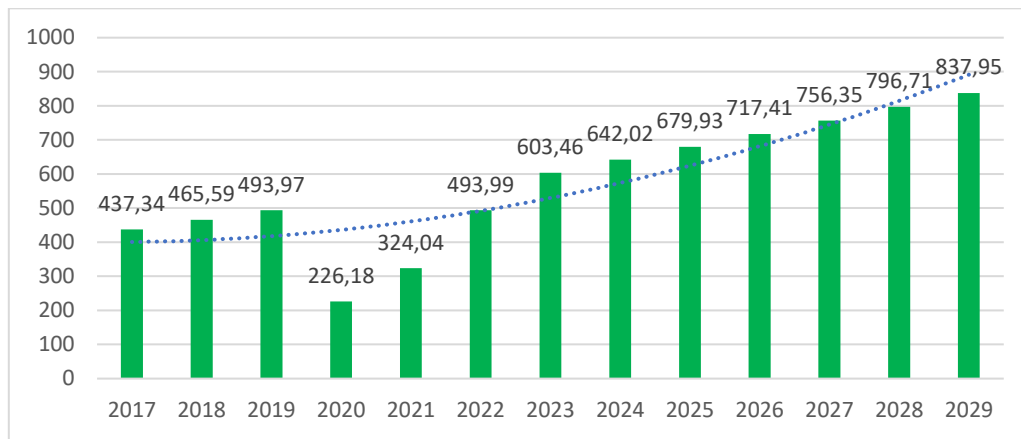

Рис. 1.6. Розмір ринку онлайн-подорожей у всьому світі з 2017 по 2023 роки з прогнозом до 2029 року, млрд. дол. США

Джерело: побудовано на основі [20]

За наведеними даними у 2023 році обсяг ринку туристичної онлайн-індустрії у всьому світі значно зріс порівняно з попереднім роком. Після падіння до 226 млрд. дол. США на початку пандемії COVID-19, світовий дохід ринку онлайн-подорожей відновився в 2022 році, а в 2023 році ще більше зріс, перевищивши 600 млрд. дол. США. Очікується, що ця цифра стабільно зростатиме в наступні роки, досягнувши близько 838 млрд. дол. США до 2029 року.

Представлений глобальний тренд (рис. 1.6) має критично важливе значення для проектування моделей розвитку туризму в соціально-економічній системі гірських територій України. Специфіка гірських дестинацій (часто це віддалені локації, виробники крафтових продуктів, садиби сільського туризму, локальні музеї та пам'ятки культури, природи, туристичні маршрути) потребує активного включення саме в інфраструктуру онлайн-ринку.

Ефективна інтеграція місцевих суб'єктів господарювання у глобальні та регіональні цифрові платформи (маркетплейси, онлайн-путівники, геоінформаційні системи маршрутів) дозволяє нівелювати географічну ізолюваність гірських громад, забезпечує їм прямий доступ до споживача без посередників, підвищує швидкість обороту капіталу та виступає базовим інструментом просування автентичних локальних продуктів на ринку.

Також в цьому контексті слід згадати і штучний інтелект (далі - ШІ), який здатен стати потужним інструментом для стимулювання інновацій і зміни правил гри в бізнесі, зокрема і в туристичному секторі. ШІ був і залишається важливим чинником, що стимулює нові ідеї та підвищує операційну ефективність у різних індустріях, зокрема у туризмі [18]. Останні досягнення ШІ передбачають значні можливості для вирішення масштабних завдань, в тому числі в туристичному секторі [12].

Варто наголосити, що широке впровадження генеративного штучного інтелекту та великих мовних моделей (LLM), яке розпочалося наприкінці 2022 року, забезпечило високу доступність інтелектуальних інструментів для масового споживача.

У туристичному секторі ця технологічна парадигма володіє суттєвим потенціалом для стимулювання сталого та інклюзивного економічного розвитку дестинацій.

Згідно з аналітичними оцінками компанії Industry ARC, середньорічний темп зростання ринку штучного інтелекту (CAGR) для туристичного та готельного сегментів прогнозувався на рівні 9,7%, із досягненням у 2026 році загального обсягу ринку понад 1,2 млрд дол. США [8]. Зазначені тенденції підтверджують інституційну роль технологій штучного інтелекту у трансформації структури туристичних послуг, зокрема через інструменти глибокої персоналізації пропозиції, оптимізацію операційних витрат суб'єктів господарювання та кардинальне покращення користувацького досвіду.

Наприклад, ШІ використовується для оптимізації енергоспоживання у мережі готелів Hilton Hotels, підвищуючи ефективність й стійкість роботи. Система ШІ відстежує та аналізує споживання енергії, виявляючи зони з надмірними витратами й коригуючи роботу систем опалення, вентиляції та кондиціонування повітря. ШІ також враховує реальні дані, такі як прогнози погоди та заповнюваність готелів, щоб динамічно регулювати використання енергії, підтримуючи комфорт і мінімізуючи витрати [11].

Інша компанія, Disneyland Parks, застосовує передові технології збору даних і ШІ для поліпшення вражень, комфорту та перебування відвідувачів і ефективного управління натовпами. Завдяки браслетам для гостей і численним датчикам IoT, а також камерам на території, парки можуть в реальному часі відстежувати та аналізувати переміщення відвідувачів і виявляти переповнені місця. Такий підхід дає змогу впроваджувати стратегії для оптимізації досвіду відвідувачів і управління натовпами [1].

Ефективні приклади впровадження інновацій на основі штучного інтелекту демонструють зарубіжні організації з управління DESTINATION (DMO). Зокрема, досвід канадського агентства Destination Toronto засвідчує результативність інтеграції інтелектуальних систем у процеси координації регіонального туристичного ринку.

Завдяки розробці та впровадженню спеціалізованого цифрового асистента (зокрема, інтелектуальної платформи 6IX), забезпечується високоінтегрована обробка великих масивів даних у режимі реального часу. Функціонал зазначеної системи базується на синергії понад 1000 диверсифікованих джерел інформації, що дозволяє здійснювати динамічну персоналізацію послуг, оперативно реагувати на запити споживачів та оптимізувати інформаційні потоки в межах міської туристичної системи [3]. Описаний інструментарій управління попитом є перспективним для адаптації в межах вітчизняних локальних туристичних систем, зокрема для підвищення інституційної спроможності та маркетингової видимості гірських територій України.

Водночас екологічна й безпекова складові оцінювання розвитку туризму набувають дедалі більшої ваги у контексті сталого розвитку, тож також потребують оцінювання.

Варто наголосити, що у всьому світі деструктивні наслідки зміни клімату відбуваються з дедалі більшою частотою й інтенсивністю. У 2022 році відбулися лісові пожежі, посуха, повені, а температура досягла безпрецедентно високого рівня. Не можливо не згадати наймасштабнішу пожежу на початку 2025 року, яка

відбулася в Лос-Анджелесі (США) і яка привела до катастрофічних наслідків для міста та всього регіону. Ситуацію ускладнили рекордно високі температури, що трималися в Лос-Анджелесі протягом січня - періоду, який зазвичай вважається сезоном дощів. Експерти відзначили, що ці кліматичні умови є прямим наслідком глобальних змін клімату, які роблять зими на півдні Каліфорнії дедалі теплішими та сухішими [14].

В своєму науковому дослідженні автори В. Охота та О. Оливко [46] розкрили вплив і наслідки зміни клімату, що є екологічною складовою оцінювання розвитку для туристичного сектору (табл. 1.8).

Таблиця 1.8

Вплив і наслідки зміни клімату для туристичного сектору

№	Чинники	Вплив	Наслідки
1	Підвищення температури (попит та пропозиція)	- скорочення періоду підходящої сонячної активності; - термальний стрес; - зростання захворюваності на рак шкіри	- перенаправлення попиту до інших потенційних напрямків, таких як охоронні зони; - адаптація періоду подорожей; - фрагментація відпусток із скороченням терміну перебування; - погіршення якості досвіду
2	Екстремальні події (географічний простір, попит, пропозиція, агенти)	- руйнування туристичної інфраструктури; - блокування доріг і маршрутів; - перерви в медіа-сервісах; - зміни в гідрологічному циклі	- спекуляція на нерухомості; - забруднення і поширення хвороб; - брак питної води; - високі витрати на відновлення; - низька спроможність надання екстреної допомоги
3	Підвищення рівня моря (географічний простір, пропозиція, агенти)	- деградація пляжів; - біління коралів; - ерозія узбережжя; - руйнування мангрових лісів; - пошкодження прибережної інфраструктури	- зменшення простору для відпочинку - вплив на запаси прісної води - високі витрати на відновлення прибережної зони

Джерело: систематизовано на основі [46, с. 64]

Екологічна складова оцінювання розвитку туризму, така як зміни клімату та їх деструктивні наслідки, такі як екстремальні погодні явища та підвищення температури, значно впливають на туристичний сектор, що потребує оцінки екологічних і безпекових ризиків.

У таблиці 1.9. наведено порівняльний аналіз основних міжнародних методик, які найчастіше застосовуються для оцінювання розвитку туризму.

Таблиця 1.9.

Порівняльна таблиця міжнародних методик оцінювання розвитку туризму

Методика	Розробник / Організація	Основна мета	Ключові компоненти	Рівень застосування	Переваги	Обмеження
TSA (Tourism Satellite Account)	ООН, UNWTO, OECD, Євростат	Вимірювання економічного внеску туризму в національну економіку	Валовий внутрішній продукт (ВВП), зайнятість, експорт, споживання туристичних послуг	Національний	Стандартизована методологія, порівнянність даних між країнами, інтеграція з національними рахунками	Високі вимоги до статистичних даних, складність впровадження на місцевому рівні
SF-MST (Statistical Framework for Measuring the Sustainability of Tourism)	UNWTO	Оцінювання сталості туризму в економічному, соціальному та екологічному аспектах	Економічні, соціальні та екологічні індикатори, інтеграція з Цілями сталого розвитку (SDGs)	Національний, регіональний, місцевий	Комплексний підхід, врахування впливу туризму на довкілля та суспільство	Необхідність адаптації до конкретних умов, потреба в міжвідомчій координації
ETIS (European Tourism Indicator System)	Європейська Комісія	Моніторинг сталого розвитку туристичних дестинацій	27 основних та 40 додаткових індикаторів у сферах управління, соціо-економічного впливу, культурної спадщини та екології	Місцевий, регіональний	Простота впровадження, орієнтація на самостійне оцінювання, підтримка сталого управління	Добровільність участі, обмежена порівнянність між дестинаціями
OECD Indicators	Організація економічного співробітництва та розвитку (OECD)	Оцінювання конкурентоспроможності та сталості туризму	Економічні, соціальні та екологічні індикатори, аналіз політики та управління	Національний, регіональний	Підтримка формування ефективної політики, порівнянність між країнами-членами	Необхідність адаптації до місцевих умов, потреба в наявності якісних даних

Примітка: систематизовано автором на основі міжнародних методик оцінювання туризму [73].

Кожна з розглянутих методик має свої сильні сторони та обмеження. TSA забезпечує глибокий економічний аналіз, але вимагає значних ресурсів для впровадження. SF-MST пропонує комплексний підхід до сталості, проте потребує адаптації до конкретних умов. ETIS є зручним інструментом для місцевих DESTINAцій, але його добровільність може обмежувати охоплення. Індикатори OECD сприяють формуванню ефективної політики, однак потребують якісних даних для аналізу.

Завдяки такій комплексності, можна точно визначити найважливіші чинники, які сприяють розвитку туризму в соціально-економічній системі гірських територій, що є важливими для формування і реалізації державної і регіональної політики.

Висновки до розділу 1

На основі проведеного дослідження теоретичних засад розвитку туризму в соціально-економічній системі гірських територій України було зроблено висновки, які стали основою для визначення наукової новизни:

1. Здійснено детальний аналіз наукових підходів до визначення поняття «система» та її властивостей. Опрацьовано та проаналізовано праці українських і зарубіжних дослідників стосовно виділення основних ознак, елементів та підходів до визначення «система». На основі здійсненого порівняння різноманітних концепцій, виокремлення спільних рис та відмінностей розкрито динамічну природу систем.

Також розкрито та проаналізовано сутність і значення «соціально-економічних систем». Підкреслено їхню відкритість, взаємозалежність елементів і вплив різних факторів на їх розвиток. Встановлено, що соціально-економічні системи мають низку унікальних особливостей, які визначають їхню поведінку, здатність до адаптації та управління. Визначено, що складність соціально-економічних систем обумовлена багатоманітністю компонентів, які мають різну природу – економічну, соціальну, культурну, політичну, екологічну. Окреслено

основні принципи побудови соціально-економічної системи, які сприяють її сталому розвитку й ефективному функціонуванню. На основі проведеного дослідження підтверджено, що туристичний сектор є відкритою системою, оскільки взаємодіє з глобальними економічними, політичними та соціокультурними процесами, залучаючи зовнішні ресурси, інвесторів і споживачів.

Здійснено розмежування поняття «економічний розвиток» і «економічне зростання», адже вони відображають різні явища і не мають використовуватися як синоніми. Яскравим прикладом економічного розвитку в туризмі є впровадження «розумних» туристичних технологій, таких як мобільні додатки для індивідуалізації подорожей, цифрові платформи бронювання й інтеграція штучного інтелекту у сфері обслуговування тощо. Прикладом економічного зростання в туризмі є збільшення кількості туристичних потоків або обсягів доходів від туризму в певний період, навіть якщо ці зміни відбуваються за рахунок одноразових або спекулятивних факторів, таких як тимчасове підвищення попиту на певні туристичні напрямки.

Здійснено осмислення категорії «сталий розвиток» - процес, у межах якого виробнича діяльність людини завдає мінімальної шкоди навколишньому середовищу. Проведено аналіз основних принципів сталого розвитку в контексті соціально-економічної системи. Запропоновано трикомпонентну модель сталого розвитку («Суспільство – Економіка – Природа»), а також проаналізовано вплив туризму на сталий розвиток, зокрема його екологічні, економічні й соціальні наслідки.

Здійснено комплексний огляд соціально-економічної системи на гірських територіях, виокремивши основні компоненти: природно-ресурсний, економічний, соціальний та культурний. Описано їх взаємозв'язок і вплив на розвиток туризму, підкресливши необхідність збалансованого підходу між економічним зростанням і збереженням природного середовища. Запропоновано авторський погляд на систему взаємодії компонентів соціально-економічної системи розвитку туризму

гірських територій України для забезпечення стійкого розвитку туристичного сектору.

2. Розкрито роль і місце туристичної складової в розвитку соціально-економічної системи гірських територій. Проведено компаративний аналіз понятійного поля туристичної системи, що включає такі поняття: туризм, туристична діяльність, туристичний продукт, туристична індустрія, туристична сфера, туристична галузь, туристичний сектор, туристичний комплекс, туристичний бізнес, туристичний ринок, туристичний кластер, туристична система. Проведене дало змогу визначити ключові елементи, які формують туристичний процес на гірських територіях, зокрема важливість туризму як просторового переміщення осіб і засобу пізнання природи.

Систематизовано можливості, які дає туризм гірських територій для різних категорій учасників цього процесу: туристів і візитерів, місцевого населення, територіальних громад та держави. Також запропоновано матрицю взаємодії компонентів соціально-економічної системи гірських територій з туризмом, яка дала змогу оцінити взаємозв'язки між туризмом, сільським господарством, промисловістю, екологією, культурою, місцевим населенням та інфраструктурою. Взаємозв'язки між цими елементами відображають багатовимірний характер соціально-економічного розвитку, де туризм може як стимулювати, так і обмежувати розвиток інших секторів економіки. Таке розуміння взаємодії відкриває можливості розробляти більш обґрунтовані стратегії, враховуючи всі важливі аспекти, від екологічних до економічних, й оцінювати потенційні ризики і можливості для сталого розвитку гірських територій

3. Проведено комплексний аналіз існуючих методів оцінювання розвитку туризму як на рівні країни в цілому, так і в окремих регіонах, зокрема: експертний, економіко-статистичний підхід та економіко-математичне моделювання. Здійснено критичний огляд кожного з методів, визначено їхні переваги та недоліки, а також охарактеризовано можливості застосування в контексті розвитку регіонального туризму.

Розкрито особливості моделі загальної рівноваги, яка застосовується для аналізу туризму та дозволяють оцінювати мультиплікативний ефект туризму та комплексно оцінювати його вплив на економіку, прогнозувати наслідки змін у галузі та допомагати в ухваленні стратегічних рішень на національному та регіональному рівнях.

На основі ідейних висновків вітчизняних науковців сформульовано ключові гіпотези для подальшого дослідження, що виходять з оцінювання рівня розвитку туризму в межах теорії вимірювання та оцінки якості.

Теоретично доведено, що вибір методики оцінювання розвитку туризму залежить від поставлених цілей, доступності даних та особливостей конкретного регіону. Тому комплексне використання різних методів дає змогу отримати всебічну картину стану та перспектив туристичного сектору.

Запропоновано комплексний підхід до оцінювання розвитку туризму, що враховує багатофакторний характер цього процесу та передбачає систематизацію основних підходів, методів і показників оцінювання розвитку туризму. Приділено увагу дослідження питання інтеграції цифрових технологій і маркетингових стратегій, що підсилюють конкурентоспроможність туристичних DESTINACIЙ, а також розкрито вплив і наслідки зміни клімату, що є екологічною складовою оцінювання розвитку для туристичного сектору.

Здійснено порівняльний аналіз основних міжнародних методик, які найчастіше застосовуються для оцінювання розвитку туризму, що точно визначити найважливіші чинники, які сприяють розвитку туризму в соціально-економічній системі гірських територій, для подальшого формування і реалізації державної і регіональної політики.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНЕ ПІДГРУНТЯ ДЛЯ ОЦІНЮВАННЯ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

2.1. Наукове обґрунтування вибору сукупності показників для оцінювання розвитку туризму гірських територій України

У сучасних умовах розвитку значення туризму як одного з пріоритетних напрямів регіонального розвитку зростає, особливо в межах гірських територій України. Карпатський регіон вирізняється унікальним природно-кліматичним потенціалом, багатою історико-культурною спадщиною, різноманіттям етнічних традицій, що робить його привабливим для різних видів туризму - рекреаційного, зеленого, культурно-пізнавального, активного [64].

У поєднанні з наявними викликами, такими як війна, анексія Криму та окупація східної частини нашої країни, децентралізація влади, трансформація соціально-економічної структури, а також вплив інших подій та явищ актуалізується необхідність науково-обґрунтованого оцінювання рівня розвитку туризму саме в гірських громадах.

Особливості розвитку гірських територій зумовлюють потребу у створенні комплексного інструментарію, що дозволяє всебічно оцінити як поточний стан туризму, так і його динаміку, потенціал і обмеження. В умовах нерівномірного доступу до офіційної статистики, недостатньої систематизації даних на рівні територіальних громад, відсутності єдиної інтегрованої системи показників, питання методологічного підходу до відбору релевантних індикаторів набуває особливої ваги [35].

Як уже зазначалось, гірські регіони України, зокрема Карпати, мають значний потенціал для розвитку туризму завдяки унікальним природним ресурсам, культурній спадщині та традиційному способу життя місцевого населення. Туризм у цих територіях сприяє економічному зростанню, створенню робочих місць, збереженню культурних традицій, розвитку інфраструктури тощо. Він також

виступає важливим інструментом для подолання соціально-економічних проблем, таких як безробіття, низькі доходи місцевого населення, слабка інвестиційна привабливість, віддаленість медичних та освітніх закладів, депопуляція, трудова міграція, стан доріг та інфраструктура, ризики стихійних лих, монозалежність від виду господарювання, нерівномірність розвитку гірських територій тощо. До того ж останні роки характеризуються значними соціально-економічними змінами, які впливають на розвиток туризму в гірських регіонах. Серед них пандемія COVID-19, яка призвела до обмежень у пересуванні та зниження туристичної активності. Воєнний стан, який створив нові виклики для безпеки та стабільності туристичної галузі. Децентралізація влади, що передала більше повноважень місцевим громадам у сфері управління туризмом. Реформа децентралізації, яка активно впроваджувалася в Україні з 2015 року, суттєво змінила підходи до управління розвитком територій. Територіальні громади отримали нові фінансові, адміністративні та управлінські повноваження, що дозволило місцевим органам влади самостійно визначати пріоритети та стратегії розвитку туризму. Особливо важливим це стало для гірських регіонів, де туризм часто виступає єдиним джерелом економічного пожвавлення [73].

Децентралізація, передавши місцевим громадам ширші повноваження, стала важливим етапом розвитку туристичного сектору, створивши передумови для більш ефективного використання природно-ресурсного, економічного, соціального і культурного потенціалу гірських територій сприяючи:

- активізації ініціатив місцевих громад (окремих мешканців) у сфері туризму;
- залученню інвестицій у туристичну інфраструктуру (дороги, готелі, музеї, маршрути тощо);
- створенню туристичних кластерів на рівні територіальних громад гірських регіонів;
- формуванню брендів гірських територій з урахуванням локальних культурних і природних особливостей.

Однак початок повномасштабної війни у 2022 році та запровадження воєнного стану значною мірою трансформували, а подекуди і зупинили ці процеси, поставивши перед територіальними громадами нові виклики.

Воєнний стан вплинув на розвиток туризму гірських територій у кількох ключових аспектах, а саме:

1. Безпекова ситуація стала ключовим чинником, що стримує туристичну активність громадян. Наявність повітряних тривог, запровадження комендантської години, обмеження на пересування вночі, небезпека мінування територій та воєнні ризики в окремих регіонах суттєво знижують кількість відвідувачів та туристів, особливо йдеться про категорію туристів з-за кордону. Багато територіальних громад змушені були тимчасово згорнути туристичні програми та/або переналаштувати їх на внутрішні потреби.

2. На фоні недоступності закордонного відпочинку, що спричинено обмеженнями виїзду певної категорії громадян, бажанням «змінити умови життя», відновити емоційний ресурс тощо, багато українців почали активніше подорожувати всередині країни. Це сприяло зростанню інтересу до маловідомих місць, відкриття нових туристичних локацій включаючи гірські громади Карпатського регіону. Водночас змінився профіль як відвідувача так і туриста, зокрема зросла частка сімейних, бюджетних подорожей з акцентом на безпеку, екологічність і оздоровлення.

3. Ситуація сприяла розвитку нових «нішевих напрямів», які раніше були маргінальними:

- волонтерський туризм, коли громадяни відвідують місцеві громади з метою допомоги особам (сім'ям, родинам) переселенцям, військовим тощо;
- оздоровчий і реабілітаційний туризм, особливо у територіальних громадах, які володіють природними лікувальними ресурсами (мінеральні води, природа, кліматичні умови, спокійна атмосфера для фізичного та психологічного відновлення);

- етнотуризм та туризм автентичних культур, які стають популярнішими на фоні зростання інтересу до української ідентичності, місцевих традицій, народних ремесел і культурної спадщини, що сприяють їх збереженню, відродженню та посиленню туристичної привабливості місцевих громад гірських територій.

4. У багатьох місцевих громадах гірських територій відбулося переорієнтування з великого потоку туристів на індивідуальні маршрути, садибний зелений туризм, цифрові туристичні сервіси тощо. Це вимагає нових управлінських рішень, адаптації стратегій, оновлення даних та індикаторів оцінювання розвитку туризму [65].

Таким чином, у результаті теоретико-наукового аналізу доведено, що поєднання децентралізації та викликів воєнного часу суттєво трансформували умови функціонування туристичної галузі в гірських громадах. Місцеві громади гірських територій отримали можливості для активного розвитку туризму, але паралельно зіткнулися з новими ризиками. Воєнний стан змістив фокус туризму на внутрішні подорожі, волонтерську участь, оздоровчі та етнокультурні форми, що потребує уточнення систем оцінювання туристичного потенціалу. Це підтверджує актуальність розроблення адаптованих індикаторів, чутливих до сучасних соціальних, безпекових і ресурсних умов.

Очевидно, що питання необхідності формування адаптованої системи оцінювання туризму в гірських громадах у контексті децентралізації та викликів воєнного часу набуває необхідності в подальшому розвитку [73].

Незважаючи на активізацію туризму в окремих громадах гірських територій, досі не сформовано єдиної та цілісної системи моніторингу та оцінювання його розвитку. На практиці це означає, що територіальні громади за умов відсутності систематизованого аналітичного супроводу, застосовують довільний, інтуїтивний підхід, базуючись на фрагментарних або застарілих даних. За таких умов відсутня змога сформувати об'єктивне уявлення про реальний стан туристичної сфери як на рівні окремої територіальної громади гірського регіону чи країни загалом [72].

Очевидно, що такий стан речей викликає низку критичних наслідків, а саме відсутність актуальної та системної інформації та систематизованого аналітичного супроводу територіальні громади гірських регіонів не можуть ефективно планувати туристичну політику, розподіляти ресурси, визначати пріоритетні напрями розвитку чи вчасно реагувати на зміни кон'юнктури ринку. До того ж відсутність чітких індикаторів не дає територіальним громадам можливості оцінити результативність уже впроваджених програм, інфраструктурних проєктів або маркетингових кампаній, що ускладнює або взагалі унеможлиблює процес зворотного зв'язку та подальше вдосконалення управлінських рішень та політик розвитку. Водночас більшість інституцій (як державних, так і міжнародних) висувають вимоги щодо аналітичного обґрунтування доцільності фінансування. За відсутності системи показників оцінювання територіальні громади не спроможні надати переконливих аргументів щодо інвестиційної привабливості чи очікуваної соціально-економічної ефективності проєктів [35].

Відсутність індикативної бази оцінювання розвитку туризму гірських територій також створює бар'єри для:

- участі в міжнародних туристичних і сталих проєктах (Interreg);
- узгодження місцевих стратегій з національними пріоритетами в сфері туризму;
- просування дестинацій на внутрішньому та зовнішньому ринках [66].

Гірські території, зокрема українські Карпати, беззаперечно мають високий туристичний потенціал. Однак їх розвиток гальмується низкою об'єктивних обмежень, які суттєво ускладнюють реалізацію інфраструктурних, інвестиційних, соціальних та культурних проєктів у сфері туризму. Важливою передумовою формування релевантної системи показників оцінювання розвитку туризму гірських територій є врахування цих обмежень на етапі планування та оцінювання туристичної активності [64].

В таблиці 2.1 представлено узагальнену характеристику основних груп обмежень розвитку туризму, властивих гірським територіям.

Таблиця 2.1.

Основні обмеження розвитку туризму на гірських територіях

Тип обмеження	Суть обмеження	Наслідки для туризму	Приклади (Карпати)
Географічні	Складний рельєф, круті схили, наявність високогір'я, зсувонебезпечні ділянки	Обмеження доступності, ускладнення будівництва, зростання витрат на інфраструктуру	Верховина, Рахів, Славське
Транспортні	Незручність графіків рейсів прямих маршрутів, незадовільний стан доріг, сезонні проблеми	Зниження привабливості для туристів, обмеження транспортних потоків, сезонність туристичного потоку	Дорога на Криворівню, Ясіня, Колочава
Економічні	Низький дохід місцевого населення, відсутність великих підприємств, малий бізнес	Обмежені ресурси для розвитку туристичних об'єктів, низький рівень сервісу, складнощі з інвестиційною привабливістю	Синевирська, Богданська громади
Демографічні	Старіння населення, трудова міграція, низька народжуваність	Дефіцит кадрів у сфері туризму, втрата локальної ідентичності, слабе споживче середовище	Воловецька, Жденівська, Усть-Чорнянська громади

Примітка: Систематизовано автором

Ці обмеження мають системний характер і прямо впливають на реалістичність оцінювання розвитку туризму гірських територій. Наприклад:

- у районах з нерозвиненою транспортною мережею доцільно враховувати індекс фізичної доступності або кількість сезонних маршрутів;
- у громадах із високим рівнем міграції – показники зайнятості в туризмі або індекс локальної активності;
- у зонах з крутим рельєфом – індикатори доступності земель або ризику для забудови [67].

Таким чином, врахування геопросторових, транспортних, економічних та демографічних чинників є необхідною передумовою для формування адаптованої системи оцінювання розвитку туризму, яка б відображала реальні умови функціонування туризму у гірських регіонах.

Визначальною перешкодою для якісного оцінювання розвитку туризму гірських територій є обмежена доступність, фрагментарність і нерівномірність статистичних даних. Особливо гостро це відчувається на рівні територіальних громад, які утворилися в результаті адміністративно-територіальної реформи 2014 року.

Обмеження у процесі комплексного оцінювання розвитку туризму гірських територій ускладнюються через проблеми зі збором і систематизацією статистичних даних, до визначальних проблем належать:

- відсутність агрегованої інформації на рівні областей або районів;
- фрагментарність та неповнота існуючих даних;
- відсутність методичної єдності у зборі даних;
- невраховані сегменти туризму;
- військовий стан і обмеження публічності.

Через безпекові ризики та нестабільну ситуацію в країні частина офіційних джерел обмежила доступ до статистичних даних або знизила деталізацію показників у відкритому доступі.

У зв'язку з цим доцільним є визначення системи показників для оцінювання розвитку туризму гірських територій, адаптованих до потреб територіальних громад. Опираючись на запропонований комплексний підхід (у попередньому підпункті – табл.1.7.) до оцінювання розвитку туризму пропонується здійснювати оцінювання розвитку туризму за допомогою макроекономічних, мікроекономічних, поведінково-антропологічних, цифрових, екологічних і безпекових підходів. Вказане дало змогу комплексно оцінити загальний внесок туризму у економіку, ефективність інфраструктури, рівень цифровізації і безпеку туристичного сектору (табл.2.2.).

Таблиця 2.2.

Методика оцінювання розвитку туризму

№	Показник	Опис	Формула розрахунку
<i>Показники оцінки за макроекономічним підходом</i>			
1	Частка туризму у ВВП (ЧТ _{ВВП})	Визначає внесок туристичного сектору в економіку країни. ВВП _{туризм} - валовий внутрішній продукт, створений у сфері туризму; ВВП _{заг} - загальний ВВП країни	$\text{ЧТ}_{\text{ВВП}} = \frac{\text{ВВП}_{\text{туризм}}}{\text{ВВП}_{\text{заг}}}$
2	Індекс платіжного балансу за рахунок туристичного експорту (ІПБ)	Відображає фінансовий результат міжнародного туризму для країни і показує, чи отримує країна більше доходів від іноземних туристів, ніж її громадяни витрачають на подорожі за кордон. Якщо ІПБ > 100%, країна заробляє більше від іноземних туристів, ніж витрачають її громадяни за кордоном. Якщо ІПБ < 100%, країна витрачає більше на міжнародний туризм, ніж отримує.	$\text{ІПБ} = \frac{\text{Експорт тур послуг}}{\text{Імпорт тур послуг}} * 100$
3	Потенційна ємність регіонального туристичного ринку (V _{потенц})	Показник, який визначає можливий обсяг фінансових надходжень від туризму в даному регіоні, тобто скільки грошей потенційно може бути залучено в туристичну сферу регіону. k _{пр.в} - коефіцієнт пріоритетності витрат на туристичні послуги в даному регіоні. П _{вн} ; П _{виїзн} - питомі ваги внутрішніх та виїзних турів в загальній кількості турів, реалізованих населенню підприємствами регіону. 0,1Ч _{пр} - чисельність населення регіону Ц _{твн} ; Ц _{твиїзн} ; Ц _{твиїзн} - середні ціни відповідно для внутрішнього, виїзного і виїзного туризму. Вони показують, скільки в середньому витрачає кожен турист на певні типи турів. Т _{виїзн} ; Т _{вн} - позначаються дохідність виїзного та внутрішнього туризму відповідно.	$V_{\text{потенц}} = k_{\text{пр.в}} * [(P_{\text{вн}} * 0,1 \text{Ч}_{\text{пр}} * C_{\text{твн}}) + (P_{\text{виїзн}} * 0,1 \text{Ч}_{\text{пр}} * C_{\text{твиїзн}})] + \frac{C_{\text{твиїзн}}}{T_{\text{виїзн}} + T_{\text{вн}}} + 0,1 \text{Ч}_{\text{пр}} * C_{\text{твиїзн}}$
4	Коефіцієнт пріоритетності витрат на туристичні послуги (k _{пр.в})	Визначається, як співвідношення питомої ваги витрат на туристичні послуги в структурі загальних витрат населення регіону (ПВ _{тур}) до питомої ваги витрат на туристичні послуги в загальних витратах населення країни або іншого регіону (ПВ _{тв}). Цей коефіцієнт допомагає оцінити, наскільки важливими є витрати на туристичні послуги в економіці певного регіону в порівнянні з іншими регіонами або країнами.	$k_{\text{пр.в}} = \frac{\text{ПВ}_{\text{тур}}}{\text{ПВ}_{\text{тв}}}$
<i>Показники оцінки за мікроекономічним підходом</i>			
5	Індекс кількості готельно-ресторанних місць для кожного міста (Ік _і)	Показник, який порівнює фактичну чисельність готельних/ресторанних місць в місті з теоретичною кількістю таких місць, що визначається на основі нормативних або планових розрахунків. У _{фі} - фактична чисельність готельних/ресторанних місць у місті; У _{хі} - теоретична чисельність готельних/ресторанних місць у місті.	$I_{ki} = \frac{U_{fi}}{U_{xi}}$
6	Показник завантаженості готелів/ресторанів у містах (І _з)	Показник, який вимірює рівень завантаженості готельних і ресторанных місць у місті, що дозволяє оцінити ефективність використання інфраструктури. Він розраховується як відношення фактичного рівня завантаженості (З _і в %) до середнього рівня завантаженості для всіх міст (З в %)	$I_z = \frac{Z_i}{Z}$
7	Потужність ліжкового фонду (ПЛФ), од.	Показник, який показує загальну кількість доступних місць для туристів. Ч _{кр} - кількість місць для цілорічного використання; Ч _{тс} - кількість ліжко-місць сезонного використання; Т _с - кількість днів сезонного використання.	$\text{ПЛФ} = \text{Ч}_{\text{кр}} * 365 + \text{Ч}_{\text{тс}} * T_c$

8	Індекс прибутковості готельної діяльності в містах (I_{Π})	Індекс прибутковості готельної діяльності дає змогу оцінити ефективність прибутку, що генерується готельними підприємствами в місті, порівнюючи їх прибуток з середнім прибутком для всіх міст. P_{mi} – прибуток на одиничне готельне місце в місті, грн; P_m - середній прибуток на одиничне готельне місце для всіх міст, грн.	$I_{\Pi} = \frac{P_{mi}}{P_m}$
9	Товарообіг на 1 замовлення (T_i замовлення)	Показник, який визначає середній обсяг товарообороту, що припадає на одне замовлення в ресторанах і який дає змогу оцінити ефективність продажів і середній чек клієнтів. Загальний обсяг T - загальний товарооборот ресторану (сума всіх виторгів); $K_{\text{замовлень}}$ - загальна кількість виконаних замовлень.	$T_i \text{ замовлення} = \frac{\text{Загальний обсяг } T}{K_{\text{замовлень}}}$
10	Товарообіг на одного замовника (T_i замовника)	Показник, що визначає середній товарооборот на одного відвідувача, дозволяючи оцінити рівень витрат клієнтів. Загальний обсяг T - загальний товарооборот ресторану (сума всіх виторгів); $K_{\text{замовлень}}$ - загальна кількість відвідувачів.	$T_i \text{ замовника} = \frac{\text{Загальний обсяг } T}{K_{\text{замовників}}}$
11	Індекс роздрібного товарообороту ($I_{p \text{ т/о}}$)	Показник, який характеризує зміну обсягу товарообороту у поточному періоді відносно попереднього. T_i - товарооборот у поточному періоді; T_{i-1} - товарооборот у попередньому періоді.	$I_{p \text{ т/о}} = \frac{T_i}{T_{i-1}}$
12	Індекс чистого прибутку (ІЧП)	Показник, який відображає зміну чистого прибутку за аналізований період. $ЧП_i$ - чистий прибуток у поточному періоді; $ЧП_{i-1}$ - чистий прибуток у попередньому періоді.	$ІЧП = \frac{ЧП_i}{ЧП_{i-1}}$
13	Рентабельність торговельної діяльності (РТД)	Показник, який показує ефективність торговельного бізнесу, відображаючи відсоткове співвідношення чистого прибутку до товарообороту. $ЧП$ – чистий прибуток; $ТД$ – загальний товарооборот.	$РТД = \frac{ЧП}{ТД} * 100$
<i>Показники оцінки за поведінково-антропологічним підходом</i>			
14	Кількість природних туристичних об'єктів ($\Pi_{\text{тр}}$)	Показник, який включає ландшафтні (Л), кліматичні (К), біотичні (Біо), водні (В), а також бальнеологічні (Б) ресурси.	$\Pi_{\text{тр}} = \sum \text{Л; Л; Біо; В; Б}$
15	Кількість історико-культурних туристичних об'єктів ($K_{\text{тр}}$)	Показник, який охоплює археологічні (Ар), архітектурні (Ах), історичні (І) та культурні (К) пам'ятки.	$K_{\text{тр}} = \sum \text{Ар; І; К}$
16	Кількість об'єктів туристичної інфраструктури ($I_{\text{тр}}$)	Показник, який включає готелі (Г), санаторії (С), транспортні компанії (Т) тощо	$I_{\text{тр}} = \sum \text{Г; С; Т}$
<i>Показники оцінки за цифровим підходом</i>			
17	Частка онлайн бронювань ($Ч_{\text{об}}$)	Показник, який відображає відсоток туристичних бронювань, здійснених через цифрові платформи, від загальної кількості бронювань. $K_{\text{онлайн}}$ - кількість бронювань, здійснених онлайн; $K_{\text{заг}}$ - загальна кількість бронювань.	$Ч_{\text{об}} = \frac{K_{\text{онлайн}}}{K_{\text{заг}}} * 100$
18	Індекс цифрової туристичної інфраструктури – $I_{\text{цті}}$ (кількість та якість мобільних додатків для туризму)	Оцінює рівень доступності та якості мобільних туристичних додатків у регіоні відносно кількості туристів. $K_{\text{мд}}$ – кількість мобільних додатків в регіоні; $P_{\text{мд}}$ - середній рейтинг додатків у маркетплейсах (Google Play, App Store); $K_{\text{тур}}$ – кількість туристів.	$I_{\text{цті}} = \frac{K_{\text{мд}} * P_{\text{мд}}}{K_{\text{тур}}}$
19	Індекс автоматизації обслуговування у готелях ($I_{\text{авт}}$), %	Характеризує рівень впровадження цифрових технологій автоматизації у готельному секторі, таких як безконтактний check-in, чат-боти та розумні номери. $K_{\text{гот.авт}}$ - кількість готелів із впровадженими цифровими технологіями автоматизації (чат-боти, безконтактний check-in, розумні номери);	$I_{\text{авт}} = \frac{K_{\text{гот.авт}}}{K_{\text{гот.заг}}} * 100$

		К _{гот.заг} - загальна кількість готелів у регіоні.	
<i>Показники оцінки за безпековим підходом</i>			
20	Рівень криміналу у туристичних дестинаціях (З _т) на 100 000 туристів	Показує кількість злочинів, зареєстрованих у певному туристичному регіоні, у розрахунку на 100 000 туристів, що дозволяє оцінити безпекову ситуацію та потенційні ризики для відвідувачів. З _т – рівень злочинності в туристичній дестинації (кількість злочинів на 100 000 туристів); К _з - загальна кількість зареєстрованих злочинів у туристичному регіоні за певний період; К _т - кількість туристів, що відвідали регіон за той самий період.	$З_t = \frac{K_z}{K_t} * 100\,000$

Джерело: удосконалено, доопрацьовано та доповнено за [28]

Наведена таблиця 2.2 представляє комплексний підхід до оцінювання розвитку туризму, що включає шість основних аспектів: глобально-системний, мікроекономічний, соціально-економічний, поведінково-антропологічний, екологічно-стійкий, цифровий, регуляторно-інституційний і безпековий.

Глобально-системний (макроекономічний) підхід оцінює внесок туризму в економіку, зокрема його вплив на ВВП, фінансові потоки тощо. Мікроекономічний підхід аналізує ефективність туристичної інфраструктури та її прибутковість.

Поведінково-антропологічний підхід охоплює наявність природних, історико-культурних та інфраструктурних об'єктів, що формують туристичний потенціал регіону.

Цифровий підхід досліджує рівень цифровізації туристичних послуг, зокрема розвиток онлайн-бронювання та цифрової інфраструктури.

Екологічний підхід акцентує увагу на впливі туризму на довкілля, зокрема рівень антропогенного навантаження, використання природних ресурсів та екологічні ініціативи.

Безпековий підхід оцінює рівень загроз для туристів, включаючи криміногенну ситуацію, ризики природних катастроф та якість медичних послуг.

Запропонована система показників є прикладним інструментом оцінювання для планування грантової та інвестиційної діяльності, що базується на релевантних аналітичних даних та відповідної державної політики, орієнтованої на регіональний розвиток і справедливий розподіл підтримки та забезпечення гірських територій.

У процесі аналізу встановлено, що специфіка гірських територій України суттєво впливає на можливості оцінювання розвитку туризму. Географічні, економічні, демографічні та транспортні обмеження ускладнюють застосування стандартних показників, а фрагментарність статистики на рівні територіальних громад обмежує якість аналізу. В умовах воєнного стану та ресурсної нестабільності особливо актуальним є створення адаптованої, гнучкої системи показників, яка враховує локальні виклики та дозволяє здійснювати ефективне планування та моніторинг на рівні територіальних громад [66].

Нище розглянемо детальний огляд наукових підходів до оцінювання розвитку туризму, зокрема в контексті гірських територій, здійснених вітчизняними науковцями.

Шелеметьєва Т.В. розробила комплексну методику оцінювання соціально-економічного розвитку туризму в Україні, яка враховує специфіку національного ринку та сприяє ефективному управлінню галуззю (рис.2.1.) [73].

Рис. 2.1. Оцінювання соціально-економічного розвитку туризму в Україні за методикою Т.В. Шелеметьєвої.

Джерело: побудовано автором за [73].

Ця методика є особливо актуальною для гірських територіальних громад, оскільки дозволяє враховувати специфіку регіону, кадровий потенціал та інші місцеві особливості при оцінюванні розвитку туризму.

Музиченко-Козловська О.В. запропонувала комплексну методику економічного оцінювання туристичної привабливості територій, що включає аналіз ресурсного потенціалу, інфраструктури та маркетингових аспектів (рис. 2.2.) [67].

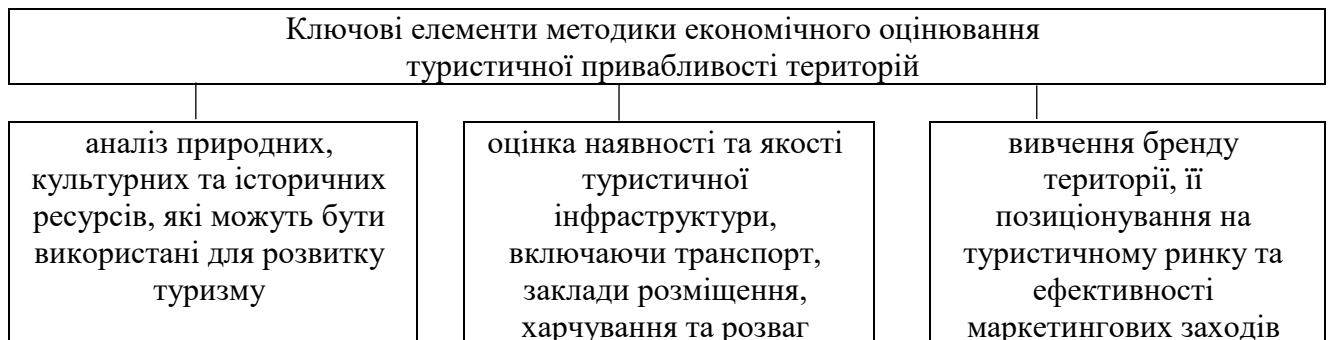

Рис. 2.2. Економічне оцінювання туристичної привабливості територій за методикою О.В. Музиченко-Козловської.

Джерело: побудовано автором за [67].

Ця методика дозволяє комплексно оцінити туристичну привабливість територій, що є важливим для гірських громад, які мають унікальні ресурси, але потребують ефективного їх використання та просування.

Погуда Н.В. зосредила увагу на оцінюванні інвестиційного забезпечення в туризмі, розробивши підходи до аналізу інвестиційної привабливості та ефективності інвестиційних проєктів у галузі (ри.2.3.) [35].

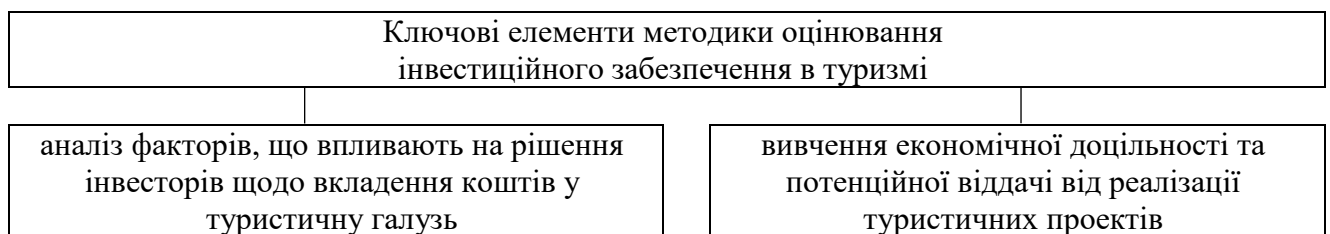

Рис. 2.3. Оцінювання інвестиційного забезпечення в туризмі за методикою Н.В. Погуди.

Джерело: побудовано автором за [35].

Ці підходи є особливо важливими для гірських територій, які часто мають обмежені фінансові ресурси та потребують залучення інвестицій для розвитку туристичної інфраструктури.

Скляр І.Л. досліджувала проблеми гармонізації статистичних показників розвитку туризму в Україні з міжнародними стандартами, пропонуючи напрями їх удосконалення для забезпечення порівнюваності та достовірності даних (рис. 2.4.) [72].

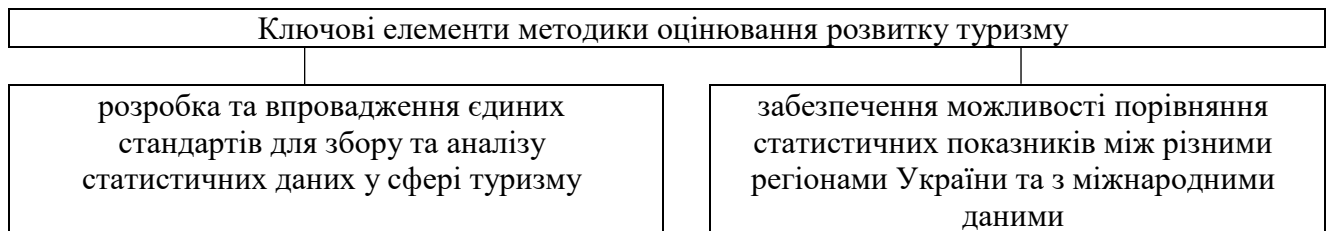

Рис. 2.4. Оцінювання розвитку туризму за методикою І.Л. Скляр.

Джерело: побудовано автором за [72].

У результаті аналізу провідних міжнародних та українських методик встановлено, що жоден з існуючих підходів не є універсальним для гірських територіальних громад України. Міжнародні методики (п.1.3.) забезпечують високий рівень стандартизації, порівнянності та методологічної цілісності, однак часто вимагають недоступної для територіальних громад деталізації даних. Натомість українські науковці розробляють адаптовані методики, орієнтовані на реальні умови національного ринку, що створює підґрунтя для гнучкої локалізації оцінювання.

Найбільш перспективним підходом є інтеграція обраних елементів міжнародних методик (TSA, SF-MST, ETIS, OECD) з напрацюваннями вітчизняних науковців (Шелеметьєва Т.В., Музиченко-Козловська О.В., Погуда Н.В., Скляр І.Л.), що дозволить сформувати збалансовану систему оцінювання, чутливу до особливостей Карпатського регіону та інших гірських територіальних громад.

Базуючись на синтезі міжнародних і вітчизняних методик, з урахуванням специфіки територіального управління та обмеженості статистичних даних, нами удосконалено підхід до науково-методичного забезпечення оцінювання розвитку

туризму в гірських громадах. У таблиці 2.3.представлено основні критерії, які, на наш погляд, доцільно враховувати під час відбору показників для комплексного оцінювання розвитку туризму, зокрема в умовах гірських територій.

Таблиця 2.3

Критерії відбору показників для оцінювання розвитку туризму
гірських територій

Критерій	Опис
Кількісні та якісні характеристики	Поєднання статистичних даних з експертними оцінками забезпечує комплексне бачення ситуації.
Валідність	Показник дійсно вимірює те явище, яке заявлене в його визначенні.
Надійність	Стабільність результатів при повторному вимірюванні за однакових умов.
Періодичність збору	Регулярне оновлення забезпечує актуальність даних (наприклад, щорічно, щокварталу).
Рівень деталізації	Можливість отримання даних на рівні області, району, громади.
Доступність	Наявність даних у відкритих джерелах або можливість їх отримання.
Порівнюваність	Можливість співставлення даних між регіонами та у динаміці.
Гнучкість	Адаптація показників до різних територіальних умов і специфіки гірських регіонів.

Джерело: систематизовано автором на основі наукових підходів до оцінювання розвитку туризму та вимог до статистичних показників [35; 72; 66].

Запропоновані критерії дозволяють структурувати процес вибору показників відповідно до цілей дослідження, забезпечуючи баланс між науковою обґрунтованістю та практичною доцільністю. Урахування зазначених характеристик допоможе сформувати адаптовану, гнучку і придатну до впровадження систему оцінювання, яка зможе відображати специфіку розвитку туризму в соціально-економічній системі гірських регіонів України.

Оскільки комплексний підхід до оцінювання розвитку туризму базується на восьми ключових підходах: глобально-системному, мікроекономічному, соціально-економічному, поведінково-антропологічному, екологічно-стійкому, цифровому, регуляторно-інституційному та безпековому. Відповідно нами сформовано п'ять основних напрямів показників: економічні (що охоплюють

глобально-системний і мікроекономічний аспекти), соціокультурні (соціально-економічний і поведінково-антропологічний аспекти), інфраструктурні (регуляторно-інституційний і безпековий аспекти), природно-екологічні (екологічно-стійкий аспект) та інноваційні (цифровий аспект). Таке узгодження пояснюється міждисциплінарною природою туризму та специфікою гірських територій. У межах кожного напрямку обґрунтовується значення окремих показників, розглядаються джерела даних та можливості їхнього збору на рівні територіальних громад.

1. Економічні показники. У межах оцінювання розвитку туризму на рівні гірських територіальних громад економічні показники відіграють ключову роль. Саме вони дозволяють визначити рівень інтеграції туризму в соціально-економічну структуру регіону, оцінити результативність управлінських рішень, а також визначити перспективи залучення інвестицій [66]. Перевага економічних показників полягає в їхній порівняльній доступності: частина інформації публікується у відкритих статистичних базах (Держстат, Мінфін), інша – може бути отримана через офіційні запити до місцевих бюджетів, управлінь економіки, за допомогою анкетування чи в будь який інший спосіб.

В умовах повномасштабної війни й обмеженого доступу до частини державних інформаційних ресурсів, особливо важливо обирати релевантні, практичні та реально вимірювані показники, які можна зібрати або розрахувати на рівні територіальної громади. У таблиці 2.4 представлено п'ять ключових економічних показників, що пропонуються за основу для оцінювання розвитку туризму.

Таблиця 2.4

Економічні показники оцінювання розвитку туризму

Показник	Опис	Джерело	Значення
Частка туризму у ВРП/ВВП	Частка доходів від туризму у валовому регіональному продукті	Державна статистика, місцеві бюджети	Дає змогу оцінити інтегрованість туризму в економіку регіону
Обсяг інвестицій у галузь	Прямі іноземні та внутрішні інвестиції у туристичну сферу	Управління економіки, реєстри проектів	Відображає рівень зацікавленості інвесторів та масштабність галузевих трансформацій
Податкові надходження від туризму	Сума податків і зборів, що надходять до бюджету завдяки туризму	Фінансові звіти ТГ, податкові служби	Демонструє фіскальну ефективність галузі, її роль у наповненні місцевих бюджетів
Середній дохід від туриста	Прибуток, що припадає на одного відвідувача (оцінка через анкету)	Опитування, проєктні звіти, маркетингові дослідження	Дозволяє оцінити купівельну спроможність туристів, тип туризму (масовий/нішевий)
Рівень зайнятості в туризмі	Частка населення, залученого у сфері туризму	Держстат, дані теоритріальних громад	Визначає соціальну значущість туризму як джерела працевлаштування

Джерело: систематизовано автором на основі наукових підходів до економічного оцінювання туристичного розвитку [66; 73].

Сукупність наведених економічних показників дозволяє здійснити як кількісне, так і якісне оцінювання розвитку туризму в територіальних громадах гірських регіонів. Наприклад, частка туризму у ВРП демонструє макрорівень економічного впливу, тоді як середній дохід від туриста та податкові надходження деталізують ефективність функціонування туристичних послуг на місцях. Рівень зайнятості показує не лише соціальну значущість, але й структурну вбудованість галузі в економіку регіону. Особливу аналітичну цінність становить поєднане використання цих показників. Наприклад, висока зайнятість у поєднанні з низьким середнім доходом на туриста може свідчити про тіньовий сектор або сезонний характер зайнятості. А низькі податкові надходження на фоні активного туристичного потоку можуть сигналізувати про неефективну фіскальну політику або неформальний ринок.

2. *Соціокультурні показники.* Соціокультурні показники є ключовими для оцінювання нематеріальної складової туристичної привабливості гірських територій. На відміну від суто економічних чи інфраструктурних показників, вони дають змогу виміряти глибші процеси, пов'язані з ідентичністю, самобутністю, культурною активністю та соціальною інтеграцією [67]. Для гірських територіальних громад, де туризм базується не лише на природній привабливості, а й на автентичному стилі життя, звичаях, ремеслах і культурній спадщині, ці показники набувають особливого значення [64].

У цьому напрямі враховано не лише класичні показники – туристичну привабливість, якість сервісу, підтримку культури тощо – а й нові аналітичні змінні (показники): рівень зайнятості в культурно-туристичній сфері, динаміку безробіття, кваліфікацію працівників туристичної галузі [73].

Важливо, що частина даних для аналізу може бути отримана не тільки з офіційних джерел, але й через опитування (анкетування), які відіграють роль у зборі якісної інформації, особливо щодо оцінки кваліфікації кадрів та інтенсивності культурного життя. Таким чином, сформована система соціокультурних показників є чутливою до локального контексту, динамічна і відкриває можливості для глибокого розуміння стану культурної та соціальної взаємодії в громадах. У таблиці 2.5 представлено п'ять ключових соціокультурних показників, що пропонуються за основу для оцінювання розвитку туризму.

Таблиця 2.5

Соціокультурні показники оцінювання розвитку туризму

Показник	Опис	Джерело	Значення
Туристична привабливість	Індекс привабливості за кількістю відгуків, рейтингами, сезонною динамікою	Онлайн-платформи (Google, Booking, TripAdvisor), соціальні мережі	Відображає враження туристів і якість туристичного досвіду
Кількість культурних заходів	Загальна кількість етнокультурних, історичних, мистецьких подій протягом року	Звіти відділів культури, місцеві календарі подій	Показує рівень культурної активності громади та її залучення до збереження культурної ідентичності
Рівень зайнятості в культурі	Частка зайнятих у сфері культури та	Державна статистика,	Відображає участь населення в підтримці

	суміжних туристичних галузях	опитування, місцеві управління	культурної інфраструктури
Рівень безробіття	Частка безробітного населення в громаді, динаміка по роках	Дані Держстату, центри зайнятості	Дозволяє оцінити загальну соціально-економічну ситуацію, що впливає на кадровий потенціал у туризмі
Кваліфікація кадрів	Профіль освіти та рівень підготовки фахівців, зайнятих у сфері туризму і культури	Результати анкетування, дані навчальних закладів, сертифікаційні органи	Визначає потенціал для забезпечення високоякісного туристичного сервісу та професіоналізму в галузі

Джерело: систематизовано автором на основі наукових підходів до оцінювання туристичної привабливості та соціокультурного розвитку територій [67; 73].

Оцінювання соціокультурних показників дозволяє розкрити глибину туристичного потенціалу гірських територій з точки зору нематеріальних активів, таких як автентичність, традиції, локальна ідентичність і рівень сервісу. Отримані результати можуть бути використані не лише для статистичного аналізу, а й для формування бренду дестинацій, обґрунтування участі в грантових культурних програмах та формування політик сталого розвитку туризму.

3. *Інфраструктурні показники.* Інфраструктурне забезпечення відіграє ключову роль у розвитку туризму, особливо в умовах гірських територій, де природні та логістичні бар'єри суттєво впливають на доступність і якість туристичних послуг [65]. Туристи обирають дестинації не лише за унікальними ресурсами, а й за рівнем комфорту, зручності прибуття, інформаційного супроводу та сервісу [64]. У зв'язку з цим, оцінювання туристичної інфраструктури є обов'язковим елементом будь-якої аналітичної моделі розвитку галузі [66].

У таблиці 2.6 систематизовано п'ять інфраструктурних показників, які враховують як матеріальні складові (транспорт, заклади розміщення, заклади харчування тощо), так і нематеріальні складові (інформаційна доступність, рівень інклюзії, завантаженість тощо).

Інфраструктурні показники оцінювання розвитку туризму

Показник	Опис	Джерело	Значення
Транспортна доступність	Наявність та якість автомобільних доріг, вокзалів, маршрутів до ключових туристичних об'єктів	Місцеві управління транспорту, регіональні стратегії, Google Maps	Визначає легкість доступу до DESTINACIЙ, впливає на туристичні потоки
Туристична інфраструктура	Кількість готелів, хостелів, санаторіїв, об'єктів розміщення та харчування	Держстат, місцеві реєстри, Booking, TripAdvisor	Характеризує спроможність приймати туристів
Доступність туристичної інформації	Кількість туристичних центрів, агенцій, онлайн-платформ і сервісів	Місцеві ради, сайти громад, портали, туристичні довідники	Відображає якість інформаційного супроводу туристів
Завантаженість інфраструктури	Сезонна/річна заповненість готелів, коефіцієнт використання потужностей	Дані операторів, опитування, муніципальні звіти	Дає уявлення про ефективність використання туристичної бази
Інклюзивність	Рівень пристосування інфраструктури для людей з інвалідністю та інших маломобільних груп	Анкетування, спостереження, регіональні програми розвитку	Свідчить про доступність і соціальну відповідальність регіону

Джерело: систематизовано автором на основі наукових підходів до оцінювання туристичної інфраструктури та розвитку регіонів [65; 66].

Інфраструктурні показники дають змогу всебічно оцінити здатність територій приймати туристів, забезпечуючи базові умови для комфортного перебування, логістичного пересування, отримання інформації та соціальної інтеграції. У гірських регіонах Карпат транспортна доступність і рівень інфраструктурної готовності часто виступають обмежуючим фактором, тому особливо важливо оцінювати їх у динаміці.

Регулярний моніторинг показників цієї групи дозволяє визначати «вузькі місця» в розвитку туризму гірських територій, формувати обґрунтовані інвестиційні проекти, адаптувати муніципальні програми розвитку інфраструктури тощо. Зокрема, аналіз сезонної завантаженості готельної бази дає змогу

прогнозувати пікові навантаження, а оцінка інклюзивності – забезпечити рівний доступ до туристичних послуг для всіх категорій населення.

4. *Природно-екологічні показники.* Природно-екологічні показники є ключовими у контексті оцінювання розвитку туризму гірських територій, оскільки саме природні ресурси формують базову привабливість територій Карпатського регіону [64]. Екологічна складова є не лише індикатором привабливості, а й чинником стійкості території до зростаючого туристичного навантаження [67]. З урахуванням викликів кліматичних змін, деградації екосистем та зростання ролі сталого туризму, необхідність фіксації екологічної динаміки та ефективності природоохоронної політики зростає.

На відміну від економічних та інфраструктурних показників, екологічні показники менш доступні для прямого вимірювання, тому їхній відбір базується на поєднанні офіційної статистики, даних природоохоронних установ та опосередкованих джерел, зокрема анкетування [35]. У таблиці 2.7 виділено п'ять основних показників, які дозволяють оцінити взаємозв'язок між туризмом і навколишнім середовищем, а також перспективи розвитку екологічно чутливих форм туризму.

Таблиця 2.7

Природно-екологічні показники оцінювання розвитку туризму

Показник	Опис	Джерело	Значення
Кліматичні умови	Середня температура, кількість опадів, сезонність	Укргідрометцентр, кліматичні портали, обласні звіти	Дозволяє оцінити туристичну сезонність, обґрунтовує вибір виду туризму (літній/зимовий).
Екологічна сталість	Відсоток охоронних територій, рівень забруднення, реалізація проєктів	Міндовкілля, обласні та місцеві екологічні програми	Відображає рівень природоохоронної свідомості та вплив туризму на довкілля.
Антропогенне навантаження	Кількість туристів на 1 га природоохоронної території	Держлісагентство, звіти нацпарків, адміністрації заповідників	Дає змогу виявити перевантаженість маршрутів, ризик деградації природного середовища.

Кількість маршрутів у заповідниках	Кількість екологічних стежок, вело- та піших маршрутів у природних зонах	Адміністрації НПП, місцеві туристичні відділи, реєстри природоохоронних зон	Показує рівень адаптації природних територій до регульованого туризму.
Екотуризм та фінансування природи	Частка екотуристів; обсяги фінансування екології за рахунок туризму	Анкетування, звіти громад, місцеві бюджети	Відображає прямий зв'язок між туристичною активністю та охороною довкілля, дозволяє оцінити сталий розвиток.

Джерело: систематизовано автором на основі наукових підходів до оцінювання екологічної складової туристичного розвитку та принципів сталого туризму [67].

Комплексний аналіз природно-екологічних показників дозволяє не лише відслідковувати стан довкілля в гірських регіонах, а й оцінити вплив туризму на збереження або деградацію екосистем. Індикатори антропогенного навантаження, екологічної сталості, а також частки екотуризму є ключовими для формування моделі сталого управління територіями.

Врахування таких показників створює підґрунтя для впровадження збалансованої туристичної політики на рівні територіальних громад і дає змогу обґрунтовано залучати фінансування на збереження природного середовища. Збір даних на місцевому рівні (через опитування, звітність екопарків, екологічні програми тощо) дозволяє забезпечити релевантність до реального стану речей у громадах.

5. Інноваційні показники. Інноваційна складова в оцінюванні туристичного розвитку гірських регіонів відіграє ключову роль у формуванні довгострокової конкурентоспроможності в розвитку туризму гірських територій. Саме на основі впровадження нових технологій, цифрових рішень, залучення інвестицій і створення інноваційних середовищ формуються сучасні підходи до управління туризмом [57]. У контексті трансформації української економіки, децентралізації та цифровізації суспільства, питання інновацій набуває ще більшої актуальності, особливо у гірських територіях, які мають не лише природний, а й значний людський і креативний потенціал [58]. У Таблиці 2.8 представлено п'ять ключових показників, які характеризують рівень інноваційності туризму гірських територій.

Інноваційні показники оцінювання розвитку туризму

Показник	Опис	Джерело	Значення
Стратегічне планування	Наявність регіональних стратегій сталого туризму та цифрової трансформації туризму	Документи стратегій розвитку громад, обласні програми	Показує рівень стратегічного підходу до розвитку інновацій у туризмі
Міжнародне партнерство	Участь у програмах (Interreg, EU4Business, Horizon), наявність проєктів міжнародної технічної допомоги	Сайти міжнародних програм, реєстри виграних проєктів	Інформує про здатність громад до інтеграції в глобальні інноваційні процеси
Залучення грантів	Кількість виграних проєктів на розвиток інноваційної інфраструктури туризму	Звіти громад, грантові реєстри	Відображає активність у залученні зовнішніх ресурсів на інноваційні ініціативи
Цифровізація туризму	Наявність цифрових рішень у музеях, віртуальні тури, AR/VR, мобільні додатки, онлайн-сервіси	Опис проєктів, сайти туроб'єктів, IT-звіти	Демонструє рівень цифрової трансформації туристичних продуктів
Інноваційні кластери і стартапи	Кількість туристичних стартапів, наявність туристичних хабів, центрів інновацій	Дані громад, бізнес-реєстри, анкетування	Свідчить про динаміку розвитку підприємництва у сфері туризму

Примітка: систематизовано автором на основі наукових підходів до цифровізації та інноваційного розвитку туризму [57].

Інноваційні показники дозволяють оцінювати здатність регіону до адаптації, модернізації та впровадження новітніх рішень у сфері туризму. Особливо це актуально для гірських територій, які мають обмежені ресурси, але високий потенціал для розвитку нестандартних, унікальних і технологічно підкованих туристичних продуктів. Інформація, представлена в таблиці 2.8, дозволяє комплексно аналізувати інституційний, цифровий і партнерський рівні інноваційного середовища громади гірських територій.

У процесі оцінювання розвитку туризму на рівні громад гірських територій важливо враховувати, що універсальні підходи, які формуються на державному чи міжрегіональному рівнях, часто виявляються надто узагальненими і не враховують

специфіку конкретних територій [66]. Це особливо стосується гірських територій, які характеризуються низкою унікальних ознак:

- по-перше, географічні обмеження. Громади гірських територій, особливо у Карпатському регіоні, мають складний рельєф, обмежену площу для забудови, зсувонебезпечні ділянки, а також високу фрагментованість населених пунктів. Це впливає на розміщення туристичних об'єктів та доступ до них, розвиток логістики та транспортної інфраструктури. Загальнонаціональні показники не фіксують цих особливостей, що призводить до викривлення реальної картини [67];

- по-друге, транспортна доступність. У багатьох громадах гірських територій присутні не зручні прямі транспортні сполучення, дороги (автомобільні, велосипедні тощо) знаходяться в незадовільному стані або сезонно стають непридатними для користування. Віддаленість багатьох населених пунктів від залізничних станцій. Це обмежує туристичні потоки та знижує конкурентоспроможність дестинацій, навіть попри їх високу привабливість. Тому оцінювання має враховувати не лише фізичну наявність інфраструктури, а й її функціональну якість;

- по-третє, демографічні та соціальні аспекти. У громадах гірських територій характерні процеси депопуляції, старіння населення, висока частка трудової міграції тощо. Відповідно, зменшується внутрішній людський та кадровий потенціал для розвитку туризму, виникають складнощі з навчанням персоналу та підтримкою сталих ініціатив. Ці явища вкрай рідко враховуються на макрорівні, хоча безпосередньо впливають на практичну реалізацію туристичних програм [73];

- по-четверте, адаптація до локальних джерел даних. Багато традиційних показників у сфері туризму передбачають використання даних державної статистики, яка у випадку територіальних громад або недоступна, або надто узагальнена. Натомість територіальні громади часто володіють власними джерелами інформації, такими як:

- фінансові звіти місцевих бюджетів, зокрема щодо туристичного збору;
- інформація з відділів культури, економіки та туризму;

- локальні програми розвитку;
- результати опитувань мешканців і туристів.

Вказані джерела дозволяють зібрати більш релевантну інформацію та оперативно реагувати на зміни.

- по-п'яте, чутливість до умов воєнного часу. Після початку повномасштабного вторгнення ситуація в туристичному секторі України зазнала суттєвих змін. Значна частина офіційної статистики стала недоступною або не оновлюється вчасно. Крім того, з'явилися нові явища, які потребують швидкого реагування: зміна структури попиту (акцент на внутрішній туризм), релокація бізнесу, адаптація туристичних продуктів до реалій кризового періоду. У цих умовах на перший план виходить локальна, мобільна аналітика, яка базується на доступних, навіть якщо неформалізованих, джерелах даних [73].

Для гірських територіальних громад України доцільно поєднувати елементи досліджених методик, адаптуючи їх до місцевих умов та можливостей. Адаптація системи показників оцінювання розвитку туризму гірських територій до сучасних реалій дозволяє врахувати реальні потреби, обмеження та можливості гірських територій. Це дозволить створити ефективну систему оцінювання розвитку туризму, що враховуватиме як економічні, так і соціально-екологічні аспекти, сприяючи сталому розвитку регіону.

Запропоноване наукове обґрунтування вибору сукупності показників для оцінювання розвитку туризму гірських територій базується на поєднанні загальноприйнятих методик та локального контексту, з урахуванням доступності даних, регіональної специфіки та нових викликів, пов'язаних із безпековою ситуацією та зміною туристичної поведінки. Така багаторівнева структура забезпечує більш точне оцінювання стану та потенціалу розвитку туризму як на рівні області, так і окремих територіальних громад.

Структура практичного застосування сукупності показників для оцінювання розвитку туризму гірських територій представлена в таблиці 2.9.

Таблиця 2.9

Практичне застосування сукупності показників для оцінювання розвитку
туризму гірських територій

Показники	Узагальнена характеристика	Доступність даних	Практичне застосування
Економічні	Формують базову основу для кількісного оцінювання розвитку туристичної сфери.	Відкрита доступність, з частковим обмеженням (у звітності органів влади та статистичних базах)	Визначення рівня комерціалізації туризму, фінансову активність, інвестиційну привабливість і потенціал зростання туристичного сектору в гірських громадах
Соціокультурні	Забезпечують розуміння нематеріальних аспектів розвитку туризму	Відкрита доступність - частина показників потребує анкетування або моніторингу додаткових джерел	Визначення рівня туристичної привабливості, іміджу гірської території тощо.
Інфраструктурні	Відображають територіальну специфіку гірських регіонів, зокрема географічні особливості, транспортну доступність тощо	Відкрита доступність, з частковим обмеженням (у звітності органів влади та статистичних базах)	Визначення рівня забезпеченості туристичною інфраструктурою тощо.
Природно-екологічні	Відображають географічні особливості гірських регіонів, екологічний стан тощо	Відкрита доступність, з частковим обмеженням (у звітності органів влади, статистичних базах та міжнародних інформаційно-аналітичних ресурсах)	Визначення рівня сталого розвитку, спроможність території витримувати туристичне навантаження тощо
Інноваційні	Забезпечують комплексніше розуміння інноваційних аспектів розвитку туризму	Відкрита доступність - частина показників потребує анкетування або моніторингу додаткових джерел	Визначення рівня цифровізації та інноваційної активності громад.

Джерело: систематизовано автором на основі наукових підходів до цифровізації та інноваційного розвитку туризму [57].

Така структура дозволяє адаптувати оцінювання розвитку туризму гірських територій до умов конкретної громади, забезпечує багатовимірність аналізу та враховує сучасні виклики, пов'язані з трансформацією туристичного сектору в умовах війни та децентралізації.

На основі теоретичного та прикладного аналізу надано наукове обґрунтування вибору сукупності показників для оцінювання розвитку туризму гірських територій України. У структурі враховано специфіку Карпатського регіону – складний рельєф, обмежену транспортну доступність, демографічні виклики та обмежену доступність статистичних даних.

За результатами дослідження сформовано п'ять міждисциплінарних груп показників: економічні, соціокультурні, інфраструктурні, природно-екологічні та інноваційні – по п'ять релевантних оцінюваних змінних у кожній групі. Показники підібрано з урахуванням практичної доступності, значущості для стратегічного планування та можливості локального збору даних. Запропонована система показників є гнучкою, аналітично насиченою та адаптованою до місцевого рівня, що дозволяє здійснювати всебічне оцінювання туристичного розвитку, ефективності управління та потенціалу зростання гірських територіальних громад.

2.2. Науково-методичний підхід до оцінювання соціально-економічної системи України та регіонів, їх туристичного потенціалу

Для виявлення сучасного стану та перспектив розвитку туризму у гірських громадах Закарпатської області було проведено спеціальне анкетне опитування, яке охопило представників органів місцевого самоврядування, туристичного бізнесу, культурних установ, готельно-ресторанного сектору та інших стейкхолдерів. Зміст анкети наведено у додатку Б. Загалом було отримано 52 валідні відповіді, що забезпечує достатню репрезентативність і дозволяє сформулювати узагальнене уявлення про ситуацію в регіоні.

Анкета складалася з шести блоків, що охоплювали різні аспекти туристичного розвитку: економічний, соціокультурний, інфраструктурний,

екологічний, інноваційний та стратегічний (перспективи і бачення респондентів). Така структура дала можливість комплексно оцінити сильні та слабкі сторони туристичного потенціалу громад гірських територій, поєднавши кількісні показники (надходження від збору, інвестиції, інфраструктура, використання цифрових інструментів тощо) із якісними характеристиками (ідентифікація ключових ресурсів, очікувань туристів, стратегічних дій і можливостей залучення грантових коштів тощо).

Таблиця 2.10

Узагальнені результати опитування (за блоками 1–5 анкети)

Показники	Ключові результати	Основна тенденція
Економічні	Туристичний збір є у 57,7%; інвестиції підтвердили 32,7%; зростання туристів – 36,5%	Значна частина громад має збір, але інвестицій недостатньо; частина фіксує зростання туристичного потоку
Соціокультурні	Заходи проводяться у 51,9% громад; зайнятість до 10 осіб – 40,4%	Низька зайнятість у сфері туризму, але значна активність у проведенні культурних подій
Інфраструктурні	Туристично-інформаційні центри є лише у 30,8%; середня оцінка інфраструктури = 2,4 (з 5)	Інфраструктура оцінюється як нижче середнього, інфо-центри розвинені слабо
Екологічні	Природоохоронні території є у 84,6%; антропогенне навантаження – 17,3%	Наявність природоохоронних територій поєднується з високим тиском від туризму
Інноваційні	Інноваційні проекти є у 25,0%; цифрові інструменти – у 55,8% громад	Інноваційна активність та цифровізація у громадах розвинені слабо

Джерело: складено автором за результатами анкетування

За результатами опитування аналіз економічних показників показав неоднорідність розвитку туристичної сфери в гірських громадах Закарпаття. Позитивним є те, що понад половина громад регіону (57,7%) справляють туристичний збір, що свідчить про поступове визнання туризму як джерела місцевих доходів. Однак рівень конверсії цього фінансового інструменту у реальні інвестиції в інфраструктуру залишається низьким: лише третина (32,7%)

підтвердила наявність вкладень у 2022–2024 рр. Це означає, що зібрані кошти не завжди спрямовуються на стратегічні цілі розвитку або їхня частка є надто незначною, щоб дати відчутний економічний результат. Водночас 36,5% громад зафіксували зростання туристичного потоку, навіть попри обмежене фінансування. Така ситуація демонструє, що розвиток туризму відбувається здебільшого природним шляхом (завдяки унікальним природним ресурсам, культурній спадщині, географічному положенню тощо), але не підкріплюється системними управлінськими заходами. Це створює ризик ситуативного розвитку, що залежить від зовнішніх факторів, а не від внутрішньої політики громади.

Соціокультурні показники за результатами опитування виявили дисбаланс між культурною активністю та зайнятістю у сфері туризму. Понад половина громад (51,9%) активно організовують культурно-туристичні заходи (ярмарки, фестивалі, виставки тощо), що свідчить про наявність потенціалу у сфері креативних індустрій. Проте зайнятість у туризмі залишається низькою: у 40,4% громад офіційно у цьому секторі працює до 10 осіб. Це свідчить про два явища: по-перше, про недостатній рівень інституційної підтримки туризму як сфери зайнятості, а по-друге – про наявність прихованої, неформальної економічної активності, яка не враховується у офіційних статистичних даних, але за обсягами може бути значною. Таким чином, соціокультурний розвиток туризму базується переважно на подієвих практиках і волонтерській або тимчасовій зайнятості, тоді як сталого кадрового потенціалу у громадах регіону не створено.

Показники інфраструктурного забезпечення за результатами опитування виявили найбільші слабкості. Лише 30,8% громад мають туристично-інформаційні центри, тоді як більшість таких структур або відсутні, або перебувають «у планах створення». Це означає, що відвідувачі та туристи не отримують достатньої кількості офіційної інформації та сервісної підтримки на місцях. Середня оцінка розвитку туристичної інфраструктури становить лише 2,4 бала за п'ятибальною шкалою, що відповідає рівня нижче середнього. Це підтверджує системну проблему: наявність природного та культурного потенціалу

не супроводжується належним інфраструктурним забезпеченням та матеріально-технічною базою (дороги, житло, харчування, інформаційні сервіси тощо). Така невідповідність між попитом і пропозицією знижує конкурентоспроможність гірських громад і створює ризик відтоку туристів у більш розвинені локації.

За результатами опитування аналіз екологічних показників показав неоднозначну (подвійну) динаміку розвитку туризму. З одного боку, 84,6% громад мають природоохоронні території (національні парки, заказники, пам'ятки природи тощо), що є сильним активом для екотуризму та рекреації. З іншого боку, у 17,3% громад зафіксовано відчутний антропогенний тиск від туризму, а ще 13,5% респондентів вагалися з відповіддю, що може свідчити про приховані проблеми. Це означає, що територіальні громади не мають достатніх механізмів контролю за впливом туризму на довкілля або не володіють повною інформацією про його наслідки. Такий стан речей створює загрозу виснаження природних ресурсів і зниження привабливості гірських територій у довгостроковій перспективі. На наш погляд результати опитування за блоком екологічних показників відображає ключову дилему: чи зможуть громади перетворити наявні ресурси на драйвер сталого розвитку, чи вони стануть жертвами надмірного навантаження без належного регулювання.

Найбільш складним за результатами опитування виявився блок питань щодо інноваційних показників. Лише 25% територіальних громад реалізували туристичні стартапи або інноваційні проекти, що свідчить про низький рівень впровадження нових бізнес-моделей та креативних рішень. При цьому понад половина (55,8%) застосовують цифрові інструменти (вебсайти, соціальні мережі, онлайн-карти тощо), але їхнє використання часто обмежується базовою функцією інформування, а не комплексною маркетинговою стратегією розвитку туризму. Це означає, що цифровізація туризму у територіальних громадах перебуває на початковому етапі та не використовується як стратегічний інструмент залучення туристів. Відсутність інновацій та слабка інтеграція сучасних цифрових рішень

знижують конкурентоспроможність гірських громад у боротьбі за туристичні потоки з іншими регіонами України та Європи.

Загалом результати опитування свідчать про нерівномірний та фрагментарний розвиток туризму у гірських громадах Закарпаття. Можна виділити такі сильні сторони: культурна активність та наявність природоохоронних територій, що формує основу туристичного бренду регіону, що належить до гірських територій. Проте інфраструктурна відсталість, низький рівень зайнятості (принаймні офіційної) та слабка інноваційна динаміка гальмують процес становлення туризму як системоутворюючого сектору регіону. Туризм у громадах часто функціонує стихійно, спираючись на природно-кліматичні переваги та локальні ініціативи, але не підкріплюються належною економічною, інституційною та інноваційною підтримкою. Вирішення цих проблем вимагає інтегрованого підходу, який поєднає економічні стимули, інфраструктурні інвестиції, розвиток людського капіталу, екологічний менеджмент і цифрову трансформацію. Лише за таких умов розвиток туризму у громадах гірських територій, зокрема Закарпаття зможе стати стабільним джерелом доходів, зайнятості та підвищення конкурентоспроможності регіону.

Додатково в анкеті було передбачено відкриті питання, що стосувалися перспектив та стратегічного бачення розвитку туризму в даному регіоні. На відміну від попередніх питань (за блоками 1-5 анкети), де респонденти обирали запропоновані варіанти відповідей, у блоці 6 передбачено можливість самостійно сформулювати власне бачення ключових проблем та перспектив розвитку туризму у своїх громадах. Це надало дослідженню додаткову глибину, оскільки дозволило виявити не лише кількісні співвідношення, а й якісні акценти, які відображають локальні особливості та індивідуальні пріоритети.

Узагальнення відповідей респондентів на відкриті питання анкети
(за блоком 6 анкети)

Питання	Найчастіше згадувані категорії	Приклади відповідей	Частота згадувань (%)
Ключові ресурси громади	Еко-туризм, гастрономія, культура	«Екологічний та етнографічний туризм»; «Зелений туризм і кемпінги»	Еко – 26,9; Гастрономія – 23,1; Культура – 21,2
Недовикористані ресурси	Ліси, культурна спадщина, ремесла	«Дике озеро, нематеріальна культурна спадщина»; «Місцеві традиції»	Ліси – 25,0; Спадщина – 13,5; Ремесла – 7,7
Очікування туристів	Комфорт, сервіс, автентичність	«Сучасні туристи очікують безпеки та комфорту»; «Попит на індивідуалізовані тури»	Комфорт – 23,1; Сервіс – 19,2; Автентичність – 11,5
Партнерства та інвестиції	Транскордонні, міжмуніципальні, приватні	«Прорив можливий завдяки транскордонним партнерствам»; «Спільні фестивалі»	Транскордонні – 40,4; Міжмуніципальні – 23,1; Приватні – 17,3
Стратегічні дії	Інфраструктура, планування, брендинг	«Необхідно розробити та промаркувати маршрути»; «Працювати над брендом громади»	Інфраструктура – 30,8; Планування – 7,7; Брендинг – 5,8
Грантові можливості	Гранти, туризм, креативні індустрії	«Реставрація старовинних об'єктів»; «Залучення грантів через креативні проекти»	Гранти – 36,5; Туризм – 23,1; Креативні індустрії – 13,5

Джерело: складено автором за результатами анкетування

Аналіз відкритих запитань дозволив глибше розкрити стратегічне бачення респондентів щодо розвитку туризму гірських громад Закарпаття. На відміну від закритих блоків анкети, респонденти мали змогу сформулювати власні відповіді, що надало можливість ідентифікувати не лише кількісні пропорції, а й змістовні акценти, індивідуальні ідеї та перспективні підходи. Нами систематизовано відповіді та виділено шість ключових акцентів.

1. Ключові ресурси з найбільшим потенціалом. Найбільш часто представники громади називали розвиток еко-туризму (26,9%), гастрономічного (23,1%) та культурного туризму (21,2%). Відповіді респондентів підтверджують

цю тенденцію: «Екологічний та етнографічний туризм може стати провідним напрямом», «Зелений туризм і кемпінги приваблюють молодь і сімейні групи». Це свідчить про чітке усвідомлення того, що природні умови та культурна спадщина можуть стати базою для диверсифікації місцевих туристичних продуктів.

2. Недовикористані ресурси. Найчастіше респондентами зазначалися лісові масиви (25%) та культурна спадщина (13,5%), а також традиційні ремесла (7,7%). Символічними є відповіді: «Дике озеро та нематеріальна спадщина не інтегровані у туристичний продукт», «Місцеві традиції потребують популяризації». Це демонструє, що представники громади розуміють цінність ресурсів, але визнають слабкість у їх комерціалізації та маркетинговому просуванні для розвитку туризму.

3. Очікування туристів. Серед основних запитів респондентами виокремлювалися комфорт (23,1%), якість сервісу (19,2%) та безпека (11,5%). Відповіді підтверджують зміну поведінки туристів: «Сучасні туристи очікують безпеки та комфорту», «Попит на індивідуалізовані тури та гнучкі сервіси зростає». Це означає, що представники громади усвідомлюють потребу у модернізації стандартів обслуговування та розвитку сервісної культури у розвитку туризму.

4. Партнерства та моделі інвестування. Абсолютна більшість респондентів вважають ключовим напрямом транскордонні партнерства (40,4%) та міжмуніципальні проєкти (23,1%). У відповідях акцентується: «Прорив можливий завдяки транскордонним партнерствам», «Спільні фестивалі з сусідніми громадами підвищать впізнаваність». Це відображає усвідомлення необхідності інтеграції у регіональні й міжнародні мережі задля залучення інвестицій та туристичних потоків.

5. Стратегічні дії. Найчастіше згадували розвиток туристичної інфраструктури (30,8%). Також респонденти згадували: брендинг, маркетинг і стратегічне планування. Показовими є відповіді: «Необхідно розробити та промаркувати туристичні маршрути», «Слід працювати над брендом громади,

щоб бути впізнаваними». Це вказує на розуміння, що без сучасної інфраструктури та якісної маркетингової політики громади не зможуть конкурувати на туристичному ринку.

6. Грантові можливості. Найчастіше респонденти говорили про можливість залучення грантів (36,5%) та інвестицій у сферу туризму (23,1%). Серед ідей вирізняються: «Реставрація старовинних об'єктів через грантові програми», «Залучення грантів через креативні індустрії та молодіжні ініціативи». Це свідчить, що громади орієнтуються на зовнішні джерела фінансування, однак поки що не завжди мають конкретні інструменти для їх реалізації.

Таким чином, отримані відповіді щодо перспектив та стратегічного бачення розвитку туризму демонструють, що громади мають значний туристичний потенціал, але для його реалізації потрібні не лише внутрішні ресурси, а й зовнішня фінансова та організаційна підтримка. Відповіді респондентів свідчать, що уявлення про майбутнє туризму в Закарпатті формуються навколо концепцій сталого розвитку, міжмуніципальної співпраці та цифровізації, що збігається з європейськими трендами.

Результати проведеного анкетування свідчать, що гірські громади Закарпаття мають значний природний, культурний та гастрономічний потенціал для розвитку туризму, проте рівень його використання залишається недостатнім. Основними бар'єрами розвитку туризму гірських територій виступають слабка інфраструктура, обмежена кількість інвестицій та недостатня підтримка інноваційних проєктів. Водночас громади усвідомлюють потребу у транскордонних партнерствах, брендингу територій, цифровізації та залученні грантових ресурсів, що відповідає сучасним європейським трендам у сфері туризму. Це підтверджує, що подальший розвиток можливий лише за умови інтегрованого підходу, який поєднує економічні, соціокультурні, інфраструктурні, екологічні та інноваційні аспекти.

2.3. Аналіз розвитку туризму в соціально-економічній системі гірських територій (на прикладі Закарпатської області)

Туризм, як один з провідних секторів національної економіки, відіграє важливу роль у стимулюванні розвитку соціально-економічної системи України, сприяє економічному зростанню туристичних регіонів, є каталізатором культурного обміну та займає хоч і незначну, але стабільну частку в ВВП країни [124]. На рис. 2.5. представлено частку туризму у ВВП країни за 2023 та 2024 роки

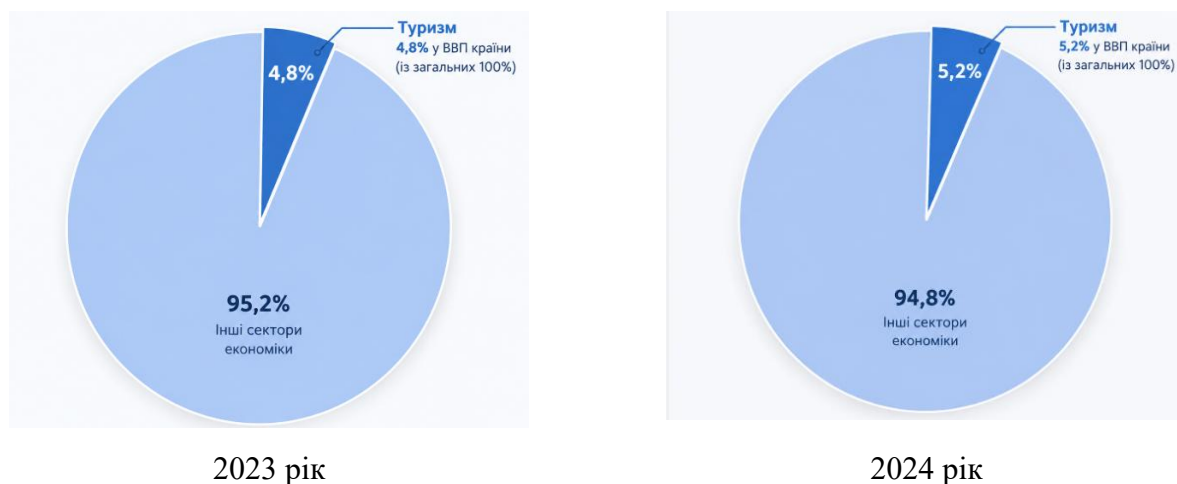

Рис. 2.5. Частка туризму у ВВП України у 2023 та 2024 роках

Джерело: побудовано автором за: 126

За оцінками World Travel & Tourism Council (WTTC), сукупний економічний внесок туристичного сектору в економіку України становив близько 278 млрд. грн. у 2023 році та 340 млрд. грн. у 2024 році. Ці показники відображають обсяг фінансових надходжень, які генеруються діяльністю туристичного сектору з урахуванням прямого, непрямого та індукованого економічного ефекту. Зміни, що відбуваються свідчать про поступове відновлення діяльності туристичного сектору навіть в умовах воєнного стану, що тим самим підтверджує його вагомий потенціал як драйвера економічного розвитку у повоєнний період.

Особливої уваги заслуговують гірські території України, які мають значний потенціал для розвитку різних видів туризму, включаючи екотуризм, культурно-пізнавальний, спортивний і лікувально-оздоровчий туризм. Інформаційно-

аналітичне забезпечення розвитку туризму (зокрема туризму гірських територій) в соціально-економічній системі гірських територій в умовах воєнного стану набуває все більшої актуальності у контексті сталого розвитку регіонів та інтеграції України у світовий туристичний ринок. [124]

Розвиток туризму, в тому числі туризму гірських територій України, є основним напрямом підвищення ефективності функціонування територіальних утворень. За даними Державного агентства розвитку туризму України у першому кварталі 2024 р. підприємства туристичного сектору сплатили до бюджету 616 391 тис. грн, що на 61% більше, ніж за аналогічний період 2023 р. [127].

У таблиці 2.12 наведено суми податкових надходжень від туристичної галузі в розрізі областей за 2021-2023рр. (млн грн).

Таблиця 2.12.

Податкові надходження від туристичної галузі України
в розрізі областей за 2021-2023рр. (млн. грн.)

Податкові надходження	роки			Абсолютна зміна		Відносна зміна		Середня інтенсивність зміни 2023 / 2021
	2021	2022	2023					
				2022/ 2021	2023/ 2022	2022 / 2021	2023 / 2022	
Вінницька	27,4	23,9	29,9	-3,5	6	-12,8	25,1	0,04
Волинська	13,3	11,8	15,9	-1,5	4,1	-11,3	34,7	0,09
Дніпропетровська	98,4	69,5	98,1	-28,9	28,6	-29,4	41,2	0,00
Донецька	59,6	18,8	8,8	-40,8	-10	-68,5	-53,2	-0,62
Житомирська	14,1	9	14,5	-5,1	5,5	-36,2	61,1	0,01
Закарпатська	59,5	72,4	94,2	12,9	21,8	21,7	30,1	0,26
Запорізька	98,6	26,2	15,2	-72,4	-11	-73,4	-42,0	-0,61
Івано-Франківська	132	159,7	138,8	27,7	-20,9	21,0	-13,1	0,03
Київська	125,4	163,9	239	38,5	75,1	30,7	45,8	0,38
Кіровоградська	15,2	10,9	15,8	-4,3	4,9	-28,3	45,0	0,02
Луганська	9,2	1,9	0,5	-7,3	-1,4	-79,3	-73,7	-0,77
Львівська	215,4	273,8	345,5	58,4	71,7	27,1	26,2	0,27
Миколаївська	45,9	14,3	21,7	-31,6	7,4	-68,8	51,7	-0,31
Одеська	210,8	87,6	98,8	-123,2	11,2	-58,4	12,8	-0,32
Полтавська	43,5	34,6	45,4	-8,9	10,8	-20,5	31,2	0,02
Рівненська	16,2	14,1	20,1	-2,1	6	-13,0	42,6	0,11
Сумська	11,4	7,3	9,8	-4,1	2,5	-36,0	34,2	-0,07
Тернопільська	17,3	15,1	19,6	-2,2	4,5	-12,7	29,8	0,06

Харківська	104,8	38,9	49,6	-65,9	10,7	-62,9	27,5	-0,31
Херсонська	58,7	10,4	1,7	-48,3	-8,7	-82,3	-83,7	-0,83
Хмельницька	21,4	22,6	31,2	1,2	8,6	5,6	38,1	0,21
Черкаська	23	17,4	20,7	-5,6	3,3	-24,3	19,0	-0,05
Чернівецька	18,2	20,7	28,8	2,5	8,1	13,7	39,1	0,26
Чернігівська	18,6	11,3	10,8	-7,3	-0,5	-39,2	-4,4	-0,24

Джерело: розраховано автором за даними [125].

Податки, сплачені суб'єктами туристичного сектору в Україні важлива складова економіки, яка працює на підтримку української армії. Розрахунок середньої інтенсивності зміни податкових надходжень 2023 / 2021 років від туристичної галузі України в розрізі областей засвідчує найнижчі дані у таких областях: Херсонська (-0,83); Луганська (-0,77); Донецька (-0,62); Запорізька (-0,61)» Одеська (-0,32); Миколаївська (-0,31); Харківська (-0,31); Чернігівська (-0,241); Сумська (-0,07); Черкаська (-0,05).

Аналіз податкових надходжень від туристичної галузі України за 2021-2023 рр., з урахуванням початку війни у 2022 р., продемонстрував різні тенденції. У 2022 р. у м. Києві податкові надходження до державного бюджету зменшилися на 358,7 млн. грн., але у 2023 р. відбулося деяке відновлення. У Київській області стабільне зростання податкових надходжень до державного бюджету впродовж трьох років пов'язане зі збільшенням туристичної активності у приміських районах за рахунок внутрішньо переміщених осіб [124].

Через воєнні дії значного спаду у 2022 р. зазнала Одеська область і хоча у 2023 р. відбулося незначне відновлення, але рівень податкових надходжень від туристичної індустрії все ще набагато нижчий за довоєнний через постійні інфраструктурні втрати внаслідок ракетних ударів [124].

У Дніпропетровській області у 2022 р. податкові надходження знизилися, але у 2023 р. повністю відновилися до рівня 2021 р. У Львівській області у 2022 р. податкові надходження збільшилися на 58,4 млн. грн, а в 2023 році – ще на 71,7 млн. грн, що свідчить про переорієнтацію внутрішнього туризму на більш безпечні західні регіони країни. В Івано-Франківській області відбулося зростання

надходжень у 2022 р. через переорієнтацію внутрішнього туризму, а їх зниження у 2023 р. пояснюється відновленням туризму в інших регіонах. У Закарпатській області протягом трьох років відбувалося зростання податкових надходжень. Найбільший їх приріст у 2023 р. свідчить про популярність регіону як безпечного туристичного напрямку під час війни і про зростання рівня внутрішнього туризму, оскільки, незважаючи на складну воєнно політичну ситуацію в країні, українці все ж продовжують подорожувати [124].

Вплив війни на туристичний сектор і, відповідно, на зниження податкових надходжень, особливо відчутний у прифронтових і центральних регіонах, тоді як у західних регіонах відбувається стійке їх зростання через адаптацію бізнесу до умов воєнного стану та переміщення внутрішнього туризму у більш безпечні райони. У Закарпатській та Івано-Франківській областях розвиток туризму в низинній та гірській частині позитивно впливає на їх соціально-економічний розвиток через наявність популярних туристичних місць. Завдяки активному впровадженню туристичних послуг ці області змогли значно покращити інфраструктуру, залучити інвестиції та створити нові робочі місця [124].

Туризм на гірських територіях сприяє не лише економічному зростанню, але й популяризації культурної спадщини та природних ресурсів регіону, що забезпечує стійкий розвиток і підвищення якості життя місцевого населення [124].

У таблиці 2.13 наведено частку податкових надходжень до державного бюджету України від різних видів туристичної діяльності за перший квартал 2024 р. [124].

Таблиця 2.13

Податкові надходження до державного бюджету України від окремих видів туристичної діяльності за 1 квартал 2024 р.

Вид туристичної діяльності	Сума податкових надходжень, млн грн	Питома вага, %
Готелі та подібні засоби тимчасового розміщення	395,2	64,1
Туристичні оператори	88,7	14,4
Туристичні агентства	50,3	8,2
Інші засоби тимчасового розміщення	45,3	7,3

Засоби розміщення на період відпустки та іншого тимчасового проживання	36,2	5,9
Надання місць кемпінгами та стоянками для житлових автофургонів та причепів	0,7	0,1
Всього:	616,4	100

Джерело: систематизовано за [127].

Аналіз податкових надходжень від різних видів туристичної діяльності за перший квартал 2024 р. свідчить про значний дисбаланс у розподілі доходів між різними сегментами. Найбільша частка податкових надходжень (64,1%) припадає на готелі та подібні засоби тимчасового розміщення, що підкреслює основну їх роль у туристичній індустрії України. Загальна частка податкових надходжень від туристичних операторів та агентств (22,6%) свідчить про важливість організації й планування подорожей, хоча їхній внесок значно менший порівняно з готелями. Таким чином, туризм не тільки адаптувався до непростих умов воєнного стану, а й продовжує розвиватися, створюючи робочі місця й підтримуючи місцеві громади [124].

Аналіз податкових надходжень до бюджету від туристичного сектору України дає підстави стверджувати, що, незважаючи на значні виклики, включаючи воєнний стан і військові дії, галузь демонструє адаптивність і навіть певне зростання [124].

Базуючись на системі показників оцінювання розвитку туризму гірських територій представляємо аналіз динаміки надходжень туристичного збору до місцевих бюджетів Закарпатської області, що відображають загальний внесок туризму у економіку конкретного регіону (табл.2.14)

Таблиця 2.14

Інформація щодо надходжень туристичного збору до місцевих бюджетів Закарпатської області

Бюджет	Надходження, тис. грн				Абсолютна зміна за роками			Відносна зміна за роками		
	2021 рік	2022 рік	2023 рік	2024 рік						
					2022 до 2021	2023 до 2022	2024 до 2023	2022 до 2021	2023 до 2022	2024 до 2023
Вільховецька ТГ			0	0	0	0	0	0	0	0
Тячівська ТГ	11,4	11,8	24,8	60,7	0,4	13	35,9	3,5	110,2	144,8
Полянська ТГ	3 683,00	4 806,00	5 021,50	4 476,70	1123	215,5	-544,8	30,5	4,5	-10,8
Іршавська ТГ	16,7	13,7	12,5	26,2	-3	-1,2	13,7	-18,0	-8,8	109,6
Перечинська ТГ	2,8	1,8	1,9	14,4	-1	0,1	12,5	-35,7	5,6	657,9
Баранинська ТГ	1 041,30	2 930,80	2 737,60	2 336,20	1889,5	-193,2	-401,4	181,5	-6,6	-14,7
Мукачівська ТГ	581,6	1 088,00	1 234,30	1 573,40	506,4	146,3	339,1	87,1	13,4	27,5
Великобerezнянська ТГ		0	0	3,2	0	0	3,2	0	0	0
Горондівська ТГ			0	0	0	0	0	0	0	0
Довжанська ТГ	139,8	441,7	629,1	460	301,9	187,4	-169,1	216,0	42,4	-26,9
Зарічанська ТГ	1	3,6	5,2	12,1	2,6	1,6	6,9	260,0	44,4	132,7
Кам'янська ТГ	1,2	2,8	0,5	3,7	1,6	-2,3	3,2	133,3	-82,1	640,0
Керецьківська ТГ			0	0	0	0	0	0	0	0
Косоньська ТГ	817,8	1 209,30	1 765,30	1 633,90	391,5	556	-131,4	47,9	46,0	-7,4
Оноківська ТГ	57,5	567,2	861,5	665,7	509,7	294,3	-195,8	886,4	51,9	-22,7
Холмківська ТГ	5,7	8,3	28,7	28,5	2,6	20,4	-0,2	45,6	245,8	-0,7
Берегівська ТГ	528,5	687	1 253,00	1 267,90	158,5	566	14,9	30,0	82,4	1,2
Батівська ТГ			0	4,7	0	0	4,7	0	0	0
Бедевлянська ТГ		1,7	5,6	0,8	1,7	3,9	-4,8	0	229,4	-85,7
Білківська ТГ			0	2,7	0	0	2,7	0	0	0
Богданська ТГ	9,7		0	2,2	-9,7	0	2,2	-100,0	0	0

Буштинська ТГ	6,4	14,5	18,2	20,6	8,1	3,7	2,4	126,6	25,5	13,2
Великобerezька ТГ	0,29		0	0	-0,29	0	0	-100,0	0	0
Великобиганська ТГ	23,7	22,5	22,3	19,8	-1,2	-0,2	-2,5	-5,1	-0,9	-11,2
Великобичківська ТГ	3,3	4,5	5	3,1	1,2	0,5	-1,9	36,4	11,1	-38,0
Великодобронська ТГ	8,9		0,2	56,6	-8,9	0,2	56,4	-100,0	0	28200,0
Великолучківська ТГ			0	0	0	0	0	0	0	0
Верхньокоропецька ТГ	9,3	5,1	9,5	8,5	-4,2	4,4	-1	-45,2	86,3	-10,5
Вилоцька ТГ			0	0	0	0	0	0	0	0
Виноградівська ТГ	525,5	630,7	812,1	810,2	105,2	181,4	-1,9	20,0	28,8	-0,2
Вишківська ТГ	441	729,4	803,4	765,6	288,4	74	-37,8	65,4	10,1	-4,7
Воловецька ТГ	24,8	29,4	15,6	35,2	4,6	-13,8	19,6	18,5	-46,9	125,6
Горінчівська ТГ			0	0	0	0	0	0	0	0
Драгівська ТГ			0	0	0	0	0	0	0	0
Дубівська ТГ	6,8	9,2	1,4	0	2,4	-7,8	-1,4	35,3	-84,8	-100,0
Дубриницько-Малоберезнянська ТГ	0,5	2,3	1,8	1,6	1,8	-0,5	-0,2	360,0	-21,7	-11,1
Жденівська ТГ	361	348,7	393,6	380,4	-12,3	44,9	-13,2	-3,4	12,9	-3,4
Івановецька ТГ	9,8	16,8	16,7	8,9	7	-0,1	-7,8	71,4	-0,6	-46,7
Колочавська ТГ	15	0,9	11,5	9,9	-14,1	10,6	-1,6	-94,0	1177,8	-13,9
Кольчинська ТГ	153,9	192,4	503,8	335,3	38,5	311,4	-168,5	25,0	161,9	-33,4
Королівська ТГ			0	0	0	0	0	0	0	0
Костринська ТГ	60,4	89,3	80,3	107,2	28,9	-9	26,9	47,8	-10,1	33,5
Міжгірська ТГ	133,2	241,5	276,5	214,4	108,3	35	-62,1	81,3	14,5	-22,5
Неліпинська ТГ	14,7	45	37,3	53,3	30,3	-7,7	16	206,1	-17,1	42,9
Нересницька ТГ	0	0,8	0	1	0,8	-0,8	1	0	-100,0	0
Нижньоворітська ТГ		0,2	0,3	37,9	0,2	0,1	37,6	0	50,0	12533,3
Пийтерфолвівська ТГ			0	0	0	0	0	0	0	0
Пилипецька ТГ	634	702	541	869,8	68	-161	328,8	10,7	-22,9	60,8
Рахівська ТГ	16,3	9,1	9,5	22,4	-7,2	0,4	12,9	-44,2	4,4	135,8
Свалявська ТГ	1,8	25,1	55	78,8	23,3	29,9	23,8	1294,4	119,1	43,3

Середнянська ТГ	218,1	401,5	319,1	459,2	183,4	-82,4	140,1	84,1	-20,5	43,9
Синевирська ТГ	49,4	29,4	24,8	14	-20	-4,6	-10,8	-40,5	-15,6	-43,5
Солотвинська ТГ	65,3	93,1	429	260,8	27,8	335,9	-168,2	42,6	360,8	-39,2
Ставненська ТГ	9,1	8,1	20,1	15,4	-1	12	-4,7	-11,0	148,1	-23,4
Сюртівська ТГ	1,6		0	0	-1,6	0	0	-100,0	0	0
Тересвянська ТГ	13,6	4,5	5,2	0	-9,1	0,7	-5,2	-66,9	15,6	-100,0
Тур`є-Реметівська ТГ	453,9	629,2	617,1	587,4	175,3	-12,1	-29,7	38,6	-1,9	-4,8
Углянська ТГ			0	0	0	0	0	0	0	0
Ужгородська ТГ	855,2	2 531,90	2 740,10	4 013,00	1676,7	208,2	1272,9	196,1	8,2	46,5
Усть-Чорнянська ТГ	1,3	0,2	0	6,8	-1,1	-0,2	6,8	-84,6	-100,0	0
Хустська ТГ	115,2	174,5	332,8	486,8	59,3	158,3	154	51,5	90,7	46,3
Чинадіївська ТГ	6,5	46,5	115	194,2	40	68,5	79,2	615,4	147,3	68,9
Чопська ТГ	14,3	30,4	89,9	77,9	16,1	59,5	-12	112,6	195,7	-13,3
Ясінянська ТГ	596,5	629,1	271	642,2	32,6	-358,1	371,2	5,5	-56,9	137,0
Всього надійшло туристичного збору	11 748,50	19 471,30	22 160,70	23 171,40	7722,8	2689,4	1010,7	65,7	13,8	4,6

Джерело: систематизовано за [89].

Розрахунок відносної зміни надходжень туристичного збору до місцевих бюджетів Закарпатської області показав, що високими значеннями вирізняються такі обласні територіальні громади (ТГ) як: Перечинська ТГ, Кам'янська ТГ, Великодобронська ТГ та інші. На цих ТГ значно вищими є доходи від надання туристичних послуг та туристичний збір, аніж в інших ТГ регіону. Водночас, досить низькими є значення показників у Бедевлянська ТГ, Дубівська ТГ, Тересвянська ТГ та інші. Така ситуація свідчить про відсутність конкурентних переваг в економічній сфері даних ТГ області, низьку фінансову спроможність розвитку туризму в соціально-економічній системі, недостатні обсяги фінансування місцевих та обласних бюджетів за рахунок надходжень від надання послуг туристичного сектору.

Визначення конкурентних переваг ТГ є показник, що засвідчує частку кожної ТГ у туристичному зборі Закарпатської області. В таблиці 2.15. представлено порівняння питомиї ваги ТГ за 2021-2024 роки.

Таблиця 2.15.

Частка ТГ у туристичному зборі до місцевого бюджету Закарпатської області, %

ТГ	Частка ТГ у туристичному зборі області, %			
	2021	2022	2023	2024
Вільховецька ТГ	0,00	0,00	0,00	0,00
Тячівська ТГ	0,10	0,06	0,11	0,26
Полянська ТГ	31,35	24,68	22,66	19,32
Іршавська ТГ	0,14	0,07	0,06	0,11
Перечинська ТГ	0,02	0,01	0,01	0,06
Баранинська ТГ	8,86	15,05	12,35	10,08
Мукачівська ТГ	4,95	5,59	5,57	6,79
Великобerezнянська ТГ	0,00	0,00	0,00	0,01
Горондівська ТГ	0,00	0,00	0,00	0,00
Довжанська ТГ	1,19	2,27	2,84	1,99
Зарічанська ТГ	0,01	0,02	0,02	0,05
Кам'янська ТГ	0,01	0,01	0,00	0,02
Керецьківська ТГ	0,00	0,00	0,00	0,00
Косоньська ТГ	6,96	6,21	7,97	7,05
Оноківська ТГ	0,49	2,91	3,89	2,87
Холмківська ТГ	0,05	0,04	0,13	0,12
Берегівська ТГ	4,50	3,53	5,65	5,47
Батівська ТГ	0,00	0,00	0,00	0,02

Бедевлянська ТГ	0,00	0,01	0,03	0,00
Білківська ТГ	0,00	0,00	0,00	0,01
Богданська ТГ	0,08	0,00	0,00	0,01
Буштинська ТГ	0,05	0,07	0,08	0,09
Великоберезька ТГ	0,00	0,00	0,00	0,00
Великобийганська ТГ	0,20	0,12	0,10	0,09
Великобичківська ТГ	0,03	0,02	0,02	0,01
Великодобронська ТГ	0,08	0,00	0,00	0,24
Великолучківська ТГ	0,00	0,00	0,00	0,00
Верхньокоропецька ТГ	0,08	0,03	0,04	0,04
Вилоцька ТГ	0,00	0,00	0,00	0,00
Виноградівська ТГ	4,47	3,24	3,66	3,50
Вишківська ТГ	3,75	3,75	3,63	3,30
Воловецька ТГ	0,21	0,15	0,07	0,15
Горінчівська ТГ	0,00	0,00	0,00	0,00
Драгівська ТГ	0,00	0,00	0,00	0,00
Дубівська ТГ	0,06	0,05	0,01	0,00
Дубриницько- Малоберезнянська ТГ	0,00	0,01	0,01	0,01
Жденіївська ТГ	3,07	1,79	1,78	1,64
Івановецька ТГ	0,08	0,09	0,08	0,04
Колочавська ТГ	0,13	0,00	0,05	0,04
Кольчинська ТГ	1,31	0,99	2,27	1,45
Королівська ТГ	0,00	0,00	0,00	0,00
Костринська ТГ	0,51	0,46	0,36	0,46
Міжгірська ТГ	1,13	1,24	1,25	0,93
Неліпинська ТГ	0,13	0,23	0,17	0,23
Нересницька ТГ	0,00	0,00	0,00	0,00
Нижньоворітська ТГ	0,00	0,00	0,00	0,16
Пийтерфолвівська ТГ	0,00	0,00	0,00	0,00
Пилипецька ТГ	5,40	3,61	2,44	3,75
Рахівська ТГ	0,14	0,05	0,04	0,10
Свалявська ТГ	0,02	0,13	0,25	0,34
Середнянська ТГ	1,86	2,06	1,44	1,98
Синевирська ТГ	0,49	0,15	0,11	0,06
Солотвинська ТГ	0,56	0,48	1,94	1,13
Ставненська ТГ	0,08	0,04	0,09	0,07
Сюртівська ТГ	0,01	0,00	0,00	0,00
Тересвянська ТГ	0,12	0,02	0,02	0,00
Тур'є-Реметівська ТГ	3,86	3,23	2,78	2,54
Углянська ТГ	0,00	0,00	0,00	0,00
Ужгородська ТГ	7,28	13,00	12,36	17,32
Усть-Чорнянська ТГ	0,01	0,00	0,00	0,03
Хустська ТГ	0,98	0,90	1,50	2,10
Чинадіївська ТГ	0,06	0,24	0,52	0,84
Чопська ТГ	0,12	0,16	0,41	0,34

Ясінянська ТГ	5,08	3,23	1,22	2,77
---------------	------	------	------	------

Джерело: систематизовано за [89].

Системний моніторинг надходжень від туристичного збору в розрізі адміністративно-територіальних одиниць Закарпатської області за період 2021–2024 років виявляє сталу домінацію трьох суб'єктів. Лідерами за туристичним збором є Полянська ТГ, Баранинська ТГ та Ужгородська ТГ, які протягом 2021–2024 році демонструють стабільно високі показники щодо частки в туристичному зборі до місцевого бюджету Закарпатської області. Використання системного підходу дозволяє інтерпретувати їхні лідируючі позиції як результат ефективної капіталізації наявних ресурсів у відповідь на трансформації внутрішнього туристичного ринку під впливом воєнного стану.

Ресурсна база Полянської територіальної громади ґрунтується на унікальному бальнеологічному потенціалі, що забезпечує функціонування спеціалізованих лікувально-оздоровчих закладів. Економічна стійкість громади досягається шляхом інтеграції медичних послуг у структуру рекреаційного продукту. Високі показники туристичного збору зумовлені не лише кількісним наповненням фонду засобів розміщення, а й якісною характеристикою перебування: тривалий цикл споживання послуг (санаторно-курортне лікування) забезпечує стабільну заповнюваність інфраструктурних об'єктів незалежно від сезонних коливань, нівелюючи зовнішні економічні шоки, а в період з початку повномасштабного вторгнення, починаючи з лютого 2022 року у цій громаді було зосереджено потік вимушених переселенців, ревакацію офісів міжнародних організацій.

Економічний успіх Баранинської територіальної громади є прикладом просторової синергії. Будучи «супутниковою» громадою відносно обласного центру Закарпаття, вона ефективно використовує інфраструктурний ресурс, розміщений у приміській зоні. Стратегічне розташування об'єктів готельно-ресторанного бізнесу, термальні басейни, санаторії поблизу міжнародних транспортних коридорів дозволяє громаді інтегруватися в логістичні потоки

Ужгорода. Таким чином, Баранинська територіальної громади виступає просторовим розширювачем туристичного потенціалу регіону, забезпечуючи високу динаміку туристичного збору через інтенсивне використання готельного фонду, що обслуговує попит, який виходить за межі адміністративних потреб Ужгорода.

Ужгородська територіальної громади функціонує як складний економічний вузол, де туристична привабливість визначається диверсифікованістю послуг. Наукове обґрунтування лідерства Ужгорода у 2021–2024 роках базується на поєднанні трьох факторів:

- транзитно-логістична функція - статус обласного центру та безпосередня близькість до державного кордону з ЄС перетворили місто на ключовий транзитний пункт, що генерує сталий попит на послуги колективного розміщення з боку ділових мандрівників та осіб, які перетинають кордон;

- медичний та реабілітаційний туризм - у період повномасштабного вторгнення спостерігається інтенсифікація медичного сегмента, зумовлена функціонуванням місцевих та релокованих клінічних та реабілітаційних центрів, що формують цільовий потік відвідувачів, які потребують тривалого розміщення.

- адаптивний подієвий менеджмент - попри обмеження на проведення масових заходів, місто зберігає статус ділового та культурного центру, що в умовах внутрішньої міграції підтримує високий рівень попиту на сектор харчування та об'єкти готельного господарства.

Лідерство зазначених територіальних громад не є випадковим, а зумовлене інституційною та ресурсною спеціалізацією: Полянська ТГ забезпечує сталість через медико-рекреаційну спеціалізацію; Ужгородська ТГ через мультифункціональність та високу концентрацію інфраструктури; Баранинська ТГ через ефект просторової близькості та логістичну вигідність.

Наявні в цих територіальних громадах засоби розміщення, що характеризуються високою концентрацією ліжкомісць та розвиненою інфраструктурою сервісу, у 2021–2024 роках виявилися найбільш адаптивними до

нових викликів, трансформувавши традиційний туристичний попит у нові формати бізнес-транзиту, медичної реабілітації та вимушеної мобільності.

Відображення динаміки частки ТГ в туристичному зборі до місцевого бюджету Закарпатської області за 2021-2024 роки відображено на рисунку 2.11.

Отож, для кожної ТГ (лідери, аутсайдери) характерні різні темпи росту, податкових відрахувань, наявність соціально-культурних можливостей та перспектив, різного роду загроз, сильних та слабких сторін, що формують місце та роль туризму в соціально-економічній системі гірських територій. Поступове відновлення діяльності туристичного сектору можливо навіть в умовах воєнного стану, і це засвідчують дані конкретної області. Зростання туризму в соціально-економічній системі гірських територій можлива насамперед шляхом розвитку внутрішнього туризму, ділових поїздок, реабілітаційного туризму та збільшенням внутрішнього попиту. Водночас внесок Закарпатської області в розвиток туризму в соціально-економічній системі гірських територій залишається істотно нижчим за довоєнний рівень, що обумовлено безпековими ризиками, обмеженням міжнародних туристичних потоків та скороченням інвестиційної активності.

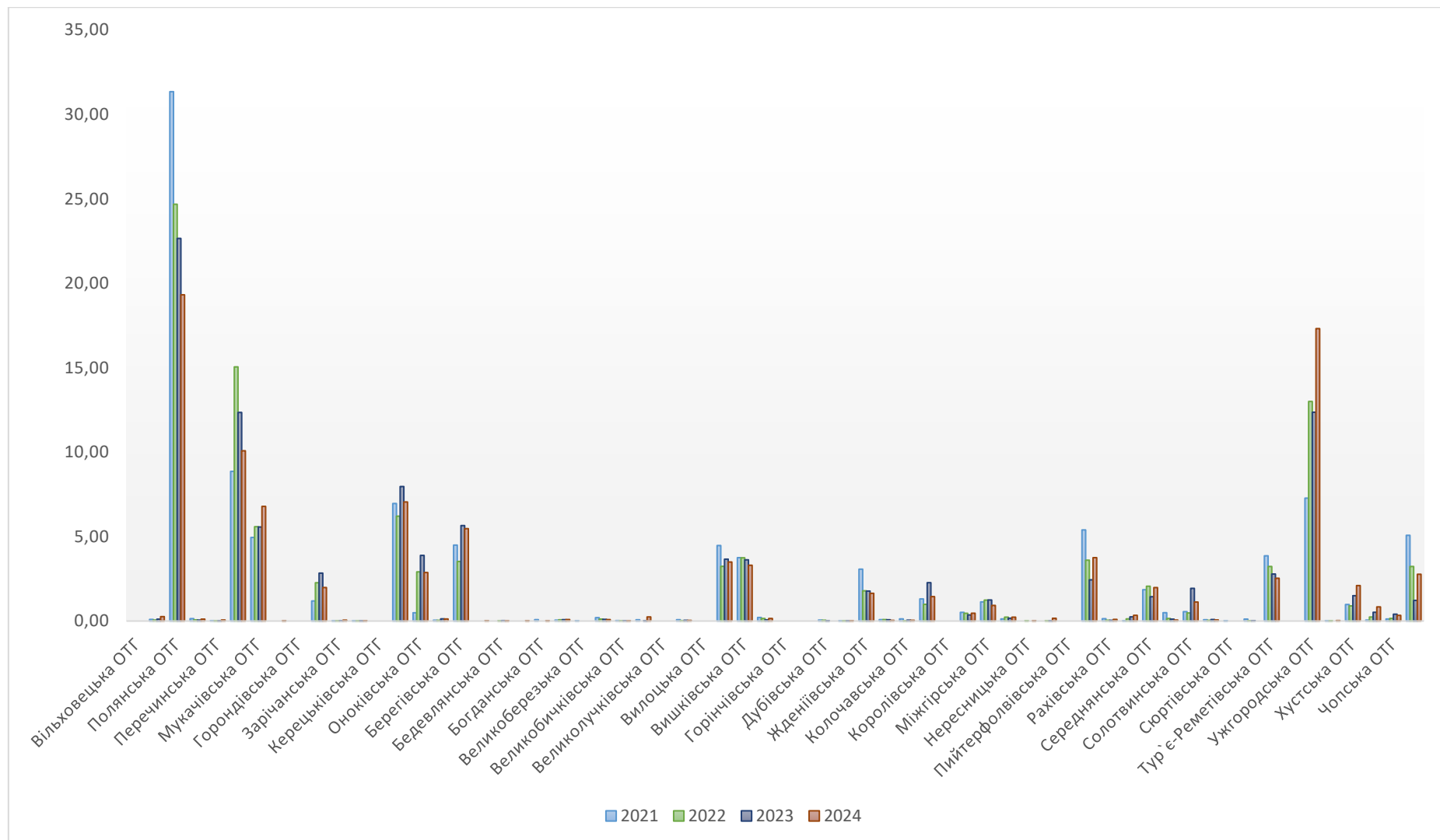

Рис. Динаміка частки ТГ в туристичному зборі до місцевого бюджету Закарпатської області за 2021-2024 роки
Джерело: систематизовано за [89].

Представлена динаміка, що засвідчує частку ТГ в туристичному зборі до місцевого бюджету Закарпатської області за 2021-2024 роки, що охоплює воєнний період, вимагає застосування диференційованого підходу до визначення стратегічних пріоритетів розвитку туризму на гірських територіях, що буде розглянуто в інших розділах.

Висновки до розділу 2

На основі проведеного дослідження методичного підґрунтя для оцінювання туристичного розвитку гірських територій України було зроблено висновки, які стали основою для визначення наукової новизни:

1. Здійснено обґрунтування вибору сукупності показників для оцінювання розвитку туризму гірських територій, що базується на науковому підході. Акцентовано, що децентралізація влади передала більше повноважень місцевим громадам у сфері управління туризмом, створивши передумови для більш ефективного використання природно-ресурсного, економічного, соціального і культурного потенціалу гірських територій. Визначено ключові аспекти, що вплинули на розвитку туризму гірських територій під час воєнного стану.

Здійснено узагальнення основних груп обмежень розвитку туризму, властивих гірським територіям, що включає: тип обмежень, суть обмежень, наслідки для туризму та приклади, що демонструють ці обмеження. Розмежовано системний характер обмежень і вплив на реалістичність оцінювання розвитку туризму гірських територій, залежно від особливостей громад. Доведено, що врахування геопросторових, транспортних, економічних та демографічних чинників є необхідною передумовою для формування адаптованої системи оцінювання розвитку туризму, яка б відображала реальні умови функціонування туризму у гірських регіонах.

В роботі пропонується здійснювати оцінювання розвитку туризму за допомогою макроекономічних, мікроекономічних, поведінково-антропологічних, цифрових, екологічних і безпекових підходів. Вказане дало змогу комплексно

оцінити загальний внесок туризму у економіку, ефективність інфраструктури, рівень цифровізації і безпеку туристичного сектору.

Базуючись на синтезі міжнародних і вітчизняних методик, з урахуванням специфіки територіального управління та обмеженості статистичних даних, в роботі удосконалено підхід до науково-методичного забезпечення оцінювання розвитку туризму в гірських громадах, з урахуванням критеріїв, які доцільно враховувати під час відбору показників та їх опису.

На підставі наукового обґрунтування вибору сукупності показників для оцінювання розвитку туризму гірських територій в роботі запропоновано практичне застосування сукупності показників для оцінювання розвитку туризму гірських територій, що включає: показники, їх узагальнену характеристику доступність даних та практичне застосування. За результатами дослідження сформовано п'ять міждисциплінарних груп показників: економічні, соціокультурні, інфраструктурні, природно-екологічні та інноваційні — по п'ять релевантних оцінюваних змінних у кожній групі. Запропонована система показників є гнучкою, аналітично насиченою та адаптованою до місцевого рівня, що дозволяє здійснювати всебічне оцінювання туристичного розвитку, ефективності управління та потенціалу зростання гірських територіальних громад.

2. Розкрито науково-методичний підхід до оцінювання соціально-економічної системи України та її регіонів та їх туристичного потенціалу. В рамках дослідження проведено спеціальне анкетне опитування, яке охопило представників органів місцевого самоврядування, туристичного бізнесу, культурних установ, готельно-ресторанного сектору та інших стейкхолдерів. В центрі опитування охоплено різні аспекти туристичного розвитку: економічний, соціокультурний, інфраструктурний, екологічний, інноваційний та стратегічний (перспективи і бачення респондентів). Основне завдання анкетування - комплексно оцінити сильні та слабкі сторони туристичного потенціалу громад гірських територій, поєднавши кількісні показники (надходження від збору, інвестиції, інфраструктура, використання цифрових інструментів тощо) із якісними характеристиками

(ідентифікація ключових ресурсів, очікувань туристів, стратегічних дій і можливостей залучення грантових коштів тощо).

В роботі представлено узагальнені результати опитування 52 валідних відповідей, які систематизовано, проаналізовано та розкрито стратегічне бачення респондентів щодо розвитку туризму гірських громад. За результатами проведеного опитування виділено шість ключових акцентів: ключові ресурси з найбільшим потенціалом; недовикористані ресурси, очікування туристів; партнерства та моделі інвестування; стратегічні дії, грантові можливості.

Коло опитаних респондентів свідчить, що гірські громади Закарпаття мають значний природний, культурний та гастрономічний потенціал для розвитку туризму, проте рівень його використання залишається недостатнім. Основними бар'єрами розвитку туризму гірських територій виступають слабка інфраструктура, обмежена кількість інвестицій та недостатня підтримка інноваційних проєктів. Водночас громади усвідомлюють потребу у транскордонних партнерствах, брендингу територій, цифровізації та залученні грантових ресурсів, що відповідає сучасним європейським трендам у сфері туризму.

3. Туризм є одним з провідних секторів національної економіки та відіграє важливу роль у стимулюванні розвитку соціально-економічної системи України та представляє стабільну частку в ВВП країни. Важливою складовою економіки України є податки, сплачені суб'єктами туристичного сектору в Україні. В дослідженні проаналізовано абсолютну та відносну зміну сум податкових надходжень від туристичного сектору в розрізі областей за 2021-2023 рр, а також визначено середню інтенсивність зміни. Аналіз податкових надходжень до бюджету від туристичного сектору України дає підстави стверджувати, що, незважаючи на значні виклики, включаючи воєнний стан і військові дії, туристичний сектор демонструє адаптивність і навіть певне зростання.

Акцентовано, що туризм на гірських територіях сприяє не лише економічному зростанню, але й популяризації культурної спадщини та природних ресурсів

регіону, що забезпечує стійкий розвиток і підвищення якості життя місцевого населення. В роботі представляємо аналіз динаміки надходжень туристичного збору до місцевих бюджетів Закарпатської області, що відображають загальний внесок туризму у економіку конкретного регіону. Визначено лідерів та аутсайдерів ТГ Закарпатської області, що підтверджено різними темпами росту, податковими відрахуваннями, наявністю соціально-культурних можливостей та перспектив, різного роду загроз, сильних та слабких сторін, що формують місце та роль туризму в соціально-економічній системі гірських територій.

Базуючись на проведеному аналізі підтверджено необхідність застосування диференційованого підходу до визначення стратегічних пріоритетів розвитку туризму на гірських територіях.

РОЗДІЛ 3. УДОСКОНАЛЕННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ ДО РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

3.1. Концептуальна модель розвитку туризму в соціально-економічній системі України

Трансформація соціально-економічної системи України в контексті воєнних викликів супроводжується зміною ролі туристичного сектору та необхідністю переосмислення його функціонального призначення. Традиційні моделі розвитку туризму, орієнтовані на зовнішній попит, втрачають ефективність, що актуалізує потребу формування нових підходів до розвитку туризму як інструменту забезпечення економічної стійкості, відновлення людського капіталу та підтримки національної економіки.

Туристичний сектор України зазнає структурної перебудови, яка проявляється в зміні динаміки та просторової концентрації туристичних потоків, посиленні значення відносно безпечних регіонів і поглибленні міжрегіональних дисбалансів.

Інституційна структура туристичного сектору трансформується в напрямі децентралізації територіальних громад, що виражається в зростанні значення підприємництва в туризмі та створенні гібридної моделі розвитку туризму.

Воєнні виклики суттєво обмежили можливості функціонування класичних моделей туризму, орієнтованих на зовнішній попит і масовий відпочинок, що зумовило необхідність переходу до передових практик, заснованих на внутрішньому потенціалі територій, соціальній значущості та відновлювальній функції туристичної діяльності [75, с. 198]. У результаті туризм трансформується в багатофункціональний інструмент, що гарантує не лише економічні ефекти, а й сприяє соціальній адаптації населення, відновленню людського капіталу та підтримці регіонів, які зазнали негативного впливу кризових процесів [76].

Особливе значення в цих умовах має побудова нової просторової моделі розвитку туристичного сектору, у межах якої відбувається перерозподіл

туристичних потоків і фінансових ресурсів між регіонами залежно від рівня безпеки, інфраструктури й економічної активності [77, р. 57].

Відносно безпечні території, передусім Карпатський регіон, поступово набувають функцій центрів відновлення, рекреації та соціальної реабілітації, що створює передумови для становлення так званої економіки тилу. У цьому контексті виникає необхідність розроблення концептуальних підходів до розвитку туристичного сектору, які враховують сучасні виклики, сприяють інтеграції економічних, соціальних і безпекових функцій та формуванню стійкої соціально-економічної системи.

У сучасних наукових дослідженнях туристичний сектор дедалі частіше розглядають як багатофункціональний інструмент забезпечення економічної стійкості й відновлення територій. Так, Ф. Лі (F. Li) та Т. Руан (T. Ruan) обґрунтовують доцільність використання адаптивних прогнозних моделей для оцінювання траєкторій відновлення туризму за високої невизначеності, що дає змогу підвищити ефективність стратегічного планування галузі [78]. Водночас О. Каланці та ін. (O. Kalantzi et al.) наголошують, що туризм є стійким сектором економіки, здатним бути драйвером відновлення навіть у кризових умовах за наявності дієвої стратегії розвитку [79]. Науковець М. Семків акцентує увагу на ролі етнографічного туризму як чинника збереження культурної спадщини й інструменту післявоєнного відновлення, що потребує посилення державного регулювання [80]. Значущість туристично-рекреаційної активності для формування психологічної стійкості населення під час війни доводять Д. Ефрат-Трейстер (D. Efrat-Treister) та Г. Фукс (G. Fuchs), підкреслюючи її роль у подоланні наслідків кризових ситуацій [81, р. 2]. Науковці О. Іванов (O. Ivanov) та Д. Де Марчі (D. De Marchi) вивчають нові форми туристичної діяльності в контексті конфлікту, зокрема «воєнний туризм», як потенційний інструмент підтримки місцевих громад і трансформації кризових явищ у фактори розвитку [82]. Натомість Т. Бут (T. But) систематизує основні проблеми туризму в умовах війни та визначає напрями його післявоєнного відновлення через активізацію

підприємництва й інституційної підтримки [83, р. 33]. Автори А. Романова (A. Romanova) та С. Макгінлі (S. McGinley) показують комплексне значення туризму для відновлення громад, поєднуючи економічні ефекти з позитивним впливом на психоемоційний стан населення, що сприяє розвитку людського капіталу [84, с. 64]. Праця Ю. Тютюнника та ін. підтверджує наявність структурних проблем на регіональному рівні, що зумовлює потребу трансформації туристичної діяльності в напрямі посилення її ролі як інструменту локального розвитку [85]. У своїй роботі Т. Тимошенко обґрунтовує перехід від ресурсно-орієнтованої моделі розвитку туристичних дестинацій до системи резильєнтності, що передбачає диверсифікацію туристичного продукту й інтеграцію соціально-реабілітаційних функцій [86, р. 25]. Дослідниця К. Шадюк встановлює, що туристичний сектор, попри зниження його частки у внутрішньому валовому продукті, демонструє адаптаційні тенденції через упровадження інноваційних підходів та появу нових напрямів діяльності [75, с. 198].

Очевидно, що результати сучасних досліджень підтверджують необхідність переосмислення ролі туризму як системного інструменту відновлення економіки, розвитку територій (в тому числі гірських) та зміцнення стійкості соціально-економічної системи під час кризових трансформацій. Водночас аналіз наукових підходів свідчить про відсутність цілісного концептуального бачення трансформації туристичного сектору в контексті воєнної економіки, зокрема недостатньо розкритими залишаються питання просторового перерозподілу ресурсів, інтеграції економічних, соціальних і реабілітаційних функцій туризму, а також формування ефективних механізмів використання туристичної діяльності як інструменту відновлення територій і людського капіталу.

Трансформація соціально-економічної системи України під час воєнного стану зумовлює перегляд значення окремих секторів та галузей у забезпеченні стійкості економіки та відновлення людського потенціалу.

Туризм у цих умовах перестає виконувати виключно рекреаційну функцію та набуває ознак системного інструменту перерозподілу ресурсів, підтримки

територій і соціальної інтеграції населення [85].

У сьогоденні воєнної трансформації економіки України доцільним є введення поняття «гуманітарно-економічного коридору туризму», що відображає нову функціональну роль туристичної діяльності як інструменту просторового перерозподілу ресурсів і відновлення людського капіталу. Запропоноване поняття дає змогу розширити традиційне трактування туризму, інтегруючи його в систему економічної та соціальної безпеки та стійкості держави.

Під гуманітарно-економічним коридором туризму пропонується розуміти територіально-просторову систему взаємопов'язаних регіонів (депресивних, транзитних і приймаючих), у межах якої туристична діяльність передбачає перерозподіл фінансових, людських і соціальних ресурсів, сприяє відновленню територій, підтримці місцевих громад та поліпшенню економічної стійкості в умовах воєнних і посткризових трансформацій.

Формування гуманітарно-економічного коридору туризму зумовлюється поєднанням географічних, економічних і безпекових чинників. Карпатський регіон, розташований на перетині транспортно-логістичних та економічних маршрутів між Україною та Європейським Союзом (далі – ЄС), одночасно є відносно безпечним простором у період воєнних дій, що створює передумови для концентрації туристичної активності, розвитку рекреаційної інфраструктури та реалізації відновлювальних практик.

У такій конфігурації туризм функціонує як багаторівнева система взаємодії депресивних (військових), транзитних і приймаючих (гірських) регіонів, забезпечуючи циркуляцію ресурсів, мобільність населення та появу нових соціально-економічних зв'язків. Це дає змогу розглядати гуманітарно-економічний коридор як інструмент підтримки гірських територій, інтеграції внутрішньо переміщених осіб і зміцнення фінансової спроможності громад (рис. 3.1.).

Рис.3. 1. Модель гуманітарно-економічного коридору туризму

Джерело: побудовано автором

Представлена модель гуманітарно-економічного коридору туризму відображає системний характер взаємодії між різними типами регіонів, у межах якої відбувається цілеспрямований перерозподіл ресурсів і формування нових соціально-економічних зв'язків. Її головною особливістю є поєднання економічних, гуманітарних та безпекових компонентів, що сприяють трансформації туристичної діяльності в інструмент відновлення територій та людського капіталу.

Водночас просторове структурування гуманітарно-економічного коридору за

принципом «депресивні – транзитні – приймаючі регіони» дає змогу гарантувати безперервність ресурсних потоків, мобільність населення та концентрацію відновлювальних функцій у відносно безпечних зонах. Це створює підґрунтя для становлення туризму як ключового елементу забезпечення соціальної безпеки, відновлення людського капіталу та механізму підтримки стійкості національної економіки.

З метою деталізації внутрішньої структури гуманітарно-економічного коридору туризму та розкриття його функціонального наповнення доцільно систематизувати основні напрями його впливу на соціально-економічний розвиток територій (табл. 3.1).

Таблиця 3.1.

Функціонально-системна характеристика
гуманітарно-економічного коридору туризму

Функціональний блок	Системний зміст	Механізм реалізації	Соціально-економічний ефект
Економічний	Перерозподіл фінансових потоків між регіонами	Туристичні витрати, локальні бюджети, розвиток МСП	Зростання доходів громад, активізація підприємництва
Інституційний	Формування системи управління та координації розвитку туризму	Діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських організацій та партнерств (PPP)	Підвищення ефективності управління, координація розвитку, залучення ресурсів
Гуманітарний	Підтримка соціальної стабільності населення	Інтеграція ВПО, доступ до соціальних послуг	Соціальна адаптація, зниження напруги
Реабілітаційний	Відновлення фізичного та психоемоційного стану	Використання рекреаційного потенціалу, клімато- та ландшафтотерапія	Відновлення людського капіталу
Екологічний	Збереження та відтворення природних ресурсів	Впровадження моделей сталого та «м'якого» туризму	Зниження антропогенного навантаження
Культурно-антропологічний	Формування спільної культурної ідентичності	Популяризація локальної спадщини, культурні практики	Посилення соціальної згуртованості
Безпековий	Просторове перерозміщення економічної активності	Концентрація туристичних потоків у відносно безпечних регіонах	Підвищення стійкості територій

Джерело: побудовано автором

За наведеними характеристиками гуманітарно-економічний коридор туризму постає як інтегрована багаторівнева модель, у межах якої поєднуються економічні, інституційні, соціальні й безпекові процеси. Її важливою особливістю є наявність чітко окреслених механізмів реалізації кожної функції, що зумовлює трансформацію туристичної діяльності в дієвий інструмент відновлення людського капіталу, підтримки територій та формування їх стійкості в період воєнних і посткризових викликів.

Водночас обґрунтування запропонованої концепції потребує підтвердження її практичної релевантності через зіставлення емпіричних показників функціонування туристичного сектору. У цьому контексті особливого значення набуває оцінювання динаміки туристичного збору як визначального показника економічної активності галузі, що відображає інтенсивність туристичних потоків, стан інфраструктури та фінансову спроможність територій.

Для визначення тенденцій розвитку галузі в умовах воєнної трансформації економіки проаналізуємо динаміку туристичного збору (табл. 3.2).

Таблиця 3.2.

Динаміка та структура туристичного збору в Україні у 2021–2025 рр.

Рік	Компанії, млн грн	ФОП, млн грн	Разом, млн грн	Частка компаній, %	Частка ФОП, %	Темп зростання, %
2021	154,19	89,78	243,97	63,2	36,8	—
2022	118,22	68,22	186,44	63,4	36,6	–23,6
2023	130,40	92,22	222,62	58,6	41,4	+19,4
2024	148,45	124,62	273,07	54,4	45,6	+22,6
2025	199,99	159,02	359,01	55,7	44,3	+31,5

Джерело: побудовано за [87; 88]

Наведені дані демонструють наявність чітко вираженої фазової трансформації розвитку галузі під час воєнного стану. Після суттєвого скорочення обсягів надходжень у перший рік повномасштабних викликів спостерігається поступове відновлення активності, яке в наступні періоди переходить у фазу прискореного зростання. Така динаміка вказує не лише на адаптацію туристичного сектору до нових умов функціонування, а й на побудову внутрішніх механізмів підтримки

його економічної стійкості. Водночас відбувається структурне зміщення в бік підвищення ролі малого підприємництва, що проявляється в посиленні внеску фізичних осіб-підприємців у формування туристичних надходжень. Це свідчить про децентралізацію туристичної діяльності, її більшу гнучкість та здатність швидко реагувати на зміни зовнішнього середовища, що є критично важливим у контексті економіки під час війни. Отже, виявлені тенденції підтверджують трансформацію туристичного сектору з галузі споживання в інструмент підтримки економічної активності та зайнятості, що відповідає логіці становлення гуманітарно-економічного коридору туризму.

Для визначення місця та ролі гірських територій у загальнонаціональному просторі було проведено оцінку географічного розподілу фіскальних ефектів від туристичної діяльності. Результати аналізу диференціації регіонів-лідерів за обсягами надходжень туристичного збору в Україні за 2025 рік (табл. 3.3) чітко вказують на високий рівень просторової концентрації та регіональний розподіл туристичної активності.

Таблиця 3.3.

Порівняльний аналіз просторової концентрації туристичного збору в контексті виокремлення Карпатського туристичного кластера (2025 р.)

Регіональний сегмент	Туристичний збір, млн грн	Частка в загальному обсязі, %	Кумулятивна частка, %	Функціонально-економічний статус
м. Київ	70,6	19,7	19,7	Центр ділового та урбанізованого туризму
Львівська область	63,15	17,6	37,3	Інтегрований туристичний хаб
Івано-Франківська область	46,17	12,9	50,2	Ядро рекреаційно-відновлювального кластеру
Закарпатська область	31,89	8,9	59,1	Складова Карпатського приймаючого туристичного кластеру
Інші регіони	179,09	49,8	-	Периферійні й транзитні території

Джерело побудовано за [87, 89]

Аналіз просторового розподілу туристичних надходжень показує високий рівень їх територіальної концентрації, що проявляється в домінуванні обмеженої

групи регіонів, які формують понад половину загального обсягу туристичного збору. Така структура вказує на створення полюсів туристичної активності, які акумулюють фінансові потоки, інфраструктурні ресурси та споживчий попит. Характерною ознакою є поєднання різних типів туристичних центрів: метрополійного, культурно-історичного й рекреаційного, що забезпечує диверсифікацію туристичного продукту та підвищує стійкість галузі під впливом зовнішніх викликів. Водночас значна частка інших регіонів у структурі надходжень свідчить про збереження потенціалу для розширення туристичної діяльності, однак із нижчим рівнем концентрації та економічної ефективності.

Зміна просторової концентрації туристичної діяльності супроводжується посиленням міжрегіональних дисбалансів, зумовлених різним рівнем безпекових, економічних та інфраструктурних умов функціонування територій (табл. 3. 4).

Таблиця 3.4.

Дисбаланси розвитку туристичної діяльності:
порівняння до та під час воєнного періоду

Тип регіонального розвитку	Репрезентативні області	Коефіцієнт динаміки*	Траєкторія змін	Функціональна трансформація
Регіони інтенсивного зростання	Івано-Франківська, Чернівецька	4,3–4,5	Прискорене відновлення	Формування центрів відновлення
Регіони стійкого зростання	Закарпатська	2,1–2,2	Стійке зростання	Посилення ролі приймаючого регіону
Регіони адаптивного розвитку	м. Київ, Тернопільська	1,4–1,6	Стабілізаційна динаміка	Часткова компенсація втрат
Регіони функціональної трансформації	Одеська, Чернігівська	0,75–0,83	Нерівномірне відновлення	Перерозподіл потоків
Депресивні регіони	Миколаївська, Харківська	0,25–0,41	Тривалий спад	Деактивація туризму

**Коефіцієнт динаміки розраховано як відношення обсягу туристичного збору у 2025 році до відповідного показника 2021 року.*

Джерело побудовано за [87, 89]

Проведена типологізація регіональних дисбалансів засвідчує глибоку

просторову перебудову туристичної системи України, спричинену впливом воєнних ризиків. Простежується чітка диференціація регіонів за траєкторіями розвитку, де поряд із зонами інтенсивного зростання формується група територій із різною швидкістю адаптації та ступенем втрати туристичного потенціалу. Зміщення туристичних потоків у напрямі відносно безпечних західних регіонів сприяє концентрації рекреаційної та відновлювальної функцій у Карпатському просторі. Водночас регіони, які традиційно генерували значну частку туристичного попиту, зазнають функціональної трансформації або часткової деактивації, що відображає зміну моделі територіальної організації туристичної діяльності. У таких умовах туризм виконує традиційну економічну функцію та просторово-регуляторну функцію, сприяючи зменшенню регіональних диспропорцій. Він сприяє перерозподілу ресурсів між регіонами, підтримуючи економічний розвиток територій, в тому числі гірських. Це зумовлює зміну ролі туристичного сектору в системі соціально-економічних відносин, де він є механізмом підтримки територій і відновлення людського капіталу.

Виявлені регіональні дисбаланси відображаються в трансформації структури економічних агентів туристичного ринку, що проявляється в зміні співвідношення участі різних категорій суб'єктів підприємництва у формуванні галузевих доходів (табл. 3. 5).

Таблиця 3.5.

Інституційна структура формування туристичного збору в Україні та її трансформація у 2021–2025 рр.

Показник	2021 р.	2025 р.	Аналітична інтерпретація
Частка юридичних осіб (компаній), %	63,2	55,7	Зниження ролі централізованого корпоративного сегмента
Частка фізичних осіб-підприємців, %	36,8	44,3	Посилення ролі малого підприємництва та самозайнятості
Структура формування туристичного збору	Переважання компаній	Змішана модель	Перехід від корпоративної до гібридної моделі
Регіональне домінування ФОП	Обмежене	Переважає в більшості	Децентралізація туристичної діяльності

		регіонів	
Регіональне домінування компаній	Ширше представлення	Концентрація в окремих регіонах	Локалізація корпоративного туризму

Джерело побудовано за [87, 89]

Наведені дані свідчать про суттєву зміну співвідношення економічних агентів у туристичному секторі України. У довоєнний період домінування корпоративного сегмента забезпечувало відносно централізовану модель функціонування галузі, тоді як у сучасних умовах спостерігається перехід до більш децентралізованої структури. Зростання частки фізичних осіб-підприємців у формуванні туристичних надходжень відображає посилення ролі малого бізнесу, який є основним адаптивним елементом ринку. Це зумовлено його здатністю швидко реагувати на зміни зовнішнього середовища, гарантувати гнучкість туристичних послуг та інтегрувати локальні ініціативи в загальну систему туристичної діяльності. Корпоративний сектор зберігає свою значущість, однак його функціонування набуває більш локалізованого характеру, концентруючись у регіонах із вищим рівнем економічної активності та стабільнішою інфраструктурою. Побудована гібридна модель туристичного ринку, заснована на поєднанні корпоративного й малого підприємництва, створює передумови для інтеграції туристичного сектору в систему міжнародного співробітництва та залучення зовнішніх фінансових ресурсів (табл. 3. 6).

Таблиця 3.6.

Фінансове забезпечення розвитку туристичного сектору України в межах програм транскордонного співробітництва ЄС у 2021–2027 рр.

Програма	Загальний бюджет, млн євро	Пріоритетні напрями фінансування	Інституційне значення для розвитку туристичного сектору
Interreg NEXT (сукупно)	Понад 1100	Транскордонна співпраця, регіональний розвиток, інфраструктура	Формування інтегрованого простору співробітництва та доступу до фінансових ресурсів ЄС
Програми Interreg NEXT з участю України	Близько 665	Транскордонні проекти, місцевий розвиток, інституційна	Підтримка прикордонних регіонів та зміцнення їх економічної стійкості

Програма	Загальний бюджет, млн євро	Пріоритетні напрями фінансування	Інституційне значення для розвитку туристичного сектору
		взаємодія	
Interreg NEXT «Польща – Україна»	Понад 262	Туризм, охорона здоров'я, довкілля, культурна спадщина	Розвиток Карпатського регіону як основного туристичного та реабілітаційного кластеру
Дунайська регіональна програма	Близько 215	Екологія, енергетика, мобільність, сталий розвиток	Інтеграція в макрорегіональні ініціативи та впровадження моделей сталого туризму

Джерело побудовано за [9, 91]

Фінансові інструменти ЄС відіграють системоутворювальну роль у розвитку туристичного сектору України в умовах воєнної трансформації економіки. Залучення ресурсів транскордонних програм забезпечує не лише фінансування інфраструктурних та соціально орієнтованих проєктів, але й інституційне зміцнення регіонів, підвищення їх адаптивності й інтеграцію в європейський економічний простір.

Особливе значення має підтримка прикордонних територій, зокрема Карпатського регіону, який набуває функцій ядра гуманітарно-економічного коридору туризму. У цьому контексті фінансові програми Європейського Союзу є каталізатором трансформації туристичної діяльності в напрямі поєднання економічних, соціальних та реабілітаційних функцій. Водночас участь у макрорегіональних ініціативах, таких як Дунайська програма, сприяє впровадженню принципів сталого розвитку, екологізації туристичного сектору та розширенню можливостей міжрегіональної взаємодії.

На основі проведеного аналізу й узагальнення теоретичних і практичних аспектів функціонування туристичного сектору доцільно сформулювати концептуальну модель розвитку туризму в соціально-економічній системі України, яка відображає його трансформацію в умовах воєнних викликів (табл. 3.7).

Таблиця 3.7.

Структурно-параметрична матриця концептуальної моделі розвитку туризму в соціально-економічній системі України в умовах воєнної трансформації

Структурний компонент	Теоретико-методологічний зміст	Механізм реалізації	Очікуваний соціально-економічний ефект
Цільовий орієнтир	Забезпечення економічної стійкості та відновлення людського капіталу	Формування моделі економіки тилу	Зміцнення стійкості національної економіки
Концептуальна основа	Туризм як інструмент просторового перерозподілу ресурсів	Становлення гуманітарно-економічного коридору	Інтеграція регіонів у єдину систему взаємодії
Принципи розвитку	Децентралізація, адаптивність, інтеграційність, безпекова орієнтація	Розвиток локальних туристичних систем	Підвищення гнучкості й адаптивності сектору
Просторова модель	Диференціація регіонів за функціональною роллю (депресивні – транзитні – приймаючі)	Концентрація активності у відносно безпечних регіонах (Карпатський кластер)	Оптимізація просторового розподілу туристичних потоків
Інституційна архітектура	Поєднання корпоративного сектору та малого підприємництва	Побудова гібридної моделі ринку	Децентралізація та диверсифікація економічної діяльності
Інструментарій реалізації	Фінансові, організаційні й інституційні механізми	Туристичний збір, грантові програми ЄС (Interreg, Дунай), локальні ініціативи	Розширення ресурсної бази розвитку
Функціональне наповнення	Економічна, соціальна, реабілітаційна, екологічна, безпекова функції	Інтеграція туристичної діяльності із соціальними та відновлювальними практиками	Відновлення територій і людського капіталу
Результативний блок	Формування нової моделі туристичного сектору	Інтеграція в європейський простір та систему транскордонного співробітництва	Стійкий розвиток та підвищення конкурентоспроможності

Джерело: сформовано автором

Запропонована концептуальна модель розвитку туристичного сектору відображає його трансформацію в багаторівневу систему, у якій поєднуються

просторові, інституційні й функціональні компоненти. Її реалізація дасть змогу сформувати нову модель діяльності туристичного сектору, орієнтовану на підтримку економіки тилу, інтеграцію регіонів та залучення міжнародних фінансових ресурсів.

3.2. Підхід до визначення стратегічних пріоритетів розвитку туризму на гірських територіях

Сучасний розвиток туризму на гірських територіях значною мірою залежить від ефективності регіональних туристичних систем, які формують економічну стійкість та сприяють підвищенню конкурентоспроможності територій. Водночас такі регіони стикаються з обмеженим інфраструктурним забезпеченням, високою екологічною вразливістю, сезонністю попиту та нерівномірним використанням природно-рекреаційного потенціалу, що ускладнює планування та управління туристичною діяльністю і створює потребу у комплексних підходах до стратегічного розвитку.

На практиці розв'язання управлінських рішень часто залишається фрагментарним: відсутні чіткі критерії визначення пріоритетів та не узгоджено економічні, екологічні, соціальні та інвестиційні цілі. Особливо актуальним є питання інтеграції гірських територій у національні та міжнародні туристичні ринки, що потребує застосування інноваційних інструментів для ефективного використання ресурсного потенціалу та залучення цільових інвестицій.

У зв'язку з цим виникає необхідність у впровадженні науково обґрунтованих методик стратегічного планування, зокрема «фільтр пріоритетності», економічна модель «Квадрант стратегічної селекції» та концепція «Преміального обмеження». Їхнє використання дає змогу підвищити ефективність управлінських рішень, сформувати інвестиційну привабливість гірських громад та забезпечити збалансоване використання природних ресурсів.

Сучасні наукові дослідження у сфері розвитку туризму на гірських територіях формують основу для обґрунтування стратегічних підходів до управління DESTINATIONAMI. У цьому контексті теоретичні засади регенеративного туризму розкривають дослідники Дж. Іддавала (J. Iddawala) та Д. Лі (D. Lee), обґрунтовуючи його роль як інструменту довгострокового розвитку туристичних систем [92].

Проблематику визначення стратегічних пріоритетів розвитку туризму у гірських регіонах розглядають А. Дунець та інші із колегами акцентуючи на виборі між концентрацією туристичної інфраструктури та розвитком природоорієнтованих форм туризму [93].

Окремий напрям досліджень пов'язано із питаннями стійкості туристичних систем в умовах криз та воєнних конфліктів. Зокрема, трансформацію туристичних DESTINATIONAMI України під час воєнного стану аналізують науковці О. Іванов (O. Ivanov) та Д. Де Марчі (D. De Marchi), наголошуючи на нових підходах до формування туристичних продуктів, орієнтованих на специфічні сегменти попиту [82]. Водночас особливості управління туризмом на регіональному рівні у кризових умовах розглядає учена В. Холодок [94], визначаючи стратегічні орієнтири його відновлення.

Значний внесок у дослідження сучасного стану туристичної галузі України здійснює дослідниця І. Кулиняк [Kulyniak I.], оцінюючи тенденції розвитку галузі та визначаючи основні чинники її трансформації [95]. Зокрема, на реалізації туристичного потенціалу регіонів у контексті сталого розвитку національної економіки акцентують авторки Н. Трусова та А. Трусова [120]. Аналізуючи регіональні аспекти розвитку туризму, О. Худоба висвітлює передумови та перспективи розвитку туризму у гірських громадах Львівської області [96].

Питання конкурентоспроможності туристичних підприємств та їхньої інтеграції у міжнародні ринки розглядають А. Павленчик та Н. Ціздин [97], досліджуючи стратегії управління зовнішньоекономічною діяльністю туристичних підприємств. У цьому аспекті доцільність використання європейського досвіду у

формуванні та просуванні продуктів гірського туризму в Україні обґрунтовують дослідники О. Богославець, І. Ілляшенко та К. Юрченко [98].

Значущими у формуванні наукового підґрунтя є дослідження, присвячені сталому розвитку туризму в умовах післявоєнного відновлення. Так, тенденції розвитку туристичної індустрії України з урахуванням викликів повоєнного періоду аналізує автор С. Грищенко [99]. Визначальні напрями забезпечення сталого розвитку туризму в умовах трансформації економіки окреслює О. Роїк [100]. Додатково специфіку розвитку окремих сегментів туристичної галузі, зокрема медичного туризму, досліджує У. Мартинюк зі співавторами, розширюючи уявлення про диверсифікацію туристичних продуктів [101].

Проблематику розвитку гірського туризму у міжнародному контексті, основні виклики та перспективи сталого розвитку гірських туристичних територій висвітлює С. Ібрагімова із колегами (S. Ibrahimova et al.) [102]. Одночасно роль міжнародного туризму як чинника інтеграції України у глобальний туристичний простір досліджують учені О. Юдіна, Г. Богородицька та Д. Бондар [103]. Узагальнюючи, методологічні підходи до визначення стратегічних пріоритетів розвитку туризму пропонується і у наших дослідженнях [37-38, 104, 112, 124].

Таким чином, аналіз наукових джерел засвідчує значний масив досліджень, присвячених окремим аспектам розвитку туризму, проте комплексні підходи, що поєднують економічні, екологічні, інституційні та інноваційні компоненти у єдину систему ухвалення стратегічних рішень для гірських територій, залишаються недостатньо розробленими.

Сучасні підходи до розвитку туризму на гірських територіях поєднують принципи сталого розвитку та концепції регенеративного туризму, що забезпечує збереження та відновлення природного середовища і підвищення соціально-економічної ефективності бізнес-процесів [92]. У цьому контексті стратегічне управління розвитком вимагає переорієнтації від традиційного підходу із короткостроковими рішеннями до системного стратегічного планування. Така методика інтегрує економічні, екологічні та соціальні цілі, забезпечуючи

довгострокову конкурентоспроможність територій з урахуванням обмеженості ресурсів, сезонності туристичного попиту та необхідності збереження природної рівноваги.

Крім того, особливістю розвитку туризму на гірських територіях є необхідність балансування між розширенням інфраструктури та збереженням природного середовища. Надмірна концентрація туристичних потоків може призводити до деградації ресурсів, тоді як орієнтація на природо-орієнтовані форми туризму сприяє формуванню довгострокових конкурентних переваг.

Основні чинники конкурентоспроможності гірських туристичних дестинацій наведено у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2.

Чинники забезпечення конкурентоспроможності гірських туристичних дестинацій

Група чинників	Зміст	Вплив на розвиток туризму
Природноресурсні	Ландшафтне різноманіття, кліматичні умови, наявність природно-заповідного фонду	Формують основу туристичного продукту та визначають спеціалізацію дестинації
Інфраструктурні	Транспортна доступність, туристична інфраструктура, рівень сервісу	Забезпечують доступність території та комфортність перебування туристів
Інституційні	Державна політика, місцеве самоврядування, нормативно-правова база	Визначають умови ведення туристичної діяльності та інвестиційний клімат
Інноваційні	Рівень цифровізації, упровадження нових технологій, розвиток маркетингу	Сприяють підвищенню ефективності управління та просування туристичного продукту

Джерело: сформовано автором на основі [82, 94, 99, 100, 101]

Як показано у таблиці 3.2., природноресурсні чинники є основою розвитку туризму, однак вони не створюють конкурентних переваг для гірських туристичних дестинацій без належного рівня інфраструктурного забезпечення та ефективного управління. Водночас інституційні умови визначають перспективи залучення інвестицій і реалізації стратегічних проєктів, що є особливо актуальним для гірських територій.

У сучасних умовах обмеженості фінансових ресурсів та необхідності гарантування збалансованого розвитку цих регіонів особливої актуальності

набуває формування управлінських та планувальних інструментів для органів місцевого самоврядування та туристичних адміністрацій, які дають змогу визначати стратегічні напрями розвитку туризму та пріоритети інвестиційної діяльності. Одним із таких інструментів є «фільтр пріоритетності», що сприяє окресленню найефективніших стратегій розвитку на основі багатокритеріального оцінювання потенційних шляхів. Логіка формування цього інструменту ґрунтується на поєднанні принципів сталого розвитку, ефективного використання ресурсів та стратегічного планування (табл. 3.2).

Таблиця 3.2.

Критерії оцінювання напрямів стратегічного планування у межах інструменту
«фільтр пріоритетності»

Група критеріїв	Основні показники	Характер впливу
Економічні	Рентабельність проєкту, потенціал доходів, створення робочих місць	Визначають економічну ефективність та доцільність реалізації проєктів у межах стратегічного планування туризму
Екологічні	Рівень впливу на довкілля, відповідність принципам сталого розвитку	Забезпечують збереження природного середовища
Соціальні	Вплив на місцеві громади, рівень зайнятості, розвиток людського капіталу	Формують соціальну підтримку та сталість розвитку
Інвестиційні	Обсяг необхідних інвестицій, доступність фінансування, ризики	Характеризують можливість практичної реалізації проєктів

Джерело: сформовано автором на основі [93, 95, 105]

Отже, урахування цих критеріїв забезпечує комплексний аналіз кожного потенційного напрямку розвитку туризму, враховуючи як його економічну ефективність, так і довгострокові наслідки для території. Важливою перевагою такого підходу є можливість уникнення ухвалення односторонніх управлінських рішень, орієнтованих виключно на короткострокову вигоду.

Одночасно механізм добору стратегічних напрямів розвитку у межах «фільтра пріоритетності» передбачає поетапне оцінювання альтернативних варіантів за кожною групою критеріїв із подальшим визначенням інтегрального рівня

пріоритетності. На першому етапі здійснюється ідентифікація потенційних напрямів розвитку, зокрема екотуризм, гастрономічний туризм, розвиток рекреаційної інфраструктури. На другому етапі проводиться їхній аналіз за визначеними критеріями із використанням бальної або рейтингової шкали. На завершальному етапі формується перелік пріоритетних напрямів, які відповідають стратегічним цілям розвитку території.

Ще один підхід до визначення стратегічних пріоритетів розвитку туризму на гірських територіях ґрунтується на поєднанні експертизи природного потенціалу територій із готовністю місцевих стейкхолдерів до розвитку туристичної діяльності. Це дає змогу класифікувати громади за рівнем ресурсного забезпечення та соціально-економічних передумов для реалізації туристичних проєктів.

Крім того, економічна модель «Квадрант стратегічної селекції» відображає цю класифікацію та визначає специфіку управлінських рішень для кожного типу територій, враховуючи природний потенціал, інституційну спроможність, інвестиційну активність і залученість громад. Практичне застосування моделі, особливо для Закарпатської області, сприяє розрізненню стратегій розвитку туризму та окресленню пріоритетних напрямів інвестування (табл. 3.2.3).

Таблиця 3.3.

Економічна модель «Квадрант стратегічної селекції» для гірських територій

	Висока готовність стейкхолдерів	Низька готовність стейкхолдерів
Високий природний потенціал	Квадрант I – розвинений фонд, активні громади; розвиток нішевих високодохідних продуктів (екотуризм, гастрономія, крафт), міжнародне просування	Квадрант II – ресурсний потенціал використовується частково; пріоритет – підвищення інституційної спроможності, розвиток підприємництва, залучення інвестицій, транскордонне співробітництво
Низький природний потенціал	Квадрант IV – активні громади, обмежені ресурси; розвиток через штучні або культурні продукти (фестивалі, спортивний туризм), упровадження інновацій	Квадрант III – обмежені ресурси та активність; стратегія – базові інфраструктурні покращення, підвищення управлінської компетентності, локальні ініціативи, внутрішній ринок

Джерело: сформовано автором на основі [96, 98, 100, 105]

Відповідно до таблиці 3.3, типи гірських громад різняться за природним потенціалом і готовністю стейкхолдерів до розвитку туризму. Урахування цих особливостей дає змогу диференціювати управлінські підходи та визначати пріоритетні напрями інвестування для кожного типу території.

У цьому контексті розвиток туризму на гірських територіях традиційно супроводжується наявністю значної кількості природоохоронних обмежень, пов'язаних із функціонуванням національних природних парків, біосферних резерватів та інших об'єктів природно-заповідного фонду. Сучасні стратегії сталого та регенеративного туризму розглядають екологічні обмеження як можливість створення конкурентних переваг, що реалізується у концепції «Преміального обмеження», яка перетворює природоохоронний статус території на інструмент формування доданої вартості туристичних продуктів [102].

Згідно із цим механізм реалізації підходу «Преміального обмеження» передбачає поетапну трансформацію природних ресурсів у високовартісні туристичні продукти. На першому етапі здійснюється ідентифікація унікальних природних та культурних характеристик території, які можуть бути використані як основа для створення туристичних пропозицій. На другому етапі відбувається формування пропозиції спеціалізованих продуктів із високим рівнем диференціації, що орієнтовані на конкретні сегменти споживачів. На завершальному етапі реалізується маркетингова стратегія, спрямована на просування продуктів як ексклюзивних і обмежених за доступом, що забезпечує можливість обґрунтування вищої ціни.

На цьому тлі одним із вирішальних інструментів аналізу туристичного потенціалу сучасних гірських територій є показник їхньої інноваційної резистентності, який дає змогу комплексно оцінити здатність території адаптуватися до змін, упроваджувати нові технології та проєкти, ефективно використовувати ресурсний потенціал для розвитку туризму. Така сталість відображає не тільки наявність технологічних рішень, але й готовність місцевих інституцій, бізнесу та громад до інноваційної діяльності [3].

Таким чином, комплексне оцінювання потенціалу туристичної території охоплює аналіз їхньої інституційної спроможності, інноваційної активності, інвестиційної готовності та стану цифрової інфраструктури, що забезпечує урахування усіх базових чинників розвитку туризму (табл. 3.4).

Таблиця 3.4.

Напрями оцінювання та система показників інноваційної резистентності гірських територій

Напрямок оцінювання	Показники	Метод збирання даних
Інституційна спроможність	– кількість реалізованих стратегій розвитку туризму; – наявність організацій для підтримки інновацій	Аналітичні звіти, офіційні документи
Інноваційна активність	– частка нових туристичних продуктів у загальній пропозиції; – використання технологій «розумного туризму» (smart tourism)	Моніторинг, опитування бізнесу
Інвестиційна готовність	– обсяг залучених інвестицій; – наявність пільгових програм для інвесторів	Статистичні дані, звіти інвесторів
Цифрова інфраструктура	– розвиненість онлайн-платформ бронювання; – наявність мобільних застосунків та вебсайтів туристичних об'єктів	Огляд цифрових сервісів, рейтинг сайтів

Джерело: сформовано автором

Індикатор інноваційної резистентності, адаптований до туристичної сфери, сприяє аналізу потенціалу гірських територій для застосування нових підходів у туризмі, визначенню недоліків та пріоритетів розвитку, зокрема інтеграції результатів оцінювання у стратегічне планування туристичних дестинацій.

Отже, імплементація комплексного підходу до стратегічного розвитку гірських туристичних дестинацій, що поєднує багатокритеріальні інструменти, показник інноваційної резистентності та концепцію «Преміального обмеження», дає змогу підвищити інвестиційну привабливість територій, стимулювати розвиток нішевих туристичних продуктів і забезпечити економічну сталість громад. Це формує цілісну систему стратегічного управління, яка сприяє ефективному

використанню ресурсів, інтеграції інновацій та підвищенню конкурентоспроможності регіонів.

Основою для удосконалення концептуальних підходів до розвитку туризму в соціально-економічній системі гірських територій України є визначення стратегічних пріоритетів розвитку туризму на гірських територіях. В умовах сьогодення, питання розвитку туризму в соціально-економічній системі України та її гірських територій є архіважливим та має визначальний економічний, інституційний, гуманітарний, реабілітаційний, екологічний, культурно-антропологічний та безпековий аспекти розвитку туристичної діяльності.

3.3. Організаційні засади формування та реалізації тактичних дій щодо розвитку туризму в соціально-економічній системі України та її гірських територій

Після закінчення війни туризм може стати одним з головних рушіїв розвитку економіки України, надаючи можливості для зайнятості населення та підвищення добробуту громад. Вітчизняний туризм має перспективи та потенціал для сприяння економічному зростанню, створення нових робочих місць, покращенню міжнародного іміджу країни завдяки своєму багатому культурному спадку, різноманітним природним ресурсам та стратегічному географічному розташуванню. Створення сприятливих умов для розвитку туризму може стати ключовим фактором адже гірські регіони пропонують унікальні можливості для розвитку екологічного та активного відпочинку, що приваблює як внутрішніх, так і іноземних туристів.

Ефективне поєднання національної політики та регіональних можливостей, а також активна співпраця з іншими країнами та бізнесом є ключовими факторами для успішного відновлення галузі [122].

В умовах післявоєнного відновлення, в туризмі важливо будувати такі стратегії, які опираються на довгострокові соціально-економічні та екологічні цілі

– це концепції сталого розвитку [123]. Сталий розвиток є критично важливим для покращення туризму в Україні в майбутньому з трьох ключових причин:

- сприяє збереженню природних та культурних ресурсів. Збалансований підхід до розвитку туристичних об'єктів дозволяє уникнути екологічних пошкоджень і зберегти природні ландшафти, які приваблюють відвідувачів;

- сприяє включенню місцевого населення у процеси розвитку. Це включає забезпечення справедливих умов праці для місцевих жителів, розвиток місцевих підприємств і підтримку культурної спадщини, що створює умови для підвищення якості життя в місцевих спільнотах;

- сприяє створенню тривалої конкурентоспроможності туристичного сектора. Збереження природних і культурних ресурсів дозволяє залучати відвідувачів із різних країн, підвищуючи попит на туристичні послуги та збільшуючи дохід для місцевих громад та підприємств [123].

Для досягнення намічених цілей необхідно покращувати туристичну інфраструктуру з мінімальним впливом на довкілля, використовуючи енергоефективний транспорт і підтримуючи місцеве виробництво. Важливо розвивати приватні помешкання та малі готелі, а також застосовувати екологічно чисті методи ведення господарської діяльності. Розвиток інших гірськолижних центрів допоможе зменшити антропогенний вплив і підвищити конкурентоспроможність. Також критичною є ефективна маркетингова політика, спрямована на створення позитивного іміджу регіону та залучення туристів через високоякісний туристичний продукт і гармонійне поєднання з природним середовищем [123].

Ця концепція покладена в основу створення стратегій розвитку для нового та існуючого бізнесу [123]. Методологічні підходи до визначення стратегічних напрямів розвитку гірського туризму, в свою чергу, повинні враховувати зовнішні чинники, що визначають цілі, завдання, етапи та інструменти стратегічного планування.

Питання формування та упровадження ефективних тактичних заходів у сфері розвитку туризму у соціально-економічній системі України та її гірських територій набуває дедалі актуальнішого значення у контексті післякризового відновлення, структурних економічних дисбалансів та підвищеної екологічної вразливості цих регіонів. Домінування капіталомістких моделей розвитку не тільки не забезпечило сталого зростання, а й посилило екологічні ризики та послабило роль місцевого населення як активного учасника туристичних процесів. Постає потреба у відновленні та раціональному використанні людського капіталу, зокрема через інтеграцію ветеранів і представників соціально вразливих груп, і необхідністю подолання цифрового розриву, який обмежує можливості ухвалення обґрунтованих управлінських рішень на рівні територіальних громад.

Різноманітні аспекти розвитку туризму є предметом наукових досліджень у працях вітчизняних вчених. Аналіз просторово-часових характеристик розвитку колективних засобів розміщення здійснюють С. Мельниченко та Л. Богадьорова, що дає змогу визначити дисбаланси у розміщенні туристичної інфраструктури та їхній вплив на регіональний розвиток [118]. Водночас потенціал інклюзивного реабілітаційного туризму як ефективного інструменту соціальної адаптації постраждалих від воєнних дій розкриває В. Антоненко, підкреслюючи важливість інтеграції соціального складника у туристичну політику [107]. Організаційно-економічні засади розвитку туризму у Карпатському регіоні вивчає Я. Данило, обґрунтовуючи значення локальних ресурсів і необхідність підвищення ефективності управлінських рішень на рівні територіальних громад [107]. У цьому контексті питання організаційно-правового забезпечення сталого розвитку сільських територій через туризм висвітлюють Н. Петрова та Ю. Сорока, наголошуючи на ролі інституційних механізмів регулювання та підтримки громад [109]. А концептуальні підходи до забезпечення сталого розвитку активного туризму та рекреації, що ґрунтуються на збалансуванні економічних, екологічних та соціальних інтересів регіонів, розробляє П. Романів [110]. Насамкінець розвиток сільського туризму як важливого інструменту підвищення

конкурентоспроможності сільських територій, досліджують Ю. Башинська та Я. Стецик, доводячи, що він сприяє диверсифікації економічної діяльності та активізації локального підприємництва [111].

Вивчення цього питання знайшло своє розкриття у нашій статті «Організаційні та правові особливості розвитку туризму в Україні в умовах воєнного стану», де акцентовано на необхідності адаптації управлінських механізмів до кризових викликів та специфіки гірських територій [38].

Попри значний науковий доробок у сфері розвитку туризму, у сучасних дослідженнях недостатньо уваги приділено формуванню саме прикладних механізмів реалізації стратегічних підходів через систему тактичних дій на рівні територіальних громад. Зокрема, залишається невирішеним питання інтеграції концепції швидких інтервенцій («quick wins») у практику управління туристичним розвитком гірських територій в умовах обмежених ресурсів та високої невизначеності. Обмежено висвітлено проблему поєднання інклюзивного підходу із конкретними інструментами місцевої туристичної політики та відновленням людського капіталу, особливо у контексті ветеранської інтеграції.

Розроблення прикладної дорожньої карти тактичного управління розвитком туризму для територіальних громад, повинна ґрунтуватись на принципах швидких результативних інтервенцій та забезпечує інклюзивне відновлення та ефективне використання людського капіталу в умовах сучасних соціально-економічних викликів. Для цього потрібно дослідити еволюцію підходів до управління розвитком туризму та обґрунтувати доцільність переходу до тактичних інтервенцій швидкого реагування; проаналізувати сучасний стан і системні обмеження розвитку туризму у гірських територіях України; розробити модель «тактичного розвитку туризму гірських територій» як інструменту реалізації туристичної політики на рівні громад; сформувати прикладну дорожню карту тактичного управління з урахуванням принципів інклюзивності та відновлення людського капіталу.

Традиційно у сфері розвитку туризму переважала парадигма стратегічного планування, орієнтована на довгострокові інвестиції в інфраструктуру, масштабне будівництво курортів та централізовані механізми управління. Проте у контексті сучасних соціально-економічних реалій, передусім у гірських регіонах, цей підхід дедалі частіше виявляється неефективним через свою капіталомісткість, тривалі цикли реалізації та низьку чутливість до місцевих особливостей. Як наслідок, відбувається поступовий перехід до гнучкішої логіки управління, яка доповнює стратегічне бачення тактичними заходами швидкого реагування, що зазвичай називають «швидкими перемогами» [38, с. 75].

У межах цієї парадигми, яка постійно розвивається, концепція моделі «тактичного розвитку туризму гірських територій» (Tactical Ruralism) є науково обґрунтованою та практично орієнтованою основою для реалізації туристичної політики у сільських та гірських районах. Модель ґрунтується на пріоритетності локалізованих, поступових заходів, що використовують ендегенні ресурси та залучають місцеву громаду. На противагу зосередженню на великих проєктах розвитку, вона наголошує на рішеннях у сфері мікроінфраструктури, зокрема маркуванні тематичних маршрутів, облаштуванні оглядових майданчиків та створенні кемпінгів із мінімальним впливом на довкілля, що у сукупності підвищує привабливість територій, мінімізуючи при цьому навантаження на навколишнє середовище. Основним методологічним складником цієї моделі є інтеграція цифрових інструментів, особливо створення цифрових паспортів туристичних атракцій із використанням мереж QR-кодів, що систематизують інформацію про об'єкти культурної спадщини, місцеві традиції та природні багатства. Такий підхід не лише підвищує видимість невикористаних ресурсів, а й формує підґрунтя для управлінських рішень, оснований на даних [113, с. 130–131].

Важливим аспектом розвитку сучасного туризму у цьому контексті є впровадження принципів інклюзивності з акцентом на відновленні та ефективному використанні людського капіталу [114, с. 53–54]. У післякризових соціально-економічних умовах територіальні громади стикаються із подвійним викликом:

демографічними втратами та необхідністю реінтеграції соціально вразливих груп, зокрема ветеранів, в економічне життя.

Хоча туризм визнано основним рушієм місцевого економічного зростання, траєкторію трансформації галузі й досі визначає модель «масштабного розвитку», яка надає пріоритет великомасштабному будівництву курортів та капіталомістким інфраструктурним проектам. Однак, у 2024–2026 рр. такий підхід дедалі більше виявляє системну неефективність, оскільки не відповідає фінансовим, екологічним та соціальним можливостям більшості гірських громад [115, р. 88]. Одним із найкритичніших проявів цієї невідповідності є зростання інфраструктурного та екологічного дисбалансу, коли активні будівельні процеси не супроводжуються паралельним розвитком базової комунальної інфраструктури.

Проте соціально-економічна ситуація у територіальних громадах характеризується низкою взаємопов'язаних проблем, що обмежують їхню здатність отримувати вигоди від розвитку туризму. Характерною рисою є наявність значного кадрового дефіциту, що виявляється у низькому рівні офіційної зайнятості у секторах туризму та послуг. У багатьох громадах масштаби місцевих ринків праці залишаються недостатніми для забезпечення навіть помірного розширення туризму, що формує залежність підприємств від зовнішніх трудових ресурсів. Одночасно можна спостерігати явище стратегічної стагнації, коли офіційно затверджені стратегії розвитку не втілюються у конкретні дії чи вимірювані результати [116, р. 296]. Це підтверджено стабільно низьким оцінюванням якості інфраструктури та відсутністю чітких операційних пріоритетів серед місцевих керівників. Такий розрив між стратегічними намірами та практичною реалізацією демонструє не лише інституційну повільність, а й обмеженість методологічних інструментів, які б дали змогу громадам розпочати реалістичні процеси модернізації.

Ще одним чинником системних обмежень є цифрова нерівність, яка значно обмежує можливості громад у сфері управління туристичними потоками та оптимізації використання наявних ресурсів. Хоча певний рівень цифрової

присутності вже досягнуто, він здебільшого обмежується базовими інформаційними функціями, зокрема поширенням загальних даних про туристичні об'єкти чи заходи [117, р. 928].

Важливим стримуючим чинником є інституційний дисбаланс, що проявляється у недостатньому рівні розвитку громадських ініціатив та організацій, спроможних реалізовувати різні напрями діяльності, зокрема залучати грантові ресурси для модернізації інфраструктури та вирішення локальних проблем. Це зумовлює низьку фінансову спроможність громад до акумулювання зовнішніх ресурсів та обмежене залучення різних цільових груп населення до процесів розвитку туризму.

Узагальнення виявлених проблем та обмежень, що відображає їхню взаємозалежність та вплив на динаміку розвитку гірського туризму, наведено у табл. 3.3.

Таблиця 3.3.

Основні проблеми та системні обмеження розвитку туризму
у гірських районах України

Проблемна сфера	Прояви	Наслідки для розвитку туризму
Інфраструктурний та екологічний дисбаланс	Непропорційність між будівництвом туристичних об'єктів та розвитком комунальної інфраструктури; відсутність систем очищення стічних вод та поводження із відходами; значне навантаження на природоохоронні території	Деградація природних ресурсів; зниження туристичної привабливості; довгострокові екологічні ризики
Кадровий вакуум	Низький рівень офіційної зайнятості; відсутність кваліфікованих кадрів; залежність від зовнішньої робочої сили	Слабка залученість місцевого населення; обмежене зростання доходів у громадах; зниження соціальної стійкості
Стратегічна стагнація	Формальна наявність стратегій без механізмів реалізації; відсутність чітких пріоритетів; низька якість інфраструктури	Неефективне використання ресурсів; нездатність розпочати модернізацію; втрата можливостей розвитку
Низький рівень залучення місцевої громади	Обмежена участь мешканців в ухваленні рішень; слабка	Низька соціальна підтримка проєктів; знижена

	усвідомлення переваг туризму	ефективність ініціатив; слабка кооперація
Цифровий розрив	Використання цифрових інструментів переважно для отримання базової інформації; відсутність аналітичних систем та інтеграції даних	Неефективне управління туристичними потоками; неможливість прогнозувати попит; розрізнене ухвалення рішень
Інституційний дисбаланс	Низький рівень розвитку громадських ініціатив та організацій; обмежена спроможність реалізації проєктів; недостатній досвід та інституційна база для залучення грантів і партнерських програм	Низька спроможність залучати фінансові ресурси у громади; обмежений доступ до зовнішнього фінансування; слабке залучення різних цільових груп населення; уповільнення реалізації туристичних ініціатив

Джерело: створено автором за [116, 117, 44, 119]

Практичний аспект формування та реалізації тактичних заходів у сфері розвитку туризму на гірських територіях України ґрунтується на переході від декларативних стратегічних намірів до робочих механізмів, здатних забезпечити вимірювані соціально-економічні результати у коротко- та середньостроковій перспективі. У цьому контексті запропоновано модель «тактичного розвитку туризму **гірських** територій» яка є структурованою рамкою, що об'єднує локалізовані заходи, цифрові рішення та орієнтоване на громаду управління у цілісну систему дій, що відповідає принципам досягнення швидких результатів та інклюзивного відновлення людського капіталу. На відміну від традиційних підходів, що спираються на масштабні інвестиції в інфраструктуру, ця модель заснована на логіці поступових перетворень, де кожне рішення є фінансово доступним для місцевих громад: або власним коштом, або завдяки невеликим грантовим програмам, які наразі є важливим джерелом фінансування для значної частини громад (рис. 3.1.)

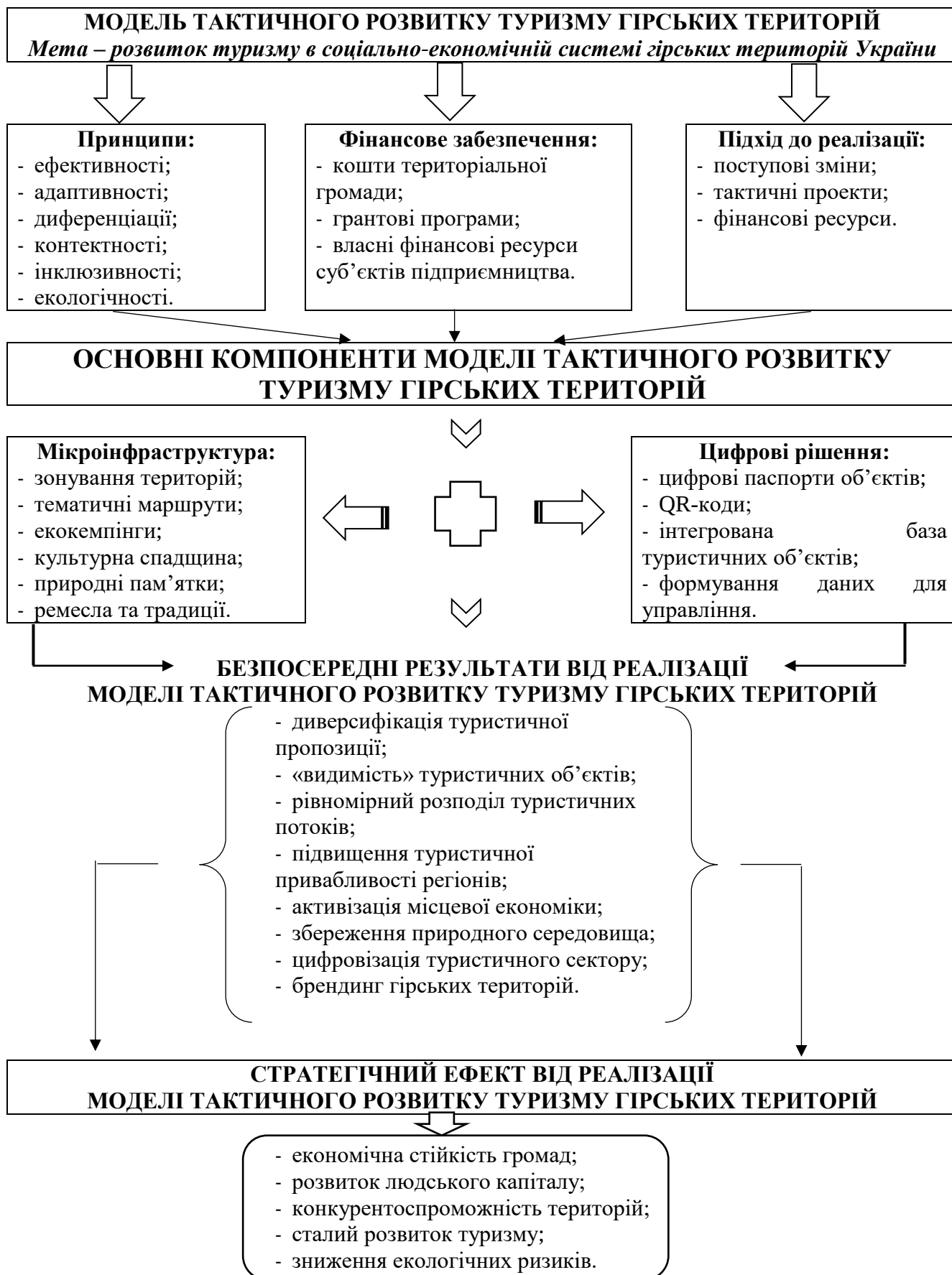

Рис.3.1. Модель тактичного розвитку туризму гірських територій

Джерело: створено автором за

Оснoву моделі становлять рішення у сфері туристичної мікроінфраструктури, що не вимагають значних капітальних витрат, але мають високий мультиплікативний ефект з погляду туристичної привабливості та активізації місцевої економіки. До них належать розроблення та маркування тематичних маршрутів, облаштування панорамних оглядових майданчиків та створення кемпінгів із мінімальним впливом на довкілля, які є екологічно стійкими та пристосованими до різних категорій відвідувачів та туристів. Такі заходи не лише диверсифікують туристичну пропозицію, а й рівномірніше розподіляють туристичні потоки по території, зменшуючи навантаження на популярні локації та сприяючи збереженню довкілля.

Основним інноваційним компонентом моделі є упровадження цифрових паспортів туристичних об'єктів, які являють собою інтегровану систему об'єктів із QR-кодами, що охоплює об'єкти культурної спадщини, природні пам'ятки та елементи нематеріальної культурної спадщини, зокрема місцеві ремесла та традиції. Використання такої цифрової інфраструктури дає змогу систематизувати та візуалізувати недооцінені ресурси, трансформуючи їх в активні елементи туристичної екосистеми. Водночас це створює середовище, що генерує дані, які можна інтегрувати у ширші аналітичні системи, зміцнюючи доказову основу для управлінських рішень. Цей підхід доповнює концепція гнучкого територіального брендингу, яка зміщує акцент зі стандартизованих рекламних стратегій на розроблення унікальних візуальних кодів, які сформовано на місцевій ідентичності.

Структурні компоненти моделі тактичного розвитку гірських територій та очікувані результати від її упровадження узагальнено у таблиці 3.4.

Структурні компоненти моделі тактичного розвитку туризму гірських територій

Структурний компонент	Зміст тактичних заходів	Очікуваний соціально-економічний ефект
Рішення у сфері мікроінфраструктури	Маркування тематичних маршрутів з урахуванням зонування територій; створення оглядових майданчиків у дозволених зонах; облаштування кемпінгів відповідно до природоохоронних обмежень	Підвищення туристичної привабливості без перевищення допустимого навантаження; збалансований розподіл потоків; зниження екологічних ризиків
Цифрові паспорти туристичних об'єктів	QR-кодування об'єктів із відображенням режимів використання територій природно-заповідного фонду та національних природних парків; інтеграція у цифрові карти з екологічними обмеженнями	Підвищення видимості ресурсів; формування даних для управління; інформування туристів про правила поведінки
Гнучкий територіальний брендинг	Формування бренду територій із високою екологічною цінністю; просування природної та культурної унікальності з акцентом на сталості	Зміцнення конкурентного позиціонування; зростання попиту на екологічно орієнтований туризм; підвищення доданої вартості продукту
Механізми участі громади	Залучення мешканців до управління з урахуванням природоохоронних вимог; підтримка екоініціатив та локальних проєктів	Зростання залученості; розвиток екологічної відповідальності; інклюзивний розвиток
Екологічна безпека та зонування	Зонування рекреаційних потоків відповідно до режимів територій природно-заповідного фонду та національних природних парків; лімітування навантаження; розвиток екологічних стежок; екологічна експертиза всіх тактичних заходів	Збереження біорізноманіття; уникнення конфліктів природокористування; формування екосистемних послуг; довгострокове підвищення цінності туристичного продукту

Джерело: створено автором за [119, 120, 121]

Очевидно, що ефективність тактичних заходів значно підвищується завдяки інтеграції цифрових інструментів та компонентів інституційного розвитку, що забезпечують масштабованість та координацію місцевих ініціатив. У цьому контексті упровадження систем управління туристичними напрямками на рівні територіальних громад є важливим кроком на шляху до переходу від розрізнених інформаційних практик до єдиного середовища управління, орієнтованого на дані. Такі системи дають змогу агрегувати дані від закладів розміщення, туристичних операторів та інших зацікавлених сторін, надаючи інформацію про туристичні

потоки, рівень заповнюваності та показники якості послуг у режимі реального часу. Це зміщує акцент громад від опори на непрямі показники, особливо доходи від туристичного збору, та змушує їх обґрунтовувати рішення згідно із всеосяжними та актуальними наборами даних.

Також, значущим аспектом є інституціоналізація міжмуніципальної співпраці на основі кластерних підходів, що сприяє об'єднанню ресурсів сусідніх громад та координуванню заходів з розвитку туризму.

Отже, організаційні засади формування та реалізації тактичних дій щодо розвитку туризму відіграють ключову роль в соціально-економічній системі України та її гірських територій. Вони охоплюють принципи сталого розвитку, дотримання чинної нормативно-правової бази та інтеграцію кластерного підходу до організації туристичного бізнесу. Ці основи створюють фундамент для збереження природних та культурних ресурсів, сприяючи економічному зростанню і соціально-економічному розвитку гірських територій.

Пріоритети розвитку туризму гірських територій включають економічну підтримку місцевої економіки, розвиток інфраструктури, збереження природних і культурних ресурсів та просування туристичних продуктів. Важливим аспектом є координація зусиль місцевих і міжнародних партнерів, використання сучасних технологій та залучення інвестицій.

Розроблена модель тактичного розвитку туризму гірських територій є основою чіткого алгоритму дій та дає можливість поетапно формування конкурентоспроможного і стійкого туристичного сектору, який стане потужним рушієм економічного та соціального розвитку гірських регіонів України, забезпечуючи їх процвітання та сталий розвиток у майбутньому.

Висновки до розділу 3

На основі проведеного дослідження було зроблено висновки щодо удосконалення концептуальних підходів до розвитку туризму в соціально-

економічній системі гірських територій України, які стали основою для визначення наукової новизни:

1. Запропоновано концептуальну модель розвитку туризму в соціально-економічній системі України. Туристичний сектор України зазнає структурної перебудови, яка проявляється в зміні динаміки та просторової концентрації туристичних потоків, посиленні значення відносно безпечних регіонів і поглибленні міжрегіональних дисбалансів, а трансформація соціально-економічної системи України під час воєнного стану зумовлює перегляд значення окремих секторів та галузей у забезпеченні стійкості економіки та відновлення людського потенціалу.

Зважаючи на нову функціональну роль туристичної діяльності як інструменту просторового перерозподілу ресурсів і відновлення людського капіталу аргументовано введення поняття «гуманітарно-економічного коридору туризму».

Під гуманітарно-економічним коридором туризму пропонується розуміти територіально-просторову систему взаємопов'язаних регіонів (депресивних, транзитних і приймаючих), у межах якої туристична діяльність передбачає перерозподіл фінансових, людських і соціальних ресурсів, сприяє відновленню територій, підтримці місцевих громад та поліпшенню економічної стійкості в умовах воєнних і посткризових трансформацій.

В роботі розкрито модель гуманітарно-економічного коридору туризму, яка представляє конфігурацію, де туризм функціонує як багаторівнева система взаємодії депресивних (військових), транзитних і приймаючих (гірських) регіонів, забезпечуючи циркуляцію ресурсів, мобільність населення та появу нових соціально-економічних зв'язків.

Систематизовано основні напрями впливу гуманітарно-економічного коридору туризму на соціально-економічний розвиток територій, що базується на деталізації внутрішньої структури (функціональний блок, системний ріст, механізм реалізації, соціально-економічний ефект) та розкриття його функціонального наповнення.

Розкрито та проаналізовано розвитку туристичної діяльності та здійснено порівняння з метою виявлення дисбалансів до та під час воєнного періоду. Проведена типологізація регіонального розвитку: регіони інтенсивного зростання (Івано-Франківська, Чернівецька області); регіони стійкого зростання (Закарпатська область); регіони адаптивного розвитку (м. Київ та Тернопільська область); регіони функціональної трансформації (Одеська, Чернігівська області); Депресивні регіони (Миколаївська та Харківська області). Засвідчено глибоку просторову перебудову туристичної системи України, спричинену впливом воєнних ризиків, що викликало зміщення туристичних потоків у напрямі відносно безпечних західних регіонів.

Представлено інституційну структуру формування туристичного збору в Україні, а також фінансове забезпечення розвитку туристичного сектору України в межах програм транскордонного співробітництва.

Сформовано концептуальну модель розвитку туризму в соціально-економічній системі України у якій поєднуються просторові, інституційні й функціональні компоненти, яка відображає його трансформацію в умовах воєнних викликів.

В роботі розкрито підходи до визначення стратегічних пріоритетів розвитку туризму на гірських територіях. З метою підвищення ефективності управлінських рішень, формування інвестиційної привабливості гірських громад та забезпечення збалансованого використання природних ресурсів здійснено наукове обґрунтування методики стратегічного планування, зокрема «фільтр пріоритетності», економічна модель «Квадрант стратегічної селекції» та концепція «Преміального обмеження».

Зважаючи на особливості розвитку туризму на гірських територіях, необхідністю балансування між розширенням інфраструктури та збереженням природного середовища, уникнення деградації ресурсів тощо, розкрито основні чинники конкурентоспроможності гірських туристичних дестинацій. До основних

груп чинників належать природноресурсні, інфраструктурні, інституційні та інноваційні, розкрито їх зміст та вплив на розвиток туризму.

Визначено критерії оцінювання напрямів стратегічного планування у межах інструменту «фільтр пріоритетності». Важливою перевагою такого підходу є можливість уникнення ухвалення односторонніх управлінських рішень, орієнтованих виключно на короткострокову вигоду.

Охарактеризовано економічну модель «Квадрант стратегічної селекції», що ґрунтується на поєднанні експертизи природного потенціалу територій із готовністю місцевих стейкхолдерів до розвитку туристичної діяльності. Це дає змогу класифікувати громади за рівнем ресурсного забезпечення та соціально-економічних передумов для реалізації туристичних проєктів.

Розглянуто сучасні стратегії сталого та регенеративного туризму концепції «Преміального обмеження», що передбачає поетапну трансформацію природних ресурсів у високовартісні туристичні продукти.

Основою для удосконалення концептуальних підходів до розвитку туризму в соціально-економічній системі гірських територій України є визначення організаційних засад формування та реалізації тактичних дій щодо розвитку туризму в соціально-економічній системі України та її гірських територій. В умовах сьогодення, питання розвитку туризму в соціально-економічній системі України та її гірських територій є архіважливим та має визначальний економічний, інституційний, гуманітарний, реабілітаційний, екологічний, культурно-антропологічний та безпековий аспекти розвитку туристичної діяльності. Таким чином, питання формування та упровадження ефективних тактичних заходів у сфері розвитку туризму у соціально-економічній системі України та її гірських територій набуває дедалі актуальнішого значення у контексті післякризового відновлення, структурних економічних дисбалансів та підвищеної екологічної вразливості цих регіонів.

Узагальнено основні проблеми та системні обмеження розвитку туризму у гірських районах України, їх прояви та наслідки для розвитку туризму. До

проблемних сфер розвитку туризму належить: інфраструктурний та екологічний дисбаланси, кадровий вакуум, стратегічна стагнація, низький рівень залучення місцевої громади, цифровий розрив, інституційний дисбаланс.

Запропоновано модель «тактичного розвитку туризму гірських територій» яка є структурованою рамкою, що об'єднує локалізовані заходи, цифрові рішення та орієнтоване на громаду управління у цілісну систему дій, що відповідає принципам досягнення швидких результатів та інклюзивного відновлення людського капіталу. Практичний аспект формування та реалізації тактичних заходів у сфері розвитку туризму на гірських територіях України передбачає застосування робочих механізмів, здатних забезпечити вимірювані соціально-економічні результати у коротко- та середньостроковій перспективі.

В роботі узагальнено структурні компоненти моделі тактичного розвитку гірських територій, зокрема це рішення у сфері мікроінфраструктури, цифрові паспорти туристичних об'єктів, гнучкий територіальний брендинг, механізм участі громади, екологічна безпека та зонування. Визначено зміст тактичних заходів та очікувані результати від її впровадження, зокрема соціально-економічний ефект. Ці основи створюють фундамент для збереження природних та культурних ресурсів, сприяючи економічному зростанню і соціально-економічному розвитку гірських територій.

Розроблена модель тактичного розвитку туризму гірських територій є основою чіткого алгоритму дій та дає можливість поетапно формування конкурентоспроможного і стійкого туристичного сектору, який стане потужним рушієм економічного та соціального розвитку гірських регіонів України.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі здійснено наукове обґрунтування теоретичних засад, методичного підґрунтя, концептуальних підходів, моделей і тактичних дій щодо розвитку туризму як інтегрованої складової соціально-економічної системи гірських територій України задля забезпечення її стійкості та ефективності. Узагальнення отриманих результатів дозволило поглибити розуміння процесів розвитку соціально-економічної системи гірських територій України з акцентом на туристичному секторі та розробити комплекс прикладних рекомендацій, які в сукупності реалізують мету дослідження:

Розкрито та проаналізовано сутність і значення понять «система», «соціально-економічна система», «економічний розвиток» і «економічне зростання», «сталий розвиток». Систематизовано ключові ознаки та принципи функціонування соціально-економічних систем, а також здійснено спробу структурування компонентів туристичного розвитку на гірських територіях. Ці результати мають переважно описовий та реферативний характер, відображаючи адаптацію відомих економічних категорій до специфіки гірського туризму. Запропоновані схематичні моделі та висновки щодо взаємодії компонентів системи є інтерпретацією існуючих наукових дискурсів та відображають авторський погляд на систему взаємодії компонентів соціально-економічної системи розвитку туризму гірських територій України для забезпечення стійкого розвитку туристичного сектору.

Запропоновано матрицю взаємодії компонентів соціально-економічної системи гірських територій з туристичною складовою. Цей інструмент систематизує багатофакторні зв'язки між туризмом, сільським господарством, промисловістю, екологією, культурою, місцевим населенням та інфраструктурою, дозволяючи ідентифікувати точки перетину та наслідки управлінських рішень для сталого розвитку гірських регіонів. Прикладне значення отриманого результату полягає у можливості використання запропонованої матриці як методологічного підґрунтя для розробки комплексних регіональних стратегій розвитку. Завдяки

деталізації вузлів взаємодії, інструмент дозволяє прогнозувати вплив змін у певному секторі на функціонування соціально-економічної системи загалом, що сприяє мінімізації ризиків та ефективнішому управлінню туристичними потоками в умовах обмежених ресурсів гірських територій.

Запропоновано комплексний підхід до оцінювання розвитку туризму, що враховує багатофакторний характер цього процесу та передбачає систематизацію основних підходів, методів і показників оцінювання розвитку туризму. Комплексність полягає у систематизованій матриці показників, яка інтегрує: глобально-системний, мікроекономічний, соціально-економічний, поведінково-антропологічний, екологічно-стійкий, цифровий, регуляторно-інституційний та безпековий підходи. Цей підхід забезпечує багатовимірну діагностику туристичного сектору, що дозволяє враховувати не лише традиційні економічні показники, а й такі специфічні чинники, такі як рівень автентичності, вплив штучного інтелекту та рівень безпекових ризиків тощо. Для кожного з визначених підходів, встановлено можливість не лише оцінювати поточний стан туристичного сектору економіки конкретного регіону, а й прогнозувати тенденції її розвитку та формувати стратегічні рішення щодо підвищення його конкурентоспроможності в умовах динамічних зовнішніх викликів.

Базуючись на синтезі міжнародних і вітчизняних методик оцінювання розвитку туризму, з урахуванням специфіки територіального управління та обмеженості статистичних даних, в роботі удосконалено підхід до науково-методичного забезпечення оцінювання розвитку туризму в гірських громадах, який інтегрує п'ять міждисциплінарних груп показників: економічні, соціокультурні, інфраструктурні, природно-екологічні та інноваційні. При цьому враховано специфічні географічні, транспортні та демографічні обмеження гірських регіонів, а також виклики воєнного часу, що дозволяє здійснювати ефективний моніторинг навіть в умовах фрагментарності або обмеженості офіційної державної статистики. Запропонована система показників є гнучкою, аналітично насиченою та адаптованою до місцевого рівня, що дозволяє здійснювати всебічне оцінювання

туристичного розвитку, ефективності управління та потенціалу зростання гірських територіальних громад. Прикладне значення результатів полягає у створенні практичного інструментарію, що дозволяє територіальним громадам обґрунтовувати інвестиційну привабливість туристичних проєктів та формувати стратегічні рішення на основі поєднання офіційних даних, анкетування та локальної аналітики. А представлена методика забезпечує можливість комплексного оцінювання ефективності туристичної політики, що є критично важливим для сталого розвитку територій та їх успішної інтеграції в національні та міжнародні туристичні мережі.

Розроблено та апробовано комплексний науково-методичний підхід до оцінювання туристичного потенціалу гірських територіальних громад в умовах обмеженості офіційної статистичної інформації. Автором запропоновано інтегровану систему моніторингу, яка базується на поєднанні кількісних та якісних даних, отриманих через структуроване анкетування представників місцевих стейкхолдерів. Цей підхід дозволяє ідентифікувати приховані дисбаланси розвитку, зокрема розрив між високим природно-ресурсним потенціалом громад та низьким рівнем інституційної, інфраструктурної та інноваційної спроможності. Запропонована методологія надає територіальним громадам практичний інструментарій для стратегічного планування, що дозволяє обґрунтовувати інвестиційні рішення та залучати грантові ресурси на основі реальних потреб і специфіки гірських територій.

Здійснено диференціацію внеску територіальних громад у формування туристичного збору за 2021–2024 роки, що надало змогу класифікувати територіальні громади на просторові хаби-лідери та аутсайдери, виявивши при цьому нерівномірність інституційної та фінансової спроможності територій у межах одного регіону. Проаналізовано абсолютну та відносну зміну сум податкових надходжень від туристичного сектору в розрізі областей за 2021-2023 рр, а також визначено середню інтенсивність зміни. Аналіз податкових надходжень до бюджету від туристичного сектору України дає підстави стверджувати, що,

незважаючи на значні виклики, включаючи воєнний стан і військові дії, туристичний сектор демонструє адаптивність і навіть певне зростання. Отримані результати обґрунтовують стратегічні пріоритети повоєнного розвитку, які базуються не на загальних тенденціях, а на конкурентних перевагах конкретних територіальних громад, таких як бальнеологічний потенціал, логістична доступність та ефект агломерації. Запропонована класифікація дозволяє органам місцевого самоврядування не лише здійснювати моніторинг сум податкових надходжень від туристичного сектору, а й формувати адресні стратегії управління, спрямовані на посилення економічної стійкості гірських територій та їх успішну реінтеграцію в оновлені туристичні мережі.

Запропоновано концептуальну моделі розвитку туристичного сектору України в умовах воєнного стану, яка трансформує традиційну рекреаційну галузь у системний інструмент забезпечення економічної стійкості та відновлення людського капіталу. Аргументовано введення поняття «гуманітарно-економічного коридору туризму» як територіально-просторової системи взаємопов'язаних регіонів (депресивних, транзитних і приймаючих), у межах якої туристична діяльність передбачає перерозподіл фінансових, людських і соціальних ресурсів, сприяє відновленню територій, підтримці місцевих громад та поліпшенню економічної стійкості в умовах воєнних і посткризових трансформацій.

Розкрито методику стратегічного планування розвитку туризму на гірських територіях, що інтегрує економічні, екологічні та інституційні інструменти управління в єдину систему прийняття рішень. В роботі запропоновано та науково обґрунтовано використання 1) «фільтру пріоритетності» - багатокритеріальної методики оцінювання, яка дозволяє об'єктивно відбирати найефективніші стратегічні напрями розвитку, мінімізуючи ризики прийняття рішень, орієнтованих виключно на короткострокову вигоду; 2) економічної моделі «Квадрант стратегічної селекції», яка класифікує гірські громади за рівнем їхнього природного потенціалу та готовністю стейкхолдерів, що дозволяє диференціювати управлінські стратегії та пріоритети інвестування для кожного типу території; 3)

концепції «Преміального обмеження», що трансформує екологічні заборони (статус об'єктів природно-заповідного фонду) на конкурентну перевагу через створення ексклюзивних високовартісних туристичних продуктів, а також впроваджено показник «інноваційної резистентності», що комплексно оцінює здатність туристичних DESTINACIЙ до адаптації та впровадження нових технологій.

Запропоновано модель «тактичного розвитку туризму гірських територій» (на засадах концепції «тактичний урбанізм» (Tactical Ruralism)), яка трансформує підхід до управління галуззю від капіталомістких довгострокових проєктів до системи гнучких, інклюзивних інтервенцій швидкого реагування («quick wins»). Обґрунтовано доцільність інтеграції в цю модель цифрових інструментів (зокрема, QR-паспортів туристичних атракцій, маршрутів тощо) для систематизації недооцінених ресурсів громад та створення доказової бази для прийняття управлінських рішень. Здійснено узагальнення структурних компонентів моделі тактичного розвитку гірських територій (інфраструктурний дисбаланс, кадровий вакуум, «стратегічна стагнація», цифровий розрив тощо) та запропоновано механізм подолання цих диспропорцій через інтеграцію мікроінфраструктурних рішень, гнучкого територіального брендингу та міжмуніципальної співпраці на засадах кластерного підходу. Запропонована модель спрямована на інклюзивне відновлення людського капіталу та забезпечує збалансоване використання природних ресурсів через жорстке екологічне зонування, що дозволяє територіальним громадам підвищувати туристичну привабливість за мінімального антропогенного навантаження.

Розроблений комплекс науково-прикладних рекомендацій щодо визначення стратегічних пріоритетів розвитку туризму на гірських територіях має прикладну значущість, що знайшло своє впровадження у практичну діяльність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Artificial Intelligence in Disney Magic and Entertainment. 2023. URL: <https://www.lfmspa.it/en/news/aientertainment>
2. Bertalanffy L. von. General System Theory: Foundations, Development, Applications. New York: George Braziller. 1968. URL: https://monoskop.org/images/7/77/Von_Bertalanffy_Ludwig_General_System_Theory_1968.pdf
3. Destination Toronto Introduces Gix, a Custom AI Travel Genius Powered by GuideGeek. 2024. URL: <https://www.destinationtoronto.com/media/media-blog/post/destination-toronto-introduces-gix/>
4. Food and Agriculture Organization of the United Nations and World Tourism Organization. Understanding and Quantifying Mountain Tourism, FAO/UNWTO, Rome/Madrid, 2023. URL: <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/61b2d458-76be-404e-a47d-ae5a5372b96/content>
5. Godde P., Price M., Zimmermann F. Tourism and Development in Mountain Regions: Moving Forward into the New Millennium. London: CABI Publishing. 2000. URL: <https://www.cabidigitallibrary.org/doi/pdf/10.5555/20001804706>
6. Harrington E. C. The desirable function. Industrial Quality Control, 21 (10), 1965. 494–49
7. Hilton's AI-Driven Energy-Cost Reduction Journey: Over \$1 Billion Achieved in Savings. 2024. URL: <https://ei3.com/case-studies/hiltons-energy-cost-reduction-journey-using-ai/>
8. IndustryARC. Travel & Hospitality AI Market - Forecast (2025 - 2031). URL: <https://www.industryarc.com/Report/18662/travel-hospitality-ai-market.html>
9. International Recommendations for Tourism Statistics 2008, World Tourism Organization (UNWTO). New York, 2010, 134 p. URL: https://unstats.un.org/unsd/publication/seriesm/seriesm_83rev1e.pdf/

10. Jafari, J. The Encyclopedia of Tourism. London: Routledge. 2003. URL: https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=2awscRAqdo4C&oi=fnd&pg=PR1&dq=+The+Encyclopedia+of+Tourism+&ots=sFDEIv7I6b&sig=OQ2UtGXkllgMjpnpyMZI3FY&redir_esc=y#v=onepage&q=The%20Encyclopedia%20of%20Tourism&f=false
11. Niaz M. U. Socio-economic development and sustainable development goals: A roadmap from vulnerability to sustainability through financial inclusion. Economic Research-Ekonomska Istraživanja, 2022. 35 (1), 3243–3275. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2021.1989319>
12. OECD (2 024-12-18), “Artificial Intelligence and tourism: G7/ OECD policy paper”, OECD Tourism Papers, 2024/02, OECD Publishing, Paris. <https://www.smartlandvenice.it/wp-content/uploads/2025/01/OECD-Tourism-Paper-2024.pdf>
13. Page S. and Connell J. Tourism: A Modern Synthesis. 2-nd Edition. London: Thomson, 2006.
14. Penn State. Q&A: Causes, spread and solutions for California’s wildfire crisis. 2025. URL: <https://www.psu.edu/news/research/story/qa-causes-spread-and-solutions-californias-wildfire-crisis>
15. Rieder P. Wyder J. Economic and political framework for sustainability of mountain areas. In: Messerli, B. and Ives, J.D. (eds) Mountains of the World: a Global Priority. Parthenon Press, London and New York, 1997. pp. 85–102
16. Río-Rama M., C. Maldonado-Erazo A. Durán-Sánchez, Álvarez-García J. Mountain tourism research. A review. European Journal of Tourism Research 2019. №22, pp. 130-150. URL: https://www.researchgate.net/profile/Del-Rama/publication/328364954_Mountain_Tourism_Research_A_Review/links/5d2db30792851cf4408748be/Mountain-Tourism-Research-A-Review.pdf
17. Romeo R., Russo L., Parisi F., Notarianni M., Manuelli S., Carvão S. Mountain tourism - Towards a more sustainable path. 2021. URL:

<https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/f7257ef4-0b45-4c2b-b47f-80502c9e53f1/content>

18. Siddik A. B., Forid M. S., Yong L., Du A. M., Goodell J. W. Artificial intelligence as a catalyst for sustainable tourism growth and economic cycles. Technological Forecasting and Social Change, 2025. No 210. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0040162524006735>

19. Slovnkyk.ua. Портал української мови та культури. URL: <https://slovnkyk.ua/index.php?sword=%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B0>

20. Statista. Online travel market size worldwide from 2017 to 2023, with a forecast until 2029. URL: <https://www.statista.com/statistics/1179020/online-travel-agent-market-size-worldwide/#statisticContainer>

21. UNWTO. Mountain Tourism. URL: <https://www.unwto.org/mountain-tourism>

22. UNWTO. Tourism's Potential for Mountain Ecosystems and Communities Outlined in New Report. URL: <https://www.unwto.org/news/tourism-s-potential-for-mountain-ecosystems-and-communities-outlined-in-new-report>. 2023.

23. Артеменко О.І. Математичне моделювання рекреаційної привабливості території з використанням ієрархічної системи нечіткої логіки. Науковий вісник НЛТУ України. 2011. Вип. 21.5. С.345-352. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/artemenko2.htm

24. Бех В. П. Аутопоезис соціальних систем: монографія. Мін-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/68/Bekh.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

25. Бойко М. Г. Босовська М. В., Охріменко І. Г. Туристична система: генеза та пріоритети розвитку. Економіка і суспільство. 2017. Вип. 11, с. 54-60. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/11_ukr/9.pdf

26. Босовська М. Інтеграційні процеси в туризмі: монографія Київ.нац. торг.-екоп. ун-т, 2015. 832 с.

27. Булатова О. В. (Ред.). Формування і реалізація стратегії розвитку туристично-рекреаційного потенціалу регіону: монографія. Маріуполь: 2013. Маріупольський державний університет. 201 с.
URL:<https://repository.mu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2905/1/formuvannia%20i%20realizatsiia%20stratehii%20rozvytku.pdf>

28. Бут Т., Корнієнко О. Методичні підходи до оцінювання туристичного потенціалу. Підприємництво та управління розвитком соціально-економічних систем 2023. Вип. 2. С. 280 - 295. URL:
https://www.researchgate.net/publication/378942024_METODICNI_PIDHODI_DO_OCINUVANNA_TURISTICNOGO_POTENCIALU

29. Герасименко В. Г. (ред.). Оцінка туристично-рекреаційного потенціалу регіону: монографія. 2016. Одеса: ОНЕУ. URL:
<http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/5474/1/%D0%9E%D1%86%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0%20%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%BE-%D1%80%D0%B5%D0%BA%D1%80%D0%B5%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%BF%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%83%20%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%96%D0%BE%D0%BD%D1%83.pdf>

30. Герасимчук А. А., Палеха Ю. І., Шиян О. М. Соціологія: навчальний посібник. Київ: Вид-во Європейського університету. 2004. URL:
<http://politics.ellib.org.ua/pages-11090.html>

31. Дудник І. М. Вступ до загальної теорії систем. Електронний посібник. Категорія: Електронна платформа інформаційної та кібернетичної безпеки. 129 с. URL:
https://duikt.edu.ua/uploads/l_1142_42884991.pdf

32. Забуранна Л. Методика дослідження стану та проблем розвитку національного туристичного ринку. Вісник THEU, 2011. Вип. 4, с. 32–41. URL:

<http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/16015/1/%D0%97%D0%B0%D1%80%D1%83%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%B0%20%D0%9B..pdf>

33. Завідна Л. Д. Концепція розвитку соціально-економічної системи та її особливості в управлінні підприємством. Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2018. Вип. 2 (14). С. 68-75 URL: <https://dspace.znu.edu.ua/jspui/bitstream/12345/897/1/15.pdf>

34. Іванов Є. Прикладна модель загальної рівноваги GTAP як інструмент аналізу міжнародної торгової політики. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2019. Вип. 24 (2). с. 26-32. URL: http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/24_2_2019ua/7.pdf

35. Івченко Л., Погуда Н., Вовк К. Оцінка рівня розвитку туризму методами кваліметрії. *Економіка та суспільство*, 2021. Вип. 26. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/333>

36. Калініченко Л. Актуальні проблеми та напрями розвитку потенціалу соціально-економічних систем в умовах конкуренції: монографія (Пакуліна А. А. Концептуальні засади сталого розвитку потенціалу соціально-економічних систем у сучасних умовах) Харків: «В справі», 2017. 275 с

37. Коваль О. Д. Концептуальні засади розвитку туристичної індустрії в умовах трансформації соціально-економічної системи України. Актуальні проблеми економіки, 2024. Вип. 6, с. 45–52. URL: https://eco-science.net/wp-content/uploads/2024/06/6.24._topic_Oleksandr-D.-Koval-45-52.pdf

38. Коваль О. Д. Організаційні та правові засади розвитку туризму в Україні, зокрема туризму гірських територій, в умовах воєнного стану. Ефективна економіка. Вип. 7. 2024. URL: <https://www.nayka.com.ua/index.php/ee/article/view/4260/4295>

39. Колосінська М. І., Бойда С. В. Мультиплікативний ефект туристичної сфери. Ефективна економіка. 2021. Вип. 1 URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/1_2021/81.pdf

40. Костюк В. О. Системний підхід як методологічна основа статистичного забезпечення управління. Цифровий репозиторій ХНУГХ ім. А.Н. Бекетова. 2019. URL: <https://ojs.kname.edu.ua/index.php/area/article/view/2049/1941>
41. Кравченко Н. О. Рекреаційне господарство Полісся: сучасний стан та перспективи розвитку. Ніжин: МІЛАНІК. 2007. URL: https://tourlib.net/books_ukr/kravchenko1-4.htm
42. Левицький В. Розвиток соціально-економічних систем в сучасних умовах. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції «Формування механізму зміцнення конкурентних позицій національних економічних систем у глобальному, регіональному та локальному вимірах». 2021. с. 22–24. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/34943/2/FMZKPNES_2021_Levytskyi_V-The_development_of_the_22-24.pdf
43. Маховка В.М. Особливості гірського туризму. Formation of innovative potential of world science : proceedings of the III Int. sci. and theor. conf., August 19, 2022. Tel Aviv: European Scientific Platform, 2022. P. 29-31. URL: <https://reposit.nupp.edu.ua/handle/PoltNTU/14751>
44. Мельниченко О. А., Величко Л. Ю. Індустрія туризму: сутність, складові, кластери, необхідність державного регулювання. Теорія та практика державного управління. 2015. Вип. 4 (51) URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Tpdu_2015_4_3
45. Осітнянко Д. О., Примак Т. Ю. Впровадження принципів сталого розвитку в туристичній індустрії. Економічний часопис-XXI, 2020. Вип. 1, с. 152–159. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/1_2020/154.pdf
46. Охота В. І., Оливко О. А. Менеджмент туристичних підприємств в умовах переорієнтації на стійкі практики в контексті глобальних кліматичних змін. Інноваційна економіка 2024. Вип. 3 (8). URL: <http://inneco.org/index.php/innecoua/article/view/1275/1377>

47. Підвальна О. Г., Богуславська С. І. Оцінка економічного впливу індустрії туризму регіону: мультиплікативний ефект. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління. 2023. Том 32 (71). № 3 URL: https://www.econ.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/32_71_3/16.pdf
48. Потравка Л. Сутність, зміст та етапи трансформації соціально-економічної системи. Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє, 2014. Вип. 19 (2). URL: <http://unmsm.wunu.edu.ua/index.php/unmsm/article/viewFile/218/218>
49. Carifio J., Perla R. Ten common misunderstandings, misconceptions, persistent myths and urban legends about Likert scales and Likert response formats and their antidotes. Journal of Social Sciences, 3 (3), 2007. 106–116.
50. Юхновська Ю. О. Методичні підходи до оцінювання туристичного потенціалу України та регіонів. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління, 2019. № 69 (4). URL: https://www.econ.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/30_69_4/30_69_4_2/11.pdf
51. Farley J., Voinov A. Economics, socio-ecological resilience and ecosystem services. Journal of Environmental Management, 2016. №183 (2), pp. 389–398. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0301479716305023>
52. Levin S. A., Barrett S., Aniyar S., Baumol W., Bliss C., Bolin B., Dasgupta P., Ehrlich P., Folke C., Gren I.-M. Resilience in natural and socioeconomic systems. Environment and Development Economics, 2001. № 3(2), pp. 221–262. <https://www.cambridge.org/core/journals/environment-and-development-economics/article/abs/resilience-in-natural-and-socioeconomic-systems/AC6374D11513248CC521C3FAC3E5E1E4>
53. Cheng S. S. Digital Twin Technology for Personalized Rural Tourism Product Development: A Case Study Approach. 2025. URL: <https://system.wisacad-pub.com/index.php/tvca/article/view/248>
54. Duarte S. de Almeida, Brito e Abreu F., Boavida-Portugal I. Digital twins in tourism: a systematic literature review. 2025. URL: <https://arxiv.org/abs/2502.00002>

55. Florido-Benítez L. The use of digital twins to address smart tourist destinations' future challenges. Platforms. 2024. URL: <https://doi.org/10.3390/platforms2040016>
56. Rahmadian E., Feitosa D., Virantina Y. Digital twins, big data governance, and sustainable tourism. Ethics and Information Technology. 2023. URL: <https://doi.org/10.1007/s10676-023-09730-w>
57. Адамик О. В., Сисюк С. В. Інформаційні системи управління підприємством: вибір базових технологій та програмного забезпечення. Глобальні та національні проблеми економіки. 2016. Вип. 14. С. 891–895.
58. Андрейчук Ю. В., Мальська М. П., Дмитрук Р. М. Інформаційні технології в туризмі, рекреації та гостинності: Big Data та аналітика 2025. URL: https://geography.lnu.edu.ua/wpcontent/uploads/2025/09/Andreychuk_Malska_Dmytruk_Informatsiyni-tekhnologii_2025.pdf
59. Божидарник Т. В. Міжнародний туризм : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 312 с.
60. Гуцал Л. А., Столяр В. А., Павлюк С. І. Цифрові технології в організації туристичних подорожей. Економіка та суспільство. 2025. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-80-25>
61. Джинджоян В. В., Тесленко Т. В., Горб К. М. Інноваційні технології в туризмі та гостинності : навч. посіб. Київ : Каравела, 2022. 340 с.
62. Драган І. В., Драган І. О. Інформаційне забезпечення маркетингової діяльності туристичних підприємств. Ефективна економіка. 2021. № 5. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/5_2021/110.pdf
63. Максимюк М. М. Оцінка стану та перспективи розвитку індустрії туризму в Україні. Культура народів Причорномор'я. 2012. № 235. С. 55–61.
64. Мальська М. П., Паньків Н. М. Туристично-ресурсний потенціал території : підручник. Київ : Видавець ФОП Піча Ю. В., 2022. 534 с.
65. Марценюк Л. В. Проблеми та перспективи розвитку туризму в Україні. Економічний вісник. 2015. № 3. С. 76–82.

66. Михайліченко Г. І. Туристичний потенціал: методи оцінювання та інноваційний розвиток. Проблеми економіки. 2013. № 1. С. 115–123.
67. Музиченко-Козловська О. В. Економічне оцінювання туристичної привабливості території : монографія. Львів : Новий Світ–2000, 2012. 176 с.
68. Писаревський І. М., Мелешко К. К. Туристично-рекреаційний потенціал як елемент конкурентоспроможності територій. БізнесІнформ. 2019. № 12. С. 148–154.
69. Рахман М. С. Кон'юнктурний аналіз розвитку готельної індустрії як складової туризму України. БізнесІнформ. 2015. № 11. С. 205–211.
70. Селіванова А. В. Аналіз засобів інформаційного забезпечення туризму. 2017. URL: <https://journals.kntu.net.ua/index.php/pit/article/view/180>
71. Системи великих баз даних та їх аналіз (Big Data and Analytics) в туризмі. 2019. URL: <https://journals.knute.edu.ua/scientia-fructuosa/article/download/581/513/519>
72. Скляр Г. П., Дробиш Л. В., Вишневецька Л. І. Статистичні показники розвитку сфери туризму в Україні: напрями удосконалення та гармонізація з міжнародними стандартами. Економічний вісник Донбасу. 2017. № 2(48). С. 157–162.
73. Шелеметьєва Т. В., Зайцева В. М. Оцінювання соціально-економічного розвитку туризму в Україні як важливий напрям ефективності управління. Вісник економічної науки України. 2020. № 1. С. 103–108.
74. Шикеринець В. В., Великочий В. С., Дутчак О. І. Міжнародний туризм. Івано-Франківськ : Видавець Кушнір Г. М., 2015. 254 с.
75. Шадюк К. М. Особливості розвитку підприємств туристичної галузі України в умовах кризи та війни. *Інноваційна економіка*. 2025. № 1 (101). С. 197–205. DOI: <https://doi.org/10.37332/2309-1533.2025.1.23>.
76. Tomej K., Bilynets I., Koval O. Tourism business resilience in the time of war: the first three months following Russia's invasion of Ukraine. *Annals of Tourism Research*. 2023. Vol. 99. Article 103547. DOI:

<https://doi.org/10.1016/j.annals.2023.103547>.

77. Zubekhina T., Matviichuk L., Dvorska I. Strategic priorities for the balanced development of cultural tourism entities in the post-war period. *Economic Forum*. 2025. Vol. 15, № 2. P. 56–66. DOI: <https://doi.org/10.62763/ef/2.2025.56>.

78. Li F., Ruan T. Recovery-informed forecasting strategy enhancement. *arXiv*. 2026. DOI: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2603.01085>.

79. Kalantzi O., Tsiotas D., Polyzos S. The contribution of tourism in national economies: evidence of Greece. *arXiv*. 2023. DOI: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2302.13121>.

80. Семків М. О. Повоєнний розвиток етнографічного туризму в Україні: перспективи та механізми відновлення. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*. 2023. № 8. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-8-12-04>.

81. Efrat-Treister D., Fuchs G. Resilience-building leisure activities during war. *Tourism Recreation Research*. 2025. P. 1–13. DOI: <https://doi.org/10.1080/02508281.2025.2559251>.

82. Ivanov O., De Marchi D. Building resilience in war-torn tourism destinations through hot-war tourism: the case of Ukraine. *Tourism and Hospitality*. 2025. Vol. 6, № 5. Art. 274. DOI: <https://doi.org/10.3390/tourhosp6050274>.

83. But T. Identification of problems and post-war recovery of tourism in Ukraine. *Management and Entrepreneurship: Trends of Development*. 2024. № 1 (27). P. 32–43. DOI: <https://doi.org/10.26661/2522-1566/2024-1/27-03>.

84. Romanova A., McGinley S. Tourism as a tool of recovery of Ukrainian communities: economic and mental healing. *Socio-Cultural Management Journal*. 2025. Vol. 8, № 1. P. 4–22. DOI: <https://doi.org/10.31866/2709-846X.1.2025.336350>.

85. Тютюнник Ю. М., Лега О. В., Безкровний О. В., Ліпський Р. В., Ромаш Д. В. Фінансово-економічний вимір розвитку туризму Полтавщини. *Здобутки економіки: перспективи та інновації*. 2025. № 16. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15030492>.

86. Тимошенко Т. О. Трансформація парадигми повоєнного економічного розвитку прибережних туристичних дестинацій та громад Півдня України: від вразливості до резильєнтності. *International Science Journal of Management, Economics & Finance*. 2026. Vol. 5, № 1. P. 23–33. DOI: <https://doi.org/10.46299/j.isjmef.20260501.03>.

87. Надходження від туристичного збору зросли на третину за рік. *Opendatabot*. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/tourist-fee-2025-12>

88. Діяльність підприємств. *Державна служба статистики України*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>

89. Туристична статистика: податкові надходження від тургалузі по регіонах. *Державне агентство розвитку туризму України*. URL: <https://www.tourism.gov.ua/blog/turistichna-statistika-podatkovyi-nadhodzhennya-vid-turgaluzi-po-regionah>

90. Interreg NEXT Poland – Ukraine Programme 2021–2027. URL: https://pl-ua.eu/wp-content/uploads/2025/01/Interreg-NEXT-PL-UA-Programme-doc.-v.-3_05.11.2024.pdf

91. EU Cohesion Policy: over €530 million for territorial cooperation including Ukraine and Moldova in 2021–2027. *European Commission*. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/news/eu-cohesion-policy-over-eu530-million-territorial-cooperation-including-ukraine-and-moldova-2021-2022-12-02_en

92. Iddawala J., Lee D. Regenerative tourism: context and conceptualisations. *Tourism planning & development*. 2025. Vol. 23, № 2. P. 185–215. DOI: <https://doi.org/10.1080/21568316.2025.2527614>

93. Dunets A. N., Vakhrushev I. B., Sukhova M. G., Sokolov M. S., Utkina K. M., Shichiyakh R. A. Selection of strategic priorities for sustainable development of tourism in a mountain region: concentration of tourist infrastructure or nature-oriented tourism. *Entrepreneurship and sustainability issues*. 2019. № 7(2). P. 1217–1229. DOI: [http://doi.org/10.9770/jesi.2019.7.2\(29\)](http://doi.org/10.9770/jesi.2019.7.2(29))

94. Холодок В. Д. Управління туризмом на регіональному рівні в умовах війни

та стратегії на майбутнє. *Таврійський науковий вісник*. 2023. № 16. С. 206–214. DOI: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.16.27>

95. Kulyniak I. Assessment of the state and development trends of the tourism sector in Ukraine. *Philosophy, economics and law review*. 2025. № 1(5). P. 70–79. DOI: <https://doi.org/10.63341/2786-491X-2025-1-70>

96. Худоба О. Розвиток туризму в гірських громадах Львівщини: передумови та перспективи. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. 2024. Т. 57, № 2. С. 136–147. DOI: <https://doi.org/10.25128/2519-4577.24.2.15>

97. Pavlenchuk A., Tsizdyn N. Strategies for managing foreign economic activity of tourism enterprises in the Lviv region as a factor in shaping their competitiveness. *Development management*. 2025. № 24(1). P. 42–56. DOI: <https://doi.org/10.63341/devt/1.2025.42>

98. Богославець О., Ілляшенко І., Юрченко К. Застосування європейського досвіду розробки та просування продукту гірського туризму для українського ринку туристичних послуг. *Економіка та суспільство*. 2025. № 71. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-71-126>

99. Грищенко С. Туристична індустрія України: аналіз тенденцій та чинників розвитку в координатах повоєнного відновлення. *Економіка та суспільство*. 2023. № 52. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-29>

100. Роїк О. Р. Напрямки сталого розвитку туризму України в умовах післявоєнного відновлення. *Економічний простір*. 2023. № 184. С. 58–61. DOI: <https://doi.org/10.32782/2224-6282/184-9>

101. Мартинюк У. А., Кушнір Л. П., Терлецька О. В., Багрій тМ. В. Формування сталого розвитку медичного туризму в Україні. *Регіональна економіка*. 2021. № 1. С. 91–99. DOI: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2021-1-10>

102. Ibrahimova S. V., Mamedova S. B., Temirova Z. Problems and prospects of sustainable development of mountain tourism in modern conditions. *BIO web of conferences*. 2025. № 151. DOI: <https://doi.org/10.1051/bioconf/202515103013>

103. Юдіна О. І., Богородицька Г. Є., Бондар Д. С. Сучасний стан розвитку спортивного міжнародного туризму в Україні. *Індустрія туризму і гостинності в Центральній та Східній Європі*. 2022. № 6. С. 52–57. DOI: <https://doi.org/10.32782/tourismhospcee-6-7>
104. Коваль О. Д. Методологічні підходи до визначення стратегічних пріоритетів розвитку туризму на гірських територіях. *Академічні візії*. 2024. № 33. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13269306>
105. Про затвердження Стратегії розвитку Закарпатської області на період до 2027 року: рішення Закарпатської обласної ради від 19.12.2024 № 1216. URL: https://zakarpat-rada.gov.ua/docs/rishennya/8/17_sesion/rish1216.pdf
106. Мельниченко, С. Г., Богадьорова, Л. М. (2021). Географія просторово-часових особливостей колективних засобів розміщення готельного господарства в Україні. *Людина та довкілля. Проблеми неоекології*, 36, 34–42. <https://doi.org/10.26565/1992-4224-2021-36-03>
107. Антоненко, В. (2024). Inclusive rehabilitation tourism as an effective tool for social adaptation of victims of the Russian aggression in Ukraine. *Ресторанний і готельний консалтинг. Інновації*, 7(2), 272–284. <https://doi.org/10.31866/2616-7468.7.2.2024.335186>
108. Данило, Я. (2024). Організаційно-економічні засади соціально-економічного розвитку туризму в Карпатському регіоні. *Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Економічні науки*, 330(3), 460–466. <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2024-330-73>
109. Петрова, Н. О., Сорока, Ю. С. (2025). Організаційно-правове регулювання сталого та соціального розвитку сільських територій та громад завдяки туризму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 2 (91), 249–255. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.2.32>
110. Романів, П. (2023). Концептуальні засади сталого розвитку активного туризму та рекреації у західному регіоні України. *Наукові записки Тернопільського*

національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: *Географія*, 54 (1), 178–187. <https://doi.org/10.25128/2519-4577.23.1.19>

111. Башинська, Ю. І., & Стецик, Я. В. (2023). Розвиток сільського туризму як інструмент підвищення конкурентоспроможності сільських територій України. *Економічний простір*, 185, 98–104. <https://doi.org/10.32782/2224-6282/185-18>

112. Коваль, О. (2025). Теоретико-методичні підходи до оцінювання економічних засад становлення солідарного туризму. *Сталий розвиток економіки*, 1 (52), 71–79. <https://doi.org/10.32782/2308-1988/2025-52-10>

113. Долинська, О. О., Шоробур, І. М., Долинський, Є. В. (2025). Потенціал зеленого туризму в досягненні сталого соціально-економічного розвитку сільських територій України. *Acta Academiae Beregsasiensis: Geographica et Recreatio*, 3, 125–133. <https://doi.org/10.32782/2786-5843/2025-3-11>

114. Ніколайчук, О. (2025). Інклюзивність в індустрії туризму та гостинності України: сучасний стан та перспективи розвитку. *Економічні горизонти*, 3 (32), 49–64. [https://doi.org/10.31499/2616-5236.3\(32\).2025.334871](https://doi.org/10.31499/2616-5236.3(32).2025.334871)

115. Ilin, M., Alves, F. L. (2024). Tourism and recreational industry for rural development in Ukrainian mountains. *Grassroots Journal of Natural Resources*, 7(1), 81–98. <https://doi.org/10.33002/nr2581.6853.070105>

116. Sevastyanov, R., Donchenko, O. (2023). Development of ecological (green) and rural tourism in Ukraine: problems and promising solutions. *Management and Business Articles*, 1(1), 287–301. Retrieved from <https://surl.li/jpnhuu>

117. Frenzel, F., Giddy, J., Frisch, T. (2022). Digital technology, tourism and geographies of inequality. *Tourism Geographies*, 24(6-7), 923–933. <https://doi.org/10.1080/14616688.2022.2142843>

118. Мельниченко, С. Г., Богадьорова, Л. М., Охременко І. В. (2024). Статистичний аналіз динаміки показників туристичної діяльності в Херсонській області. *Актуальні проблеми сталого розвитку*, 1(2), 50–56. [https://doi.org/10.60022/2\(2\)-7SD](https://doi.org/10.60022/2(2)-7SD)

119. Drebot, O., Vysochanska, M., Palapa, N., Bilotil, V., Sakharnatska, L., Klym, N. (2025). Formation of an environmental and economic mechanism for balanced development of rural territories of Ukraine according to the principles of European integration processes. *Technology audit and production reserves*, 6(86), 82–93. <https://doi.org/10.15587/2706-5448.2025.348403>
120. Trusova, N., Trusova, A. (2025). Implementation of tourism potential in the context of sustainable development of the regions and the national economy of Ukraine. *Innovation and Sustainability Articles*, 5(3), 18–29. <https://doi.org/10.31649/vis/3.2025.18>
121. Zhang, P., Wang, M., Deng, G. (2023). Evolutionary game analysis of resilient community construction driven by government regulation and market. *Sustainability*, 15(4). <https://doi.org/10.3390/su15043251>
122. Ципа Е.О., Голубець І.М., Безрученков Ю.В. Післявоєнне відновлення туризму в Україні. Економіка та управління підприємствами, інфраструктура ринку, №68,2022.URL:http://www.market-infr.od.ua/journals/2022/68_2022/29.pdf
123. Мандюк Н.Л. Фактори сталого розвитку туризму гірських територій Львівської області. Географія та туризм.2017. № 40. С 88-96.URL:https://tourlib.net/statti_ukr/mandjuk3.htm
124. Коваль О.Д. Впровадження тренінгових технологій в готельно-ресторанному бізнесі // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Економіка». – 2024. - № 1(63). – с.156-163 <https://visnyk-ekon.uzhnu.edu.ua/article/view/303406>
125. Динаміка податкових надходжень по областях за 2023 рік. URL: <https://www.tourism.gov.ua/blog/dinamika-podatkovih-nadhodzhen-po-oblastyah-za-2023-rik>
126. <https://researchhub.wttc.org/product/ukraine-economic-impact-report>
127. У 2024 році до держбюджету від туристичної галузі вже надійшло 616 млн грн. URL: www.tourism.gov.ua/blog/u-2024-roci-do-derzhbyudzhetu-vid-turistichnoyi-galuzi-vzhe-nadiyshlo-616-mln-grn

ДОДАТКИ

**СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**

***Статті у виданнях, індексованих міжнародними наукометричними базами
Web of Science Core Collection та/або Scopus***

1. K.Tomej, I. Bilynets, O.Koval. Tourism business resilience in the time of war: The first three months following Russia's invasion of Ukraine: The first three months following Russia's invasion of Ukraine // Journal Annals of Tourism Research.- 2023. - Volume 99. (Scopus)

<https://numl.org/1hTI>

DOI: <https://doi.org/10.1016/j.annals.2023.103547>

(Особистий внесок: розроблено методологічний зміст анкети, який узгоджено з міжнародною командою співавторів та забезпечено безпосередню реалізацію польового етапу збору даних серед суб'єктів туристичного бізнесу Закарпаття, проведено аналіз даних, які стали основою формування змісту публікації).

***Статті у наукових фахових виданнях України
та виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз***

2. Коваль О.Д. Інформаційно-аналітичне забезпечення розвитку туризму в соціально-економічній системі гірських територій // Актуальні проблеми економіки. - 2025.- № 12 (294). – с.141-150

https://eco-science.net/wp-content/uploads/2025/12/12.25._topic_Oleksandr-Koval-141-150.pdf

DOI: <https://doi.org/10.32752/1993-6788-2025-1-294-141-150>

3. Коваль О.Д. Наукове обґрунтування вибору сукупності показників для оцінювання розвитку туризму в Україні та на її гірських територіях // Актуальні проблеми економіки. - 2025.- № 8 (290). – с.292-304

https://eco-science.net/wp-content/uploads/2025/08/8.25._topic_Oleksandr-Koval-292-304.pdf

DOI: <https://doi.org/10.32752/1993-6788-2025-1-290-292-304>

4. Коваль О.Д. Науково-методичний підхід до оцінювання соціально-економічної системи України та регіонів, їх туристичного потенціалу /Актуальні проблеми економіки. - 2025.- № 5 (287). – с.525-534

https://eco-science.net/wp-content/uploads/2025/05/5.25._topic_Oleksandr-Koval-525-534.pdf

DOI: <https://doi.org/10.32752/1993-6788-2025-1-287-525-534>

5. Коваль О.Д., Середа Н.М. Розвиток інформаційних систем і технологій у готельному та туристичному бізнесі // Соціальний розвиток: економіко-правові проблеми. – 2025. - №2. – с. 70-77.

<https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fced532f-cc7b-4eb0-a917-689fa00d87df/content>

DOI: <https://doi.org/10.70651/3083-6018/2025.2.08>

(Особистий внесок: здійснено концептуалізацію ролі IT-інструментарію як механізму підвищення операційної ефективності та адаптивності суб'єктів підприємництва в умовах туристичної дестинації, що дало змогу оптимізувати управління бізнес-процесами в межах регіональних соціально-економічних систем).

6. Коваль О.Д., Катюха Д.А. Стратегії адаптації готельно-ресторанного бізнесу в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення в Україні // Соціальний розвиток: економіко-правові проблеми. – 2025. - № 1. – с. 72-78.

<https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6c925b80-ec54-4f60-8c9c-e338cc8d46a1/content>

DOI: <https://doi.org/10.70651/3083-6018/2025.1.09>

(Особистий внесок: здійснено комплексний аналіз стратегій адаптації готельно-ресторанного бізнесу в умовах війни, розроблено прикладну систему заходів для забезпечення стійкості та енергонезалежності підприємств галузі у процесі післявоєнного відновлення).

7. Коваль О.Д. Організаційні та правові засади розвитку туризму в Україні, зокрема туризму гірських територій, в умовах воєнного стану // Ефективна економіка. – 2024. - №7.

<https://www.nayka.com.ua/index.php/ee/article/view/4260/4295>

DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.7.84>

8. Коваль О.Д. Концептуальні засади розвитку туристичної індустрії в умовах трансформації соціально-економічної системи України // Актуальні проблеми економіки. – 2024. - №6. С. 45-52

https://eco-science.net/wp-content/uploads/2024/06/6.24._topic_Oleksandr-D.-Koval-45-52.pdf

DOI: <https://doi.org/10.32752/1993-6788-2024-1-276-45-52>

9. Коваль О.Д. Методологічні підходи до визначення стратегічних пріоритетів розвитку туризму на гірських територіях // Академічні візії. – 2024. - №33.

<https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1296/1198>

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13269306>

10. Коваль О.Д. Стратегії розвитку та управління економікою туристичного підприємства // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Економіка». – 2024. - № 1(63) с. 149-155

<https://visnyk-ekon.uzhnu.edu.ua/article/view/303403>

DOI: [https://doi.org/10.24144/2409-6857.2024.1\(63\).149-155](https://doi.org/10.24144/2409-6857.2024.1(63).149-155)

11. Коваль О.Д. Впровадження тренінгових технологій в готельно-ресторанному бізнесі // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Економіка». – 2024. - № 1(63). – с.156-163

<https://visnyk-ekon.uzhnu.edu.ua/article/view/303406>

DOI: [https://doi.org/10.24144/2409-6857.2024.1\(63\).156-163](https://doi.org/10.24144/2409-6857.2024.1(63).156-163)

12. Банева О.І., Сіра Е.О., Коваль О.Д. Використання інформаційно-комунікаційних технологій в ресторанному бізнесі // Інвестиції: практика та досвід. - 2023. - №4. – с. 5-10.

<https://www.nayka.com.ua/index.php/investplan/article/view/1083/1280>

DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2023.4.5>

(Особистий внесок: здійснено науково-аналітичний супровід оцінки використання інформаційно-комунікаційних технологій у ресторанному господарстві, поєднуючи академічну методологію з практичним аналізом адаптаційних механізмів підприємств галузі в умовах воєнного стану).

13. Кушнірук, В., Величко, О., Коваль, О. (2023). Управління бізнес-процесами в готельно-ресторанному бізнесі // *Економіка та суспільство*. – 2023. - №47.

<https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-47-65>

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-47-65>

(Особистий внесок: розроблено підходи до управління бізнес-процесами в готельно-ресторанному бізнесі, інтегруючи академічні знання з практичним розумінням процесів, що відбуваються в секторі HoReCa на регіональному та національному рівнях).

Публікації у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій та семінарів

14. Коваль О. Культурні коди Карпат у дизайні гастрономічного та досвідного туризму: етнографія як джерело конкурентної переваги регіону. *Актуальні проблеми розвитку сфери гостинності: перспективи та виклики*: матеріали IV Міжнародної наукової конференції (м. Ужгород, 22-23 квітня 2026 р.). Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2026. С. 300–306.

<https://dspace.uzhnu.edu.ua/handle/lib/88825>

15. Коваль О. Пасіка як туристичний хаб: потенціал інтеграції бджільництва в економіку вражень. *Актуальні питання екології, бджільництва та економіки збалансованого природокористування*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 70-річчю від дня народження д.б.н., проф. В.А. Соломахи (м. Київ, 9–10.09.2025 р.). – Київ, 2025. С. 121–126.

https://www.botany.kiev.ua/doc/solomakh%D0%B0_2025.pdf

Анкета для оцінки розвитку туризму в гірських громадах Закарпаття

Мета опитування — зібрати первинні дані про стан туризму, інфраструктуру, екологію та інновації в громадах Закарпатської області для наукового дослідження. Опитування анонімне.

Зірочка () означає, що запитання обов'язкове*

1. Електронна адреса *

2. Блок 1. Економічні показники

*

Чи здійснюється у вашій громаді офіційний збір туристичного збору?

Виберіть лише один варіант.

- ☐ так
- ☐ Ні
- ☐ Важко відповісти

3. Чи залучалися у 2022–2024 роках інвестиції (державні, приватні, грантові) для розвитку туристичної інфраструктури? *

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Так
- ☐ Ні
- ☐ Інше:

4. Як змінилася кількість туристів у громаді протягом 2022–2024 рр. *

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Зростання
- ☐ Зменшення
- ☐ Без змін

5. **Блок 2. Соціокультурні показники**

*

Скільки осіб було офіційно зайнято у сфері туризму та суміжних послуг у 2024 році?

Виберіть лише один варіант.

- ☐ До 10
- ☐ 11–50
- ☐ 51–100
- ☐ Понад 100

6. Чи проводились культурні та туристичні заходи у громаді протягом останніх 12 місяців? (ярмарки, фестивалі тощо)? *

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Так
- ☐ Ні

7. Блок 3. Інфраструктурні показники

Які типи закладів розміщення (готелі, садиби, апартamenti) та харчування (ресторани, кафе, колиби) функціонують у громаді?

Виберіть усе, що підходить.

- ☐ Готелі
- ☐ Хостели
- ☐ Зелені садиби
- ☐ Санаторії
- ☐ Інше: _____

8. Чи функціонує у громаді туристично-інформаційний центр або тур агентство?

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Так
- ☐ Ні
- ☐ У планах створення

9. Оцініть рівень розвитку туристичної інфраструктури громади за шкалою 1–5, де 1 — «критично недостатня», 3 — «середній рівень розвитку», 5 — «повністю достатня і відповідає потребам туристів»

Виберіть лише один варіант.

1	2	3	4	5
☐	☐	☐	☐	☐

10. **Блок 4. Екологічні показники**

*

Чи здійснювались заходи з охорони довкілля та природних ресурсів у громаді у 2023–2024 роках за кошти з туризму?

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Так
- ☐ Ні
- ☐ Не знаю

11. Чи є у громаді природоохоронні території (національні парки, заказники, пам'ятки природи)?

*

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Так
- ☐ Ні

12. Чи є прояви антропогенного навантаження на природні ресурси (певна міра змін у природі, викликаних діяльністю людини) від туризму?

*

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Так
- ☐ Частково
- ☐ Ні
- ☐ Важко відповісти

13. **Блок 5. Інноваційні показники**

*

Чи були реалізовані у громаді за останні 3 роки інноваційні проєкти або стартапи у сфері туризму?

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Так
- ☐ Ні
- ☐ Плануються

14. Чи застосовують для просування туризму громади цифрові інструменти (офіційний сайт, соцмережі, онлайн-карта, мобільні додатки, VR-тури тощо)

*

Виберіть лише один варіант.

- ☐ Так
- ☐ Ні

15. **Блок 6. Перспективи та стратегічне бачення (відкриті питання)**

*

Назвіть щонайменше 3 ключові ресурси громади (природні, культурні, історичні, гастрономічні), які, на вашу думку, мають найбільший потенціал для розвитку туризму, протягом найближчих 3–5 років?

16. Які природні, культурні чи інфраструктурні ресурси громади залишаються недовикористаними для туристичного розвитку? *

17. Які нові очікування та потреби туристів, на вашу думку, формують запит на сучасні туристичні продукти й сервіси? *

18. Які партнерства (державно-приватні, транскордонні, міжмуніципальні) та моделі інвестування можуть забезпечити прорив у розвитку туризму? *

19. Які стратегічні дії варто зробити вже зараз, щоб громада або регіон стали більш конкурентоспроможними на туристичній мапі України та Європи? *

20. Які можливості для залучення грантових коштів у сфері туризму, креативних індустрій чи культурної спадщини ви бачите? Які інструменти могли б цьому сприяти? *

Компанія Google не створювала цей вміст і не підтримує його.

Google Форми

АКТИ ВПРОВАДЖЕНЬ

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСНА ВІЙСЬКОВА АДМІНІСТРАЦІЯ
УПРАВЛІННЯ ТУРИЗМУ ТА КУРОРТІВ

пл. Народна, 4, м. Ужгород, 88008, тел.: (0312) 61-44-11
e-mail: zaktour@carpathia.gov.ua, код ЄДРПОУ 43731679

21.06.2026 № 01-05/179

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про використання результатів наукового дослідження

Коваля Олександра Дмитровича на тему: «Розвиток туризму в соціально-економічній системі гірських територій України», поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD) за спеціальністю 051 – Економіка.

Ця довідка засвідчує, що наукові розробки О.Д. Коваля були використані Управлінням туризму та курортів Закарпатської обласної військової адміністрації для вдосконалення регіональної системи управління туристичною галуззю. Пропозиції автора щодо переходу від оцінки туризму виключно за кількісними показниками потоків до аналізу реального економічного ефекту стали основою для перегляду регіональних підходів до стратегічного планування.

Зокрема, у практичну діяльність Управління впроваджено такі рекомендації:

- впроваджено типологію територіальних громад, яка базується на їхній спеціалізації (природні, курортні, гастрономічні тощо). Такий підхід забезпечує диференційоване моделювання розвитку та застосування адресних інструментів підтримки для кожного типу громад.
- запропоновано механізм супроводу туристичної спеціалізації територіальних громад. Замість загальних консультацій впроваджено практику комплексного аудиту туристичного потенціалу, що сприяє якісній підготовці інвестиційних проєктів та залученню партнерів.

Результати наукового дослідження О.Д. Коваля становлять практичний інтерес та будуть інтегровані в процес формування Програми розвитку туризму та курортів на 2027–2030 роки. Впровадження визначених автором показників економічного впливу дозволить Управлінню туризму змінити парадигму управління: від фокусу проведення окремих заходів до системного управління сектором, що базується на даних, аналітиці та вимірюваній ефективності.

Начальник управління

Олександра Горзов 61 44 11

Маріанна ГОТРА

**МІСЦЕВА АСОЦІАЦІЯ ОРГАНІВ
МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ «ТеРА»**

код за ЄДРПОУ 46270203

90556, Закарпатська обл., Тячівський р-н,
селище Буштино, вул. Головна, буд. 91
+380662862000; aomstera@gmail.com

30.04.2026 №1/2026

ДОВІДКА

про впровадження результатів наукового дослідження

Ковалю Олександра Дмитровича на тему:

**«Розвиток туризму в соціально-економічній системі гірських територій
України», за спеціальністю 051 – Економіка третього (освітньо-наукового)
рівня вищої освіти**

поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії з економіки

Довідка засвідчує, що наукові напрацювання О.Д. Ковалю стали концептуальною основою для розширення діяльності Місцевої Асоціації органів місцевого самоврядування «ТеРА» (Буштинська, Драгівська, Колочавська, Синевирська громади). Запропоновані автором моделі міжмуніципальної кооперації дозволили об'єднати зусилля вказаних громад для подолання обмеженості ресурсів та формування спільного економічного простору.

У межах діяльності Асоціації впроваджено такі практичні рекомендації автора:

- 1) розпочату роботу зі створення єдиної бази даних економічного потенціалу територій. Інтеграція інформації про підприємств, туристичні об'єкти, локальних виробників та інвестиційні можливості в систему «ТеРА Карпати» забезпечує умови для обґрунтованого стратегічного планування;
- 2) реалізовано спільну оцінку конкурентних переваг громад. Це дало змогу виявити спільні точки росту та бар'єри, що сприяло переходу від локальної конкуренції до стратегічного партнерства;
- 3) започатковано формування міжгромадських туристичних продуктів. Створення спільних гастрономічних та природно-пізнавальних маршрутів дозволило ефективніше презентувати туристичний потенціал регіону зовнішньому споживачу;
- 4) сформовано інституційну спроможність Асоціації. Розробки автора щодо побудови команд розвитку та проведення стратегічних сесій стали основою для професійного навчання службовців та забезпечення якісного супроводу спільних проєктів;

Завдяки впровадженню результатів представленого дослідження Асоціація «ТеРА» трансформувала підхід до регіонального розвитку, перейшовши до моделі цілісної економічної екосистеми гірських територій.

Виконавчий директор

Денис МАН

КОЛОЧАВСЬКА СІЛЬСЬКА РАДА

вул. Шевченка, 78, с. Колощина, 98043, тел.: (+38146) 2-42-24, факс 2-42-81,
www.kolochavtska-gromada.gov.ua, e-mail: kolch@kolochavtska-gromada.gov.ua,
код ЄДРПОУ 04350777

23.03.2026 № 05-01 / 135-26

На _____ від _____

ДОВІДКА

про проведення результатів наукового дослідження

Ковалю Олександра Дмитровича на тему:

«Розвиток туризму в соціально-економічній системі
гірських територій України», поданого на здобуття наукового ступеня
доктора філософії (PhD) за спеціальністю 051 – Економіка.

Ця довідка засвідчує, що результати дисертаційної роботи О.Д. Ковалю були використані при розробці стратегічних засад управління туристичним сектором Колошавської територіальної громади. Науково-методичні рекомендації автора щодо побудови моделі партнерського управління в умовах природоохоронних обмежень, накладених діяльністю НПП «Синевир», стали основою для переформатування взаємодії між місцевим самоврядуванням, бізнесом та громадським сектором.

Зокрема, запропоновано запропоновану автором модель та стратегію розвитку туризму гірських територій, яка базується на наступних етапах:

- проведення комплексного аудиту економічного потенціалу громади, що охоплює оцінку туристичних потоків, наявність об'єктів інфраструктури, виявлення чинників сезонності та вищій існуючих ланцюгів створення вартості. Завдяки цьому вдалося сформулювати детальну карту економічних можливостей, яка фокусується на інтервалі локальних продуктів, розвитку гастрономічних маршрутів та підприємств реалізаційних ініціатив;

- гармонізація господарської діяльності із жорсткими вимогами природоохоронного законодавства. Це уможливило стимулювання підприємництва у сферах екскурсійного обслуговування, освітнього та сімейного туризму, а також виробництва локальної продукції, без заподіяння шкоди екосистемі НПП «Синевир»;

- запровадження рекомендацій щодо розвитку та відновлення людського капіталу. Зокрема, ініційовано навчальні програми для мешканців громади, спрямовані на оволодіння навичками туристичного підприємництва. Особливу увагу приділено залученню молоді та ветеранів до створення нових туристичних сервісів, що сприяє підвищенню рівня зайнятості та самозайнятості місцевого населення.

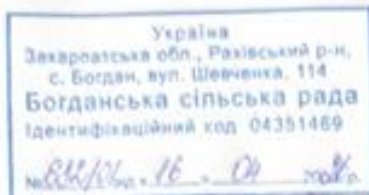
Практичне застосування розробок О.Д. Ковалю дозволило Колочавській територіальній громаді трансформувати підхід до туристичного продукту, а саме змістити акцент із транспортно-відвідування на модель, де турист безпосередньо стимулює зростання місцевої економіки через споживання комплексних локальних послуг.

Вважаємо наукові розробки Ковалю О.Д. такими, що мають високу прикладну цінність для розвитку туризму гірських територій України.

Сільський голова

Василь ХУДИНЦЬ

**БОГДАНСЬКА СІЛЬСЬКА РАДА
РАХІВСЬКОГО РАЙОНУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

вул. Шевченка, буд. 114, с. Богдан, Рахівський р-н, Закарпатська обл., 90645

e-mail: rada@bogdanska-gromada.gov.ua, <https://bogdanska-gromada.gov.ua>

код ЄДРПОУ 04351469

ДОВІДКА

**про використання окремих пропозицій, що містяться у науковій роботі
Ковалю Олександра Дмитровича поданого на здобуття наукового ступеня
доктора філософії на тему: «Розвиток туризму в соціально-економічній
системі гірських територій України» за спеціальністю 051 – Економіка**

Ця довідка засвідчує, що наукові розробки О.Д. Ковалю щодо створення систем управління туристично-економічним розвитком були використані Богданською територіальною громадою для формування стратегічних планів. Запропонована автором методика переходу до системної моделі розвитку дозволила оптимізувати використання наявного природно-ресурсного потенціалу, зокрема територій, суміжних із Карпатським біосферним заповідником.

У діяльності територіальної громади успішно впроваджено наступні практичні рекомендації автора, а саме:

- розроблено та інтегровано в систему управління «Паспорт туристично-економічного потенціалу громади». Документ акумулював дані про природні ресурси, культурну спадщину, об'єкти інфраструктури, суб'єкти підприємництва та інвестиційні можливості, що дало змогу виявити проблемні точки та стратегічні пріоритети;

- ведеться робота по запровадженню системи щорічного моніторингу ключових показників розвитку. Відслідковується динаміка таких показників, як кількість туристів, податкові надходження, обсяг залучених грантових коштів та поява нових туристичних продуктів, що забезпечує обґрунтованість управлінських рішень.

- підвищується інституційна спроможність громади. Завдяки навчальним програмам, розробленим на основі досліджень автора, працівники громади посилили навички управління проектами, маркетингу територій та роботи з аналітичними даними. За сприяння О.Д. Ковалю створено програму «Богданська громада очима молоді», яка залучає місцеву молодь до оцифрування маршрутів та розвитку локальних медіапроектів.

Впровадження результатів наукового дослідження О.Д. Ковалю дозволило Богданській територіальній громаді сформувати цілісну систему управління

економікою туризму, що сприяє ефективнішому використанню ресурсів та сталому розвитку території.

Сільський голова

для довідок

Степан МІЛЬЧЕВИЧ

Наталий Марини
дівчаківська
Кіровоградська
область

Наталий Марини